

РІК ВИД. I

ЧИСЛО 1

СУЧАСНИК

ОРГАН ГРОМАДСЬКОЇ І КУЛЬТУРНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Юр. ДІВНИЧ: Триста і тридцять — Б. КРУПНИЦЬКИЙ: Б. Хмельницький як основоположник української заціордонної політики — Б. М.: З щоденника —
В. РЕПКЕ: Баланс європейського колективізму —
С. Гловінський: Сто років „Комуністичного маніфесту“ — С. ДОМАЗАР: Змарнована сила — М. О.:
Українська історична наука у 1920-х роках — Ю.
КОРИБУТ: Мистецький підсумок світу — Ф. ГАЙТЕР:
Театр Жана Ану — У. САМЧУК: Побачимось у
Києві — Й. ГРНЯК: Двадцятиріччя „Народнього
Малахія“ — Д. ДОС ПАССОС: Європа — ОГЛЯДИ —
РЕЦЕНЗІЙ — НОТАТКИ

СІЧЕНЬ-БЕРЕЗЕНЬ

УКРАЇНА

1948 РОКУ

СУЧАСНИК

*КВАРТАЛЬНИК
ГРОМАДСЬКО - ПОЛІТИЧНОЇ І КУЛЬТУРНОЇ
ПРОБЛЕМАТИКИ*

Виходить за редакцією Юр. ДИВНИЧА та Ів. КОШЕЛІВЦЯ

Оформлення Е. БЛАКАЙНОГО

СІЧЕНЬ-БЕРЕЗЕНЬ

1

1948 РОКУ

ТРИСТА І ТРИДЦЯТЬ

Мабуть не випадково Богдан Хмельницький не увійшов досі в наші національні святы і не став предметом щорічних обрядовостей «з панахидою, інтелігентським рефератом і хором у вишиваних сорочках». Не покарало сучасне наше суспільство своїми «академіями» і другого після 1648 р. переможного епізоду нашої історії — повстання з грантських хвиль великої національної революції 1917 р. української державності. Зате ми »препишно« святкуємо кожен випадок, коли нас було порубано, як овець, понижено голодом і т. д. Очевидно, сучасній інтелігентській психіці поразки і сльози більш імпонують, ніж перемоги і потужні напруги соціальних сил.

Відбилося це явище якоюсь мірою і на нашій науці, яка приділяє більше уваги якомусь навіть не першорядному поетові, ніж унікальним (своїми маштабами й наслідками) явищам цілої нашої многовікової національної біографії. Наприклад, сьогодні наші вчені історики визнають, що історія Хмельниччини по суті ще не написана, бо прекрасні томи Костомарова, Грушевського і навіть Липинського — це тільки первісні розшуки й інвентаризація матеріалів про Хмельниччину, тобто, лише початок критичної оцінки і сутієвого розуміння тієї виключної епохи. Щождо історії другої великої національної революції (1917), то тут їще дуже далеко навіть і до цієї первісної стадії вивчення, хоч ми й маємо вже такі одиничні цінні праці, як перших два томи «Історії України 1917—23 р.р.» Д. Дорошенка.

Якщо фахівці історії дотримуються в цій справі такої скромної і обережної думки, то який же остріх мусить брати публіциста, коли він береться за зовсім неторкану тему внутрішнього зв'язку цих двох первородних епох сучасної України — цих двох небувалих у нас ювілеїв: 300 і

30? Одразу ж стає грізне питання: чи маємо вже моральне і культурне право говорити на такі теми? Чи, замість дати поштовх лінійї громадсько-політичній думці, ми не підспілемо їй ще одного снотворно-заспокійливого дурману «обрядового порядку»? (Поняття «обрядовостік» вживамо як означення тієї суспільної хвороби, грізне поширення й наслідки якої досить влучно окреслив Р. Лісовий у статті «Суспільність і наука» — «Студентський Вісник», ч. I, 1947.).

Однаке календар зобов'язує, провокаційно підсугаючи заразом до одного символічного ряду великі ювілеї: 300 (Хмельниччина як перша українська національно-визвольна революція), 150 (культурне відродження, пов'язане хронологічно з появою першої книжки живою українською мовою), 100 (українська «весна народів», пов'язана з кирилометодіївським та іншими рухами), 30 (друга українська національно-визвольна революція 1917—18 рр.).

Не треба бути пророком, щоб передбачити нашу неспособність з належною культурно-громадською силою осмислити і оформити це золоте ювілейне троно, як велику перезув епох, луна якої мусіла б пролетіти глибинним відгуком по всіх «аулах нашої голубої Савоїї». Психологічний зв'язок між поколіннями, — каже Ренан, — становить суть нації. Не кожному він дається, і тільки визначнішим постатям української історії були доступні глибинні переживання цілого життєвого кола України. Сучасне обміління і криза української думки виявляється також в безперечній слабості й відсутності психологічного зв'язку з попередніми поколіннями. Відціля — брак радісного почуття перспективи. Справді, чи не нудно жити серед таких сучасників, що не вміють і не хочуть бачити і переживати ні минулого, ні майбутнього і що, оповіті туманом патріотично-обрядової балакучти, топчуться на своєму сьогоднішньому смітничку? В цьому тумані бліднуть чіткі контури і яскраві фарби давніх і недавніх подій і особистостей, а що головне — втрачається великий історичний досвід народу.

1917 рік в Україні був тією грозою, що вітром своїм розганяла цей віковий сонливий туман, що блискавками своїми освітлювала найтемніші закутки нашої національної душі. Громи її ще й досі віddaються приглушеним гомоном у верховіттях сучасності. Не говоримо це для красної фрази — ми живемо в тій самій добі, ранкове сонце якої застало на Софійській площі стотисячну демонстрацію українського відродження. Правда, важкі тумани покрили за надто скоро весняні фарби і золотий гомін 1917 року. За цими глухими туманами ми не помічаємо, що сонце робить

далі свою путь угору, що доба сімнадцятого року ще далеко й далеко не пройшла свого полуденного зеніту. Ми ще в тому поранковому тумані передчасного розчарування, коли так вогко, холодно, непривітно і нудно, як каже лоет — «не місяць і не зорі, і дніти мов не дніло».

Глибоке інтуїтивне і розумне відчуття епохи сімнадцятого року дає вдумливій і допитливій натурі відчуття безпосереднього зв'язку з тими, хто відходить далі вглиб історії.

Уже орієнтаційний вгляд у першу (1647—48) і другу (1917—18) національні революції виявляє нерозривний внутрішній логічний зв'язок між ними. Паралелі і антитези показують, що 1917 рік є не що інше, як дальша доля того самого процесу, що почався триста років тому. І то не в сенсі механічно-календарної спадковості, прив'язаної до певного терену, а в більш конкретному суттєвому пляні. Започатковане добою Хмельниччини так або так довершується в нашій добі.

Найглибше це відчув і усвідомив Липинський. Від ступіні над Хмельниччиною він прийшов до «Листів» — цієї (коли можна так висловитись) консервативної програми української національної революції 1917 року. Почату за Хмельниччини консолідацію і організацію «хліборобського стану», як головного хребта державної України, Липинський вважав за основне завдання також і революції 1917 р. Дійсно, усунути накинутий Україні чужинцями соціально-економічний устрій було завданням і першої і другої революції. В першому випадку треба з корінням вирвати польський феодалізм, в другому — московський феодально-капіталістичний лад. За Хмельниччини ця історична місія падала на провідну верству доби Хмельниччини — на козацтво, що по суті було верхньою частиною «хліборобського стану». Це козацтво, як провідний стан і як ідея, оформилось остаточно в загально-національну категорію тільки за Хмельницького. До того це були регіональні явища — козацтва: запорозьке, київське, брацлавське, вінницьке, полтавське, слобідське, чернігівське. У великій національній революції 1648 р. ці козацтва сконсолідувалися в цілі, дістали «гетьмана всія України» і його соціально-державне законодавство. Цим самим козацтво політично оформилось як суцільна провідна правляча верства. Не зважаючи на всі дальші поразки, козацтво діяло як реальна сила ще цілі століття після Хмельницького, дожило аж до 1917 р. і проявилося вже з березня того року як імпозантний рух. Недарма большевики вда-

(Далі на 147-й стор.)

Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ ЗАКОРДОННОЇ ПОЛІТИКИ

Коли ми говоримо про Богдана Хмельницького як основоположника української закордонної політики, то зовсім не хочемо, щоб нас зрозуміли так, ніби політична система великого українського вождя була якоюсь обов'язуючою, міродайною для його нащадків та лягла в основу їх політики. Справа зовсім не в тім. Політичні діячі керуються може найменше традицією, а коли вже й виявляють сталу певну лінію, то вона повстাঃ в першу чергу з подібних примусових обставин, які важать нераз більше, ніж свободна воля державного мужа.

Щодо Богдана Хмельницького, то кидається у вічі той факт, що з нього взагалі починається українська закордонна політика козацької доби. За його часів виходять назверх ті контрагенти, яких гра важить на долі України.

Перед Хмельниччиною українська справа мала характер більш-менш локальний. Ціла Україна належала до Польщі, себто була частиною чужого державного організму. Безперечно козацька організація по волості і в Січі надавала східно-українській території значної своєрідності. Козаки, визнаючи над собою авторитет польської республіки, фактично трималися раз-у-раз зовсім незалежно, вмішувалися в справи сусідніх держав, вели дипломатичні зносини з чужими урядами, брали субсидії від чужих володарів, висовували своїх претендентів в Молдавії, а іноді і в Криму. Козацтво як військовий чинник входило в пляни європейських антитурецьких коаліцій (цісаря Рудольфа II, папи Климентія VIII), отримувало чужинецькі посольства (Комулоніча з Ватикану, Ласоти від кайзера) тощо.

Але ціла ця козацька закордонна політика носила спо-

радичний характер. Щойно від'рвання від Польщі, перетворення України в державу, поставлену на власні ноги, створило передумови для української закордонної політики. В основному ця політика, коли не брати її початкової фази, керувалася, вживаючи сучасної термінології, ідеями незалежності і соборності. І часом Б. Хмельницький звертав все більшу увагу на те, щоб не тільки звільнити Україну від польських панів, але й унезалежнити її від польської держави, при чому звичайно повставало бажання залучити до нової власної держави цілу українську масу.

Саме тому вістря української політики в середині XVII століття було обернене проти Польщі. Соборна, незалежна Україна могла повстati в наслідок рішучого послаблення Польщі. Не тільки семигородець Ракочи, швед Карл X Густав, але й українець Хмельницький плекав щею поділу Польщі. В закордонній політиці Б. Хмельницького помітили три компоненти: турецько-татарський світ, православний і протестанський: з одного боку Порта і Крим, з другого — православна Москва, Молдавія, Волощина, з третього — протестанські Семигород, Бренденбург, Швеція (також части Литва в особі протестанта Радивила, що був тут міродайною особою) а в дальшій перспективі Олівер Кромвель, протектор всіх протестантів.

Тут не видно тільки одного компоненту — католицького. І це пояснює нам справу. Звичайно не релігійні питання були міродайними для гетьмана в його змаганні з Польщею. Християнська Україна зовсім не воювала проти Польщі як християнської держави. Та її становище православної церкви в Польщі після періоду сильних переслідувань було унормовано ще в 30-х роках XVII ст.

З релігійного штандпункту ворожим був магометанський світ, і українське суспільство завжди дивилося на союз з магометанськими країнами, що так дошкулили українцям своїми ясирями, як на вислів крайньої нужди. І за Б. Хмельницького поборення мусульманства було популярним так само на Україні, як і в цілій Європі. Це був вислів християнського наставлення. Ще гетьман Орлик в своїм «Маніфесті до європейських урядів» з 1712 р. ось в яких висловах вилічує свій союз з Портою, обернений вістрям против Москви: союз з Туреччиною зовсім не значить, що Україна зробила щось »противне християнській нації... Султан запевнив нас, що він не має ніякого наміру ні завойовувати, ні приєднати до своєї держави Україну, але встановити в цій державі її стару конституцію з власним урядом, щоб зробити бар'єр між отоманською державою і воло-

діннями московського царя тому, що їх сусідство було по-водом великих і кривавих воєн і таким чином, коли ми появляємося спочатку поруч з отоманським військом, не треба гадати, що ми приєдналися до турків, щоб їм допомогти в завоюваннях християн, але... на визволення нашої дорогої батьківщини від ярма, під яким вона стогне вже кілька років».

Те, що сказав П. Орлик, можна обернути і на Б. Хмельницького. Тут безперечно певний конформізм в ідеях засновника української козацької держави і наступника Мазепи. Для Б. Хмельницького важив сам факт, що основною метою української політики було поборення Польщі. Тому він був обмежений в своїх шуканнях за відповідними партнерами. Не забуваймо, що Україна почала революцію в 1648 р., себто в році достопам'ятного закінчення тридцятилітньої війни. Але формальне закінчення війни зовсім не означало, що рівночасно щезла і та гостра ворожнеча, що панувала тоді між католицьким і протестанським світом. Для головних представників католицизму в Європі, Ватикану й Австрії, стомлених і знеможених довгою війною, тим більшого значення набирала вірна католицька донька, Польща, що не приймала участі у 30-ій війні і була свіжою, не виснаженою країною, свого роду резервуаром католицької сили в європейських справах. І саме ця Польща була козацькою революцією потрясена до самих фундаментів. Зрозуміло, що вороги Польщі були на данім стані й ворогами вищезгаданих чинників. З їх боку виходить назверх тенденція всякими можливими засобами рятувати Польшу. Особливо Австрія перебирає на себе посередницьку акцію, хоче привести до компромісу між Польщею і Україною, роблячи дипломатичний тиск на Хмельницького, або до компромісу між Польщею і Москвою.

Це робить нам зрозумілим, чому порозуміння між Україною і католицькими країнами було на той час майже неможливим. Хмельницький мусів шукати союзників поза католицьким світом.

У відносинах між православними Молдавією і Волошиною і православною Україною було чимало непорозумінь. Обидві країни грали стала роль в плянах Б. Хмельницького, навіть після смерті Тимоша Хмельниченка, для якого Богдан хотів створити окрему сферу панування в залежності від України Молдавії, а може й Волошині. А головне, гетьман хотів включити їх в систему оточення Польщі ворожою коаліцією так само, як в цю систему, мала ввій-

ти і Литва, якою головний діяч Радивил був споріднений в молдавським господарем Лупулом, родичем Б. Хмельницького.

Безперечно, розгром Польщі Б. Хмельницьким поставив і Молдавію і Волощину в скрутне положення. Обидва князівства, що призвичаєні були мінятися орієнтацією між Портою і Польщею (будучи васалами турецького султана), примушенні були тепер шукати нової точки опору — вже не в католицькій Польщі, а спільній вірою православній Україні. Вже восени 1648 р. єрусалимський патріярх Паїсій появився в Києві з дипломатичним дорученням молдавського господаря, пропонуючи союз православних держав Москви, України, Молдавії, Волошини, щоб оборонити права православних християнських народів, поневолених турками. Але у гетьмана було пильніше завдання, ніж те, яке підсовували йому наддунайські князівства. Ми знаємо, що турецько-татарський світ, особливо в перших роках, мусів бути йому за союзника.

Видатну роль в політиці гетьмана грали протестантські країни — Семигород, Бранденбург, Швеція. Удар, якого завдав Б. Хмельницький Польщі, викликав саме ці країни на політичну арену. Семигородський князь Юрій Ракочі мав претенсії на польський престол, Швеція не забувала старих розрахунків з Польщею і була зацікавлена в Прибалтиці, Бранденбурзький курфюрст думав про кінцеве звільнення з-під польської залежності Східної Пруссії.

Не всі з цих чинників, які потрібні були Хмельницькому для поборення Польщі, зберегли своє значення і в дальший історії України. Основними компонентами були і залишилися Польща, Москва, турецько-татарський світ.

Поборюючи Польщу Б. Хмельницький спочатку вхопився за турецько-татарський світ. Але Крим виявив себе зрадливим і непевним. Між Україною і Польщею кримський хан хотів грati ролю міродайного посередника. Це була система рівноваги на користь Криму, з таким розрахунком, щоб не були сильними ні Україна, ні Польща. І коли Б. Хмельницький ввійшов в союз з Москвою, то Крим зараз же повернувся проти України, бо сполучені разом Москва і Україна ставали занадто небезпечними для самих татар. По суті теж саме торкається і Туреччини, під якою зверхністю знаходився Крим, — тільки на більшім віддаленні.

Непевність Криму примушувала Б. Хмельницького з самих початків революції шукати за новими союзниками. Вже тоді Москва грава в політичних комбінаціях гетьмана ролю свого роду резерви. Але порозуміння з нею прийшло щойно

в 1654 р. Б. Хмельницькому вдалося порушити Москву проти Польщі на основі Переяславського трактату, що робив з українського гетьмана і заступленої ним держави васала московського царя. Але й це порозуміння виявило незабаром свою нестійкість. Б. Хмельницький тримався й далі незалежним володарем, а Москва хотіла положити свою руку на Україну.

Головне, Москва не допомагала в основному, чого вимагав від неї Б. Хмельницький. Замість кінцевого поборення Польщі, вона завернула фронт і порозумілася з Польщею та навіть почала військові дії проти Швеції, що саме разом з Семигородом і Бранденбургом виступила проти Польщі.

Цей віленський трактат 1656 р. між Польщею і Москвою — високопам'ятна дата. В рішаючий момент Москва кидала свого українського союзника. За Богдана вперше з цілою силою відчулося, що Україна є об'єктом гри між двома її союзниками, Польщею і Москвою. Замість поділу Польщі повставала загроза поділу України.

З цього часу кожне порозуміння між Польщею і Москвою означало удар для України. Нову козацьку державу тиснуто було з двох боків — і польського і московського. Польська республіка далі підтримувала свої претенсії на Україну, Москва тільки починала ставити їх, але це робилося з самого початку, вперто і виразно.

З цього тиску Україна мусіла шукати собі виходу, починаючи вже з Б. Хмельницького. Її політики то виступали з Польщею, з Москвою: з Польщею проти Москви, з Москвою проти Польщі. А коли обидві сторони порозумівалися, то це означало, що Україна мусіла шукати собі третього партнера. На цей шлях стала козацька держава вже за Хмельницького. Порозуміння між Польщею і Москвою у Вільні тільки закріпило українського гетьмана в стремлінні прийняти енергійну участь в коаліції, що складалася з Швеції, Бранденбургу, Семигороду, почасті Литви, Молдавії і Волошини. Для нього ця коаліція була отим третім партнером, за допомогою якого він сподівався поділити Польщу і збудувати велику, незалежну Україну. Також і Виговський на першому етапі свого гетьманування тримався рішучого наближення до Швеції і навіть заключив формальний союз з нею та рівночасно перетягнув на свій бік і татар.

Ще більш катастрофального характеру набрав для України Андрусівський договір 1667 р., який пізніше не раз було підтверджувано. Це був прагнений поділ України на дві сфери впливу: польську і лівобережну

— московську. Цей поділ викликав серед українців надзвичайну реакцію. Навіть рабські відпові на нього повстанням, а правобережний гетьман Дорошенко в кінцевому результаті рішуче наблизився до Туреччини. Шукання за третім партнером привели Дорошенка навіть до одноразової спроби зав'язати стосунки з Бранденбургом.

Вічний мир 1686 р. знову означав, що Україна має залишитися роз'єднаною. Тому й ставлення гетьмана Самойловича до цього нового порозуміння між Польщею і Москвою коштом України було одверто вороже. У нього ми помічаємо виразну тенденцію розвести Москву з Польщею. Він радив Москві не йти на згоду і малював в чорних фарбах можливості операцій проти Криму, що мало стати завданням Москви як нового спільнника Польщі і антитурецької європейської коаліції. Можливо, що гетьманщина не хотіла зачіпати Туреччини - Криму ще й тому, щоб не робити і саму Москву занадто сильною. Гетьман не ховав свого незадоволення з політики Москви і тому впав жертвою змови між генеральною старшиною і всемогучим фаворитом московської реґентші Софії, Голіциним, хоч його передбачення й були правдиві: похід 1687 р. проти Криму був зовсім невдалий.

Порозуміння між Польщею і Москвою завжди заганяло Україну в сліпий кут, з якого можна було вийти або розірвавши польсько-московську спілку, або підшукавши третього партнера, оскільки мова йдеся не про внутрішні сили самої України, а про її закордонно-політичну орієнтацію. Такого роду спроб не бракує і за Мазепи. Майже цла старшина шукає виходу з положення в наближенні до турецько-татарського світу. Особливо помітно це за перших років Мазепиного реїмента. Переход Петрика на бік Криму в 1692 році був безперечно висловом тих настроїв, які панували серед міродайної полтавської старшини і Запоріжжя, більше того, серед чималих відповідальних кіл на самій Гетьманщині, особливо серед дорошенківців. Це була спроба створити Українську незалежну державу за допомогою турецько-татарського світу.

Політична лінія Мазепи не мала тої виразності, що помітно у Самойловича. Принаймні в перших роках урядування Мазепа ревно підтримував Петра I в його стремлінні до Чорного і Азовського моря; не дивлячись на те, що це доводилося робити в союзі з Польщею. Можливо він вбачав в цьому користь для самої України.

Але коли приглянутися ближче, то виразно видно, що

український гетьман, хоч і приховано, та різними боковими шляхами стремів до роз'єднання між союзниками, Польщею і Москвою. Він твердо мав на очі приєднання Правобережної України до Гетьманату і сподівався цьогосягнути, викликаючи недовір'я царя до поляків, які ніби всі були шведофілами. Це жому вдалося, і в результаті він зміг в 1704 р. окупувати Правобережжя. Фактично Центральна Україна була внову об'єднана.

Також фатальним є польсько-московський зв'язок для спроби П. Орлика заволодіти Правобережною Україною. В 1711 р. Москва, зайнявши після Мазепи Правобережжя, та не в силі утримати його проти Туреччини, передає його в руки Польщі, включно до найважливіших фортець, і це порозуміння стає вихідним пунктом для польсько-турецьких переговорів, в результаті яких Орлик тратить Правобережжя на користь Польської республіки, а рештки козацтва примушенні залишити цю стародавню українську землю.

Знову ж і за наших часів Ризький мир в 18 березня 1921 р. між Польщею і Сполученою Росією припечатав долю України. Це був теж поділ, з немалим територіальним наступом для Польщі на сході.

Як бачимо, вихідним пунктом була вже ситуація за Б. Хмельницького. Україна шукала шляхів для відбудови свого власного життя, будучи під тиском і з боку Польщі і з боку Москви. Втручався в українські справи звичайно і турецько-татарський світ, але це йшло або по лінії звичайного грабунку, або в виразною тенденцією створити — принаймні на Правобережжі — свого роду бар'єр між собою і північним сусідом, Москвою. Якоїсь більшої конструктивної ідеї в українській політиці Туреччини-Криму, не бачимо.

Знову і знову приходимо до висновку, що майже кожне непорозуміння між Польщею і Москвою відбувалися коштом України. Але жертвою його була не тільки Україна. В кінцевому результаті поділ України ставив в критичне положення слабшого партнера, і таким була або скорше стала Польща. Не підсилення Польщі, а надзвичайний зріст Москви був наслідком поділів. Україна була першим етапом для московської експансії, другим ставала сама Польща. Історично Польща не розуміла, що вона тільки в союзі з сильною Україною могла протиставитись північному колосові, так само як не розуміла цього і модерна Польща в своїм змаганні з Сполученою Росією. І результат був той самий: поділ або взагалі опанування Польщі Росією.

З Б. Хмельницького починається період коаліцій. Безперечно, одною з основних політичних думок великого гетьмана було переконання, що велика, незалежна Україна в етнографічних межах найскоріше постане тоді, коли коаліція ворожих Польщі держав примусить їх до брунтовних поступок або її просто приступить до їх поділу. Але для плекання коаліції потрібні особливі умови. Б. Хмельницький створив собі відповідну арену своєю дипломатією. Цього його наступники зробили були дуже часто не в силі, особливо в часи руїни, що наступила після смерті гетьмана.

Щойно виступ Карла XII створив передумови для коаліційних заходів, але вже з вістрям, постійно оберненим проти Москви. Часи змінилися. Б. Хмельницький робив коаліційні заходи проти Польщі, бо це була в середині XVII століття безперечно найсильніша держава на сході Європи. Але в часі від Б. Хмельницького до Мазепи Москва встигла стати найсильнішим чинником на сході, і тому коаліції творилися проти неї.

Карла XII можна вважати ініціатором таких коаліцій. Але немаловажну роль грав і сам Мазепа, коли він прийняв шведську орієнтацію. Намічався спільний фронт, що йшов від Фінляндії аж до Туреччини, і в якім грали ролю Швеція, балтійські країни, Польща, Україна, Січ, Крим, Туреччина.

За П. Орлика ця ідея коаліцій навіть набрала дальнього поширення на схід. Активне значення в його східно-европейських коаліційних плянах, направлених проти Москви, мали Швеція, Польща, Гетьманщина, Січ, донське козацтво, Крим, Туреччина, буджацькі татари і кубанські та волзькі і астраханські татари, не кажучи вже про інших інородців південно-східної Росії. Москва була охоплена ніби півколом ворожих країн, від Балтійського моря аж до самої Волги.

Так само і син гетьмана, Григорій Орлик, носився ще під час шведсько-російської війни, що почалася в 1741 р., з проектами нової східноєвропейської коаліції проти Москви, в яку мала входити Швеція, Туреччина, Крим, Польща, Україна та навіть Прусія.

Серед цих коаліційних співучасників Швеція грала особливу роль для України. Тут дійсно існувала традиція, що виходила з Хмельниччини. Українська громадськість часів Мазепи і першої української еміграції на чолі з Орликом свідомо сполучували Україну і Швецію обох періодів. В «Маніфесті» гетьмана Орлика до європейських урядів« висловлено це зовсім виразно: «Тоді ясновельможний гетьман

Іван Мазепа, бла~~женної~~ пам'яти, щоб захистити права своєї батьківщини, щоб охоронити запорозьку армію, віддався під протекцію ясновельможного шведського короля. В цій тактиці він пішов слідом за своїм попередником, бла~~женної~~ пам'яти Богданом Хмельницьким, який з'єднався з ясновельможним шведським королем Карлом X, бла~~женної~~ пам'яти, в згоді і збройнім союзі задля визволення своєї батьківщини від польського ярма, під яким стогнав тоді руський народ.

Безперечно, вже від Богдана Хмельницького починаються спроби знайти політичну, рівновагу сил на сході Європи на користь України. Ідея коаліцій — це вислів шукань в цім напрямі. Цікаво, що автор »Історії Русов« вже в добу Хмельницького вводить Україну в коло європейських держав, зв'язаних між собою системою міжнародної політичної рівноваги. В »Історії Русов« устами Б. Хмельницького робиться закиди державам »равновісія існуючим«, що вони бажають зберегти рівновагу, поневолюючи український народ, а це є »страница, несповістимая ни с какими правилами политическими и моральными«.

Безсумнівно, раціоналіст кінця XVIII століття, яким був автор »Історії Русов«, переносить тут ідеї свого віку в XVII століття, а з тим і модну ідею політичної рівноваги сил. Але все ж таки було щось і від правдивого помічення. Б. Хмельницький таки дійсно шукав точки опертя на сході Європи і тому був за утворення відповідних коаліцій, бо тільки в такий спосіб можна було відірвати Україну від сильної Польщі і створити з неї незалежну державу.

Ідея рівноваги виринала нераз і пізніше, але здебільшого в спосіб фактичний, без особливих оформлень. Свідомо і виразно висловлював її Орлик з великим передбаченням будуччини. Чималу wagу надала їй українська суспільність наших часів в своєрідній формі »зовнішніх орієнтацій«.

Те, що зробив Б. Хмельницький, залишається міродайним і на сьогодні. Він зробив великий крок на шляху до қінцевого оформлення нації-держави, і ми маємо цю працю перебрати. Тому і закордонна політика Б. Хмельницького, яка саме мала служити цій меті створення соборної і незалежної України, є для нас в багатьох моментах вихідним пунктом для вироблення національно-державної свідомості.

По суті формування нації ніколи не є закінченим процесом. І оформлені нації ділі розвиваються, поки не настає стагнація або занепад. А осьбливо важливий цей форт-

вальний процес для обездолених народів, що залишилися без власної державності або втратили її на довший час. Безперечно, ми сьогодні переживаємо еру світової політики. Людство зближується до себе, але це зовсім не значить, що мають збезати окремі нації, хоч ця небезпека то тут, то там безсумнівно існує. Паралельно з процесом інтеграції людства йде й процес його диференціації, оскільки можна до цих проблем прикладти відому формулу Спенсера. Зараз — то прискореним темпом — набирають обличчя народи або відсталі, або молоді, або колоніальні.

Саме тепер і Україна має зробити всі зусилля, щоб зайняти відповідне місце в цім процесі і універсального і національного характеру. Прийшли часи, коли ми маємо усвідомити свою роль серед людства взагалі і в Європі спеціально. Може і повища спроба узгляднити деякі моменти закордонної політики Б. Хмельницького щось, хоч і мале, додасть до цього.

Б. КРУПНИЦЬКИЙ

З ЩОДЕННИКА

12. 5. 1946. Інтелектуальні кола Юдеї вбачали в Ісусі в Назарету лише земного царя. І в цім вся суть Божественної Трагедії, що привела до Голготи, а також вся суть християнства. Всіляка »лише земність« — матеріалістична. Християнство — навіть в молекулярній частці — духове. Всілякий »ідеалізм« неухильно приводить до Духа Святого.

І компромісу немає. Може звідсіль і слова Євангелія »не мир, но меч«, слова, що належать — дивно й страшно вимовити — Ісусу Христу, праджерелу любови і празапереченню ненависті.

Тому такий апокаліптично-голготський характер має ця доба. Всі сили Матерії (косність, зло, секуляризована й тотальна держава, »розум владний без віри основ« (Франко), цебто розум люциферичний, той, що напродуктував ідолів- машин, а нині — »розвиттям атому« — порушив космічну гармонію) — направлено, остаточно, на знищення Св. Духа в людині і обернення людини — назад — в глину й порох, з яких колись Творець, »вдихнувши дихання життя« (про це завжди забуваємо), цебто дух Духа Святого, створив людину.

Тут розкриття, між інш., також Шевченкового терміну »будьте люди«, цебто не будьте глина й порох малоросійської безформності й безструктурності.

* * *

Нашу історію й наш народ, за останній занепадницькі століття, вигріз матеріалізм, який прийняв свою найповторнішу й чисто »національну« форму, а саме: куркулізму.

Почалося дуже романтично: від «ставка і млинка, і вишневого садка», які — протягом XVIII - XIX ст. — все більше й більше віддуховнювалися. І, таким чином, ще шевченківський «садок вишневий коло хати» з родиною і, головне, Матір'ю (жрицею хатнього огнища, священицею родини), десь на переломі XIX - XX століть переісточився остаточно на певну кількість квадратових метрів та сакраментальну «купчу кріпость» у нотаря. Останній подих сакрального змісту слів «хата», «поле» і «вишневий садок» — відлєтів безповоротно. Отже й Батьківщина (а це, як відомо, не є поняття суто - матеріальне) звузилася до тих славнозвісних «всім по сім» (десятин), що в їх провалля рухнуло наше Відродження 1917 - 20 років.

Тут коріниться в се: і паралітичне очікування — «хто більше дастъ» («большевики оцінюють по сім, ну, а може Аникин дастъ більше, як Петлюра...»), і жагуча похіть отаманії, і «пашковецькі республіки», і симптоматичний «надмір» партій (серед яких своєрідний куркульський «соціалізм», ба й куркульський «комунізм», відіграли неабияку роль)...

* * *

Як це не дивно, ця куркульська десятина, тема сугубої матеріалістична, веде безпосередньо до теми сугубо духової, теми національно - релігійної, церковної, цебто до нашого автокефалізму.

Автокефалізм у нас не вдався: чесніше І благочестивіше ствердити це вже тепер, не перекладаючи цей обов'язок на «майбутнього історика» (якого, до речі, може й не бути). Автокефалізм «не вдався» і, певно, не міг «удатися».

Він втопився в мутній хвилі духового куркульізму й психологічної енківщини (властиво — енківщини, щоб не називати цілком певного прізвища). В нім не знайшлося ко-пійчаної свічочки справжньої віри (тієї, що й зернятком можна горами двигати), отже справжньої духової напруги, хочби й малесенької.

Куркуль був «свято» переконаний, що вистарчить лише вдягнути рясу, а на чуприну натягнути клобук — і справа закінчена, діло зроблено, є священослужитель. Зовсім так, як посвідковим способом у нас робляться «професори», «письменники» чи — особливо модні тепер «директори» не існуючих інституцій. Посвідка заміняє людину й помогає їй «здаватися», а не «бути» («не бить, а слить», як казав наш Олексій Толстой, автор Козьми Пруткова, друг, мовляв Куліш, «серцем чистих малоросів» — Жемчужниківих).

Звідсіль і зовнішня пишнота наших похорон, академій, »зустрічей« та »імпрез«, духово цілковито порожніх, від яких живу людину верне, як від чогось трупно-смердячого... Зовнішня пишнота, ота євангельська »побілена труна«, оті »люксусові« мари з похорон першої категорії...

* * *

Характеристичне оповідання о. К. про враження чужинця - священика з служби в нашій церкві:

»Чудовий хор, може аж занадто мистецький, занадто мистецька відправа, багато декорацій, багато різних, для молитви малоістотних, додатків. Але брак атмосфери молитви і дуже мало справді молящихся.«

Як бачимо, бракує »дрібнички«. Бож ніби »все є!«.

В ризах і мітрах, з трикіріями й дикіріями... Але в осередку того всього стоїть підсвідомо настрашений власним блюзнірством Іван Іванович Енко, чехівський півнітенлігент, малоросійський куркуль і — що найжахливіше! — нерідко натуральний атеїст.

2. 8. 46. Єдиний культурно-літературний процес з кінцем XVIII століття — початком XIX роздвоюється на »Гоголя« і »Шевченка«. І автоматично »одгетькується« (чи не семенівське слівце?) у все тягар історії. »Гоп, кумо, не журись« замість Київо-Могилянського патетизму. Й високого стилю взагалі.

Бо що ж є — в певнім аспекті — »Енейда« Котляревського, як не буїт проти власної історії в стилі »хоч гірше, та інше«. І от — »все починається заново... Своєрідна »путь найбільшого опору«, бо все треба ж було наповнювати знову.

Але скільки ж самозгуби є в цім!

* * *

Рецензія доцента, людини, що має стару матуру і, можливо, вчилася в нормальному університеті. На обгортці рецензованої книжки були кириличні літери (т. зв. церковно-слов'янські), що були в нашій літературі у вжитку аж до середини XVIII століття (в Галичині ще майже на століття пізніше!) і що донині залишаються в церкві. І ось п. доцент називає, року Божого 1946 на еміграції, ці літери »сино-дально-московськими«, картаючи автора книжки за вживання наших архаїзмів (»церковно-слов'янізмів«) і, покликавшись на досить проблематичний, в цій справі, автор-

ритет церковних діячів, які, мовляв, »відкинули церковно-слов'янщину навіть (!) з богослужби«.

Земляки, дипломовані й недипломовані, це читають, розуміється, не вдумуючись (національна ціха!), і нікому в голову не прийшло запротестувати проти явного історично-культурного самогубства, яке визирає з рецензії п. доцента.

А, тим часом, інші земляки, югоросси і малороси (що для відміни називають себе русськими через два »с«) в своїх »російських« органах преси пишуть — »с легкотью в мыслях необыкновенной« — про »російське« Слово о Полку, про »російського« Володимира Святого, про »російський« Київ...

І — на превеликий жаль — по-своєму логічно. На превеликий жаль!

Є. М.

БАЛЯНС ЕВРОПЕЙСЬКОГО КОЛЕКТИВІЗМУ

Автор цієї статті, проф. В. Репке, відомий до 1933 року працював професором у Марбурзі, потім довгі роки в Стамбулі, останнім часом у Інституті Інтернаціональних Студій у Женеві. Побіч з Гаеком (у Англії) та Ліпменом (у Америці), він вважається одним з найважливіших представників неолібералізму. Неоліберали відрізняються тим, що вони відстоюють не тільки загальні ідеї гуманізму та політичної демократії (проти тоталітаризму), але вони водночас також рушуючи апологети приватно-власницької економіки вільного ринку, яку вважають за прогресивну й досконалішу від соціалістичної системи „керованого“ господарства. Розівідку, що дає підсумок досвіду європейського соціалізму, містимо в деято скрооченому вигляді як одну з кращих праць на цю тему. Поняття „колективізм“ у В. Репке приблизно дорівнює соціалізові, коли брати це поясяття не як робітничі рух чи теоретичні доктрини Маркса, а як сукупність практичних заходів економічної політики, що навіяні соціалістичним духом.

Всі економіко-політичні ідеології, які ми розглядали: мемо під загальною назвою »колективізму«, викарбували більш або менш глибоко свій відпечаток на економічному житті майже всіх країн, а особливо країн нашого континенту. Те, що раніше було утопією, демагогічним гаслом чи конструкцією кабінетного теоретика сьогодні у великій мірі стало реальністю. Всюди, в одних країнах роками, в інших, напр., у Німеччині, десятиліттями, колективізм був в дії — зовсім достатній час, щоб з повним правом поставити питання: чого він досяг, в чому ще в боргу перед нами і чого можемо сподіватися від нього в майбутньому?

Такий баланс європейського колективізму доводиться, мабуть, почати парадоксальною констатацією: колективізм борсається у глибокій внутрішній кризі. Як це часто

трапляється в Історії, за позірним тріумфом цього руху криється внутрішня порожнеча і безладя, напруження, обман і суперечності. Критика була легка і вдячна, вона була потрібна і великою мірою виправдана. Тоді зовсім не треба було ризикувати, розгортаючи крайні програми і проголошуючи теорії, як і не треба було програми випробовувати, а правильність теорій стверджувати практикою. Але тепер, коли теорія повинна поступитися перед практикою, а демагогію заступає відповіальність, інакше кажучи, тепер, коли колективізм повинен показати те, на що він здібний, бо він дістав можливості, про які мріяв, все відразу змінилось. Сьогодні колективізм загнаний на оборонні позиції, і це в той момент, коли в економічній і політичній ситуації світу виключно трудно протистояти йому, справді переконливи досягнення.

Тисячі й тисячі соціалістів сьогодні напевне питаютимуть себе в душі: чи не виявили ми самовпевненості, бажаючи спрямувати економіку відповідно до наших плянів? Чи не штовхаємо ми економіку з одної кризи в другу? Чи не занадто рано ми почали сміятися з тих буржуазних економістів, які вчили нас, що колосальний механізм національної і світової економіки регулюється конкуренцією, цінами, прибутками, купівлею й продажем, які вяснювали нам, що максимум потребних для людства благ виробляється при мінімальних витратах, коли трудовий ентузіазм, ініціатива, здібність пристосування і інтелігенція винагороджуються «ринком», і брак відповідних якостей карається тим же «ринком»? Може найбільш практична система полягає у координації без зайвого галасу засобами випробування вже інституцій інтересів індивідуальних з інтересом загальним? Хіба не найбільше кричали ми проти свободи, індивідуальної ініціативи, конкуренції і власності? Чи справді буде ліпше замінити їх на безупинно зростаючу бюрокраю? Чи свобода, рівність і братерство є в тому, про що ми мріяли і за що змагались? Чи ті так ненависні нам соціологи не мали всупереч всьому рації, декларуючи, що страшна ціна, якою треба оплачувати колективізм, це — зれчення свободи, гідності й природних прав людини? Чи можемо ми з спокійною совістю заперечити, що не тільки досвід тоталітарних країн, а й всі інші міркування стверджують це саме? Чи не обдурили ми самі себе, говорячи безупинно, що демократичний колективізм приносить добробут, свободу, мир? Хіба не факт, що сьогодні чим більше колективізовані країни, тим бідніші. А хіба не тим більші вони противники свободи? Хіба не архіологічно, що колективізм, впро-

важений у практику економічного життя країни, тільки посилює причини міжнародних конфліктів, замість сприяти мирові, який так палко проповідується на всіх міжнародних соціалістичних конгресах? Одним словом, чи не є соціалізм завжди націонал-соціалізмом і чи існує реальна політична різниця між ідеологіями, які породжують його на світ?

Багато прихильників колективізму, за останні роки прийшли чесно до цих єретичних думок і, розчаровані, пішли зногоу в свого старого табору. Ще більша кількість колективістів уникає такого радикального розриву, але вони, цілком свідомі цієї хвороби, не приховують, що вже не вірять по-давньому в соціалізм. Саме з них рекрутуються провідники профспілок, бо вони ясно зрозуміли, що профспілки їй вільна кооперація, коли вона хоче бути справді гідною цієї назви, мають сенс тільки у вільній, а не керованій економіці. До цього можна б додати, що вони довели б себе до самознущення, якби хотіли своєю політикою зруйнувати вільну економіку.

Внутрішня криза європейського колективізму виявляється назовні в формі розколів, розброду й відступів. Але вона виявляється у різних симптоматичних формах також і там, де ще намагаються зберегти позірність сили і одностайності. Чим більше переходиш на позиції оборони, тим більше нервувуща і роздратовуєща, і оборонці колективізму не роблять винятку з цього правила. Вони змушені все більше вдаватися до нової тактики, відповідно до перехресної критики, постійно спрямованої супроти теорії і практики колективізму. Ця нова тактика полягає в здачі, шляхом елястичного відступу слабих позицій, бодай у царині термінологій, у поступках модерній критиці колективізму.

Між тим застосувані всюди експерименти колективізму різних ступнів і зафарблені так невтішні, що їх оборонцям не може нічим допомогти й перехід до такої тактики. Вони вдаються до пом'якшуючих обставин, які сумарно можна кваліфікувати як »апологію соціалізму«. Вони декларують, що сучасне зубожіння багатьох європейських країн зобов'язує до практики »соціалізму убожества«, а не хотіть запитати себе, чи не йде тут мова про »убожество як наслідок соціалізму«; зрештою вони забивають випадок з Швецією, який підтвердив, що доктринери соціалізму можуть спромогтися на такий чин, який одним помахом кидає багату національну економіку у важкі труднощі. Вони довели в багатьох країнах, що їх економіка квола і що скочіше слід чекати дальншого поганшення, ніж покращення. Їони ніколи в своїх міркуваннях не доходять аж до того,

щоб запитати себе, чи не тенденції колективізму, відповідальні за таку ситуацію, а прагнути, підживлюючи почуття національної кризи, підтримувати штучно високий ступінь патріотизму, викликаного війною, який зумовив колективізм воєнної економіки і зникнення якого вони з жахом відчувають сьогодні.

II

Оборонна тактика, так позначена нервозністю — цікавий і ясний вираз сучасної кризи колективізму. Ми ясно відчуваємо глибину цієї кризи і виняткову ситуацію в історії соціалізму, до якої вона (криза) довела, коли приймемо до уваги, що представники «демократичного» соціалізму виправдують його, декларуючи в розpacі, що він став останньою серйозною заслоною в обороні проти комунізму. Факт, що п'ятдесятівідсотковий колективізм хоче видати себе за єдиний бар'єр проти колективізму стовідсоткового, вже сам собою є незаперечною ознакою, що демократичний колективізм перебуває сьогодні в ситуації, яку можна кваліфікувати по меншій мірі ненормальною, особливо, коли зважити, що обидві ці тенденції визнають Маркса своїм фундатором і праotцем. Одно ясне у всякім разі: така тактика дозволяє на багато висновків. Зовсім інше питання — з яким довір'ям можемо ми покладатися на цей бар'єр. Справа вимагає зовсім тверезої відповіді. Перш за все, на велике щастя, багато представників демократичного соціалізму надихнені чистою вірою в свою антикомуністичну місію і висловлюють це, заявляючи, що їх соціалізм в загальному є тільки особлива політична й економічна ідеологія, що опирається на базу лібералізму. Вони ні на хвилину не сумніваються, що неперехідна прірва лежить у них не по правому, а по лівому боці. Вони знають, що в зasadі належать до тієї «золотої середини», яка попри всі розбіжності поглядів готова одностайно боротися за свободу й гідність людини проти дедалі більш виразного тоталізму. І не виключена можливість перевонати цих соціалістів в несполучності, яка існує ясно між їх економіко-політичною ідеологією і справжнім лібералізмом, якщо ми їх переконаємо одночасно в чистоті й чесності наших намірів і в можливості знайти інші, кращі системи. Треба також визнати, що сьогодні в Європі є країни, де демократичний соціалізм відіграє, принаймні в даний момент, ролю заслони, якої не можна ігнорувати,—одної з заслон, а не єдиної — проти комунізму. В даний мо-

мент – в цьому вся проблема. Але є дві речі, які можуть викликати у нас і чесно антикомуністичних соціалістів серйозне занепокоєння, занепокоєння тим серйозне, що ми не були б здивовані, коли б демократичний соціалізм дійшов до перетворення на прибічника комунізму, а не його антипода.

Поперше, ми сумніваємося в чесності й абсолютній ясності думки соціалізму в цілому у відношенні його опозиції до комунізму. Той, хто знає духову історію модерного соціалізму, знає, що Маркс – «червоний прусак» – вдунув у нього дві душі, які змагаються між собою: елементові схильному до прав людини, демократії, лібералізму і гуманізму, який єднає соціалізм з лібералізмом, протистоїть непримиримий до нього елемент, який можна кваліфікувати антиліберальним, прихильним до насильства, політики і романтицизму.

Змушений до вибору між ліберальными ідеалами свободи і тенденціями боротьби класів, де жадоба влади побіднується з догмами колективізму, яка є антиподом гуманістичної ідеї, демократичний соціалізм виступає часто перед нами в дволікій подобі, щоб не сказати в двоязникій. Існують, правда, яскраві винатки. Але завжди з великим розчаруванням констатуємо, коли хочемо в якісь країні побачити таку саму рішучу поставу демократичного соціалізму проти тоталітарного комунізму, як і проти фашизму, що не можна покладатися на такий непевний і суперечливий рух.

До цього додається ще друга констатація, яка посилює наш скептицизм до претенсій соціалізму репрезентувати засдану проти комунізму. Демократичний соціалізм і комунізм повинні були б в тому, що стосується їх ідеалів і кінцевих цілей, бути цілковито відмінними, бо один декларує себе прибічником демократичної і ліберальної держави, а другий за державу тоталітарну. Ми вже бачили однак, що не можемо мати абсолютноного довір'я до такої позиції. А чим вони відрізняються в царині економічної політики? Головно тим, що демократичний соціалізм зм'якшує комуністичну програму до того пункту, коли поміркований колективізм перестає бути моментальною діючою смертельною отрутою для демократичної держави.

Ніхто не скаже, що ці лікарі від політики не можуть грубо помилитися в дозуванні отрути. Дійсно так може бути. Ми не беремося розв'язувати питання, чи ця отрута, навіть розведена водою, не доведе, всупереч бажанню цих лікарів, до руйнації ліберальної демократії не відразу, а поступово. Нас інтересує зовсім інше. Якщо економіч-

на програма демократичного соціалізму — це комуністична програма з більшою чи меншою скидкою, ми в праві запитати: чи ті, які пропонують тільки 50%, не більш небезпечні від стовідсоткових; бо вони призывають маси до тенденцій тієї програми, даючи комуністам самим сприятливі умови доводити її до кінця. Але коли демократичний соціалізм, як це бачимо в більшості країн Європи, застосовує свою умірковану програму колективізму, він ризикує стати в дуже небезпечну ситуацію віч-на-віч з комунізмом. Погіршення економічної ситуації, яке буде наслідком застосування його програми, дозволить тим ліпше критикувати економічну систему не за те, що в ній надто багато колективізму, а, навпаки, за те, що мало. »Золота середина« поміркованого соціалізму поставить економіку, базовану на »ринку«, в становище, з якого вона не може довести, всупереч твердженням комуністів, що вона ще здібна на розквіт. Іншими словами: демократичний соціалізм може зруйнувати національну економіку, але безумовно він неспроможний вирвати ґрунт з-під комуністичної демагогії. Навпаки, в певних випадках тільки підсилить її. Поглянемо навколо себе в Європі, і ми побачимо, що не одна країна нагадає нам пророчу констатацію італійського соціолога Гаетано Москі: »Досвід так званого »поміркованого соціалізму« доводить, що він має ще менше шансів на існування в Західній Європі, ніж інтер'єральна диктатура пролетаріату. Така система була б наражена на все більш отруйні атаки з боку справжніх комуністів, не маючи достатнього впливу й сили, щоб їх спростувати. Зрештою вона б не посідала достатніх резервів, щоб компенсувати марнотратства, які автоматично приносить всяка спроба введення будь-якої форми поміркованого соціалізму. В результаті тих поразок її розчарувань, які він викличе, він швидко перетворився б на чистий комунізм або послідовно зробив би з сучасної системи військово-бюрократичну диктатуру.« (G. Mosca: „Elementi di Scienza politica“). Так знаменита »золота середина« демократичного соціалізму виявляється дуже слизькою стежкою, що кінчається прірвою. У всіх випадках вона не є тим шляхом, на якому можна зупинитися. Треба або повернутися з неї, або розбитися при падінні. Таке враження все більше складається з європейського досвіду. Особливе занепокоєння викликає ще інший факт, який ми хочемо окреслити в двох словах. Йдеться про позицію, яку соціалістична ідеологія дає профспілкам в ряді країн, не даючи собі звіту

В тому, що, діючи так, вона віддає їм монополію, яка може бути небезпечною від всього іншого, бо це веде, в ім'я соціального прогресу, до експлуатації споживачів, до послаблення продуктивності і дисципліни праці та дозволяє комуністам посісти ключові позиції в економіці. Тут не місце розглядати, в якій мірі і при яких обставинах профспілки, як вони розвиваються сьогодні в головних промислових країнах, сполучні з будь-яким економічним порядком. Але безсумнівно, що місце, дане демократичним соціалізмом профспілкам, робить виключно важкою його економічну політику, ставить їх в пряму опозицію проти нього. І тому ставить його у несприятливе становище у відношенні до комунізму. Тоді як демократичний соціалізм не бачить ніякої суперечності між колективістичною економічною політикою і одночасно перевагою профспілок, комунізм в цьому відношенні тримається менш сентиментальної логіки. Доки він не при владі, він робить всі зусилля, щоб паралізувати економіку і використовує на свою користь силу профспілок. Але з дня захоплення влади він не завагається звести профспілки з рангу вищих вільних органів робітничої кляси на становище підрядне »фронту праці«, залежного від держави, на зразок тоталітарного колективізму. І тут комунізм беззастережно використовує непослідовність демократичного соціалізму.

Профспілчанська анархія — противідженість колективізму, як детермінованого економічного порядку. Було б несправедливо вважати колективізм відповідальним безпосередньо за хаос зниження продуктивності і зловживання силою, яку здобула »синдикалізація« світу. Але він безсумнівно відповідальний з цього погляду посередньо, бо, як це має місце в багатьох країнах, профспілки набули тієї надзвичайної і шкідливої сили тому, що політика, практикована урядами соціалістів і соціалізаторів у названих країнах, створила умови для такої їх діяльності. Тільки в межах загальної політики, інспірованої соціалізмом, могла витворитися в ряді країн еволюція, що характеризується руйнницьким курсом між постійним подорожчанням праці і грошовою політикою безперервного збільшення в циркуляції паперових грошей, від чого підвищення платні не дає ніякого виграшу. І це той курс, який політики благословили в ім'я романтики „*plein emploi*“ . Так профспілки поступово стали моторами такої економічної політики, яка прогресивно веде до руйнації існуючого економічного порядку. Найсимптоматичнішою однаковою такої ситуації є маленька інформація,

згідно з якою щоденник англійських комуністів „Daily Worker“ звернувся з криком тривоги до своїх читачів, що він потрапив у фінансові труднощі в результаті застосування п'ятиденного тижня, піднесення платні друкарям і сталого піднесення цін на друкарський папір. Така еволюція може бути в виняткових випадках досить прикрою й для комуністів. Але немає сумніву в тому, що вона в загальному вигідна для комуністів.

ІІІ

Повернемося тепер до констатації, яку ми зробили на початку, що європейський колективізм переживає сьогодні серйозну внутрішню кризу, бо мусить боротися проти своїх власних сумнівів і одночасно проти зовнішньої критики Розчарування, до яких він привів, змушують його перейти до апологетичної тактики, про яку мова була вище. Він приніс в Європу такі явища, які ніяк не можуть подобатися багатьом переконаним соціалістам: безмежні анкети, черги перед крамницями, постійне звужування сфери, в якій індивід може рухатися без дозволу чи офіційного паперу, всемогутність бюрократії, дух все більшої нетolerантності в царині політичній, беззастережне зловживання соціалістів своєю більшістю в різних країнах, закони її приписи в супроводі різних санкцій, перманентна криза демократії, поліція всіх родів, контроля девізів і цін, свавілля й продажність. У одній країні ув'язнюють людину за те, що вона перевозила вино з своего власного льоху до іншого, розташованого насупроти, на тій же вулиці, не тому що вона порушила одну з десяткох заповідей, а лише чиєсь абсурдне розпорядження. В іншій країні заборонено визичити своє авто лікарів своїх друзів, бо це авто не може бути використане за межами району, залежного від місцевої адміністративної влади. Ще далі, один міністер проголосує, що поважний принцип »My home is my castle«. (мій дім — моя твердиня) треба викинути на смітник, як негідний країни соціалізму. У цій же країні одну господиню ув'язнено за те, що дріб'язковий державний інспектор знайшов у їїальні цвілий хліб. У третій країні є люди оплачувані урядом контролю цін, щоб міряти довжину квітів на ринку з метою догляду за додержанням приписаних цін.

Кожен може подати інші приклади цього роду, це значить, що мова йде не про винятки, а про явища, які регуляр-

но супроводять колективізм. Можливо, що ніколи люди з цього погляду не були так тиранізовані невеликою меншістю, як в нашу добу колективізму, в цю еру, змальовану одним американцем як »століття середньої людини«. Це справді висока плата за економічну систему, яка повинна врятувати нас від зліднів і несправедливості. Чи пророблений дотепер досвід дозволяє нам принаймні сподіватися, що ця обіцянка буде колись здійснена? Можна відповісти лише категоричним ні без застереження.

Чого хоче колективізм? Якщо ми проглянемо його історію аж до сьогодні, ми зможемо розрізнати в ньому три складові частини. Перше, і фактично найстаріше, полягає в зміні розподілу благ на користь тих, які не посідають їх в достатній кількості. Ця мета може бути здійснена »суспільною опікою«, спеціальною політикою держави в галузі податків і витрат або іншими засобами. Але оскільки мова йде про вимогу, яка не належить власне до колективізму, ми на ній не зупиняємося. Два інші аспекти колективізму інтересують нас більше: поперше, рух який фіксується як мета в першу чергу, зміни економічного порядку, і, нарешті, доктрина, яка хоче трансформувати умови власності. Перша з цих цілей по суті зв'язана з ім'ям Сен-Сімона, а друга з ім'ям Карла Маркса. Сьогодні ці два рухи, сен-сімонізм і марксизм, широко накладаються один на другий.

Тенденція колективізму, яку ми розуміємо під назвою сен-сімонізму, не цікавиться в першу чергу питанням, кому належать засоби виробництва, ще більше вона не цікавиться в першій мірі »соціальною справедливістю«: вона прагне модифікувати принципи, які визначають економічний процес. Плянова, керована чи централізована економіка може замінити економіку, базовану на ринку. Інакше з марксизмом. У нього виступає на перший план проблема власності і її розв'язка через »соціалізацію приватної власності«. Сучасна ситуація приносить той курйоз, що ми бачимо змішування цих двох тенденцій. Хочуть »плянової економіки«, »керованої економіки« чи іншої системи, освяченої іншим ефемізмом, і одночасно хочуть »економічної демократії«, »соціалізації«, »націоналізації«, тобто заміни приватної власності, яка, попри все непорочне многословіє, з яким її змальовують, виявляється завжди власністю держави. Але ці дві речі абсолютно різні, в чому завжди не дають собі звіту, і саме тому належить піддати їх окремому критично-му розглядові.

Хвиля соціалізму, яка б'є в береги сучасної Європи,

подібна до епідемії, що спалахує то тут, то там, щоб швидко згаснути по перших розчаруваннях. У всіх випадках, коли вона поражає якийсь народ, питаютися: чого власне хотілося в дійсності? І є багато елементів, які свідчать, що є щось ірраціональне в цій інтелектуальній епідемії, що поражає маси. Хочуть соціалізувати, бо діяти так — це модерно, як бути екзистенціялістом, або тому, що вас запевняють, ніби це демократично і антифашистськи. У Німеччині дійшло до справжніх абсурдів на цьому шляху, виможенному фразеологією: там дійшли до пересоціалізації комунальних підприємств з ідеєю підпорядкувати їх дійсно державі. Але коли ми загонимо співців соціалізму в тісний кут, коли ми вже не вдовольняємося ніякими їхніми туманними фразами і коли ми просимо їх сказати нам ясно, чому вони хочуть соціалізувати, тоді найбільш інтелігентні з них нам відповідають: бо ми хочемо розв'язати проблему власности на засоби виробництва.

Це справді одна з найважливіших проблем. Я навіть тої думки, що одною з найневідкладніших і найважливіших для майбутнього нашої цивілізації справ в нашу добу гіантських підприємств є перерішення справи власности. Очевидно, що власник великого підприємства має інші права й інші обов'язки, ніж той, хто посідає майстерню чи фарму. І дуже можливо, що наша цивілізація, навіть без атомової бомби, дійшла б до своєї загибелі, якби не вдалося тим чи іншим способом перетворити наших пролетарів на власників. Але що відповісти тим, які говорять, що удержання, чи як це називають, соціалізація або як інакше приносить розв'язання цієї проблеми?

Щонайменше можна сказати, що удержання не розв'язує ні в якому разі цієї проблеми. Більше того, воно є найгіршим з розв'язань, коли тверезо помислити. Чому? Бо проблема модерної власности — це проблема концентрації власности, і було б абсурдно хотіти розв'язати проблему концентрації через гіперконцентрацію. Той хто розглядає удержання, як розв'язку, повинен логічно припускати, що досить перетворити приватного садівника на садівника публічного парку, мікрокопічну частину якого він може вважати своєю власністю. Воно не приносить ніякого розв'язання проблеми власности, лише до краю ускладнюює її. Бо після загального удержання робітник опиняється віч-на-віч не в великим числом працедавців, а лише в єдиним, який ідентифікується в той же час з урядом, поліцією, військовою владою і трибуналами. І тоді ви оціните своє

попереднє становище, як рай свободи ... але не матиме вже волі сказати це. Але найгірше було б те, що ця держава здобуда б таку силу, що з допомогою галасливої пропаганди, яку вона монополізує, відбрала б йому почуття свободи і позбавила б його всякої власної думки.

Все це таке очевидне, що не варт про це багато дискутувати. Єдине цікаве питання — як ця така абсурдна ідея удержавлення, як розв'язка проблеми власності, могла здобути стільки прихильників? Це дуже тривожне питання, бо тут напрошується відповідь, що маємо справу в загальному з симптомом колективної психопатології. Чиста містичка вірити, що можна усунути таку прикурувідаль між робітником і засобами виробництва, заміняючи приватного власника державою. І це лишається містикою навіть у тому випадку, коли ми маємо справу з державою, якій не можна відмовити в «демократичності». Чи ж можна переконати робітника державного підприємства, що він може вважати себе співвласником, що він сам себе наймає, що він сам призначає собі платню, що він сам себе звільнює, сам себе карає, визначає час своєї праці і сам цілковито користується наслідками своєї праці за поблажливим посередництвом держави? А держава, яка сконцентрує колосальну силу, яку являє собою концентрація власності в її руках, як довго вона може лишитися справді демократичною?

Крім того, удержавлення, яке зовсім далеке від того, щоб принести розв'язання проблеми модерної власності, приводить — як це показує досвід — до важкого знищення продукції. Цей досвід так красномовний (його не можуть не почути навіть самі соціалісти), що не буде перебільшеннем сказати, що найпевніший засіб зробити підприємство дефіцитним — це удержавити його. Всі читачі газет знають, що надія, ніби удержані підприємства виграють на тому, що в них не буває страйків і робітники працюють більш старанно, є чистою ілюзією. Той, хто зрозуміє психологічну абсурдність удержання, ніколи не дасть заколисати себе такою надією.

Хай не подумають, що, кажучи так, ми через доктринализм маємо упередження проти всякого роду удержання. Якщо це останнє не може вирішити проблеми власності, поставленої марксизмом на перший план, з цього ще не можна робити висновків, що воно не змогло принести вирішення інших проблем. Легко було б іронізувати, кажучи, що удержання може послужити для розв'язання проблеми, як людині без практичного досвіду, завдяки полі-

тиці, добитися на пост директора. Але я не робитиму цього. Треба дискутувати серйозно, чи удержання при певних обставинах не дає відповіді на певні питання раціоналізації виробництва, монополій чи фінансової політики. Хай буде дозволено мені відразу одверто ствердити, що мій скептицизм щодо удержання за останні роки тільки зріс. Я особливо переконаний, що коли навіть мова йде про так звані служби громадського інтересу, де конкуренція важка й технічно неможлива, удержання не є кращим розв'язанням проблеми монополій. Найнебезпечніші ті сили, які застосовуються з доброї волі, як завжди найбільша та небезпека, яка насувається раптово. Серед цих сил, найбільш небезпечних, бо вони можуть бути застосовані з доброї волі, в нашому суспільстві нараховується три: згадані вище профспілки, централізована кооперація і, нарешті, публічні монополії. Крики протесту, що викликаються такою констатациєю, стверджують, в якій небезпечній мірі ці сучасні монополії можуть опиратися на містифіковану публічну опінію. Тут нагромаджено величезну працю пропаганди, але, здається, це зовсім не збільшує ілюзій щодо державних монополій.

IV

Так у загальному удержання закінчується не чим іншим, як ще більшим загостренням безладдя і надорганізації, пануванням речей, розгортанням в їм'я демократії на всю силу державного апарату, і це в той момент, коли всі сили треба об'єднати для встановлення задовільного економічного порядку.

Воно не розв'язує жодної проблеми, яка могла б бути доцільною в очах соціяліста, хіба що творить касту бенефіціянтів режиму. Особливо ж воно не утверджує нового економічного порядку. Зате чим далі розвивається удержання, тим більше економіка, базована на законі попиту, її пропозиції, перестає функціонувати. Навіть той соціалізм, який ставить на перше місце удержання, рано чи пізно буде поставлений перед проблемою економічного режиму, який повинен буде наслідувати економіку, керовану ринком, яку він знищив. Одно питання — чи те або те підприємство має бути удержане, інше питання — чи економіка, скомпонована з громадських і приватних підприємств, може базуватися на ринкові чи на всемогутності держави. Тоді перше питання ясно переходить у друге,

якщо соціалізація стає загальною. І тоді ми вже маємо справу не з соціалізмом, що прагне до трансформації умов власності, а з соціалізмом, як економічним режимом. Інакше кажучи, це вже не від марксизму, а від сен-сімонізму, це вже не удержання, а плянова, централізована, керована економіка, коротко, економічна система, яка заступає закони ринку державним примусом, яка заміняє контролю мільйонів людей важливими елементами економічного життя — контролю підкріплена ризиком — грубим наглядом кількох урядовців, яка заміняє економіку, »пляновану« споживачами, економікою, керованою міністром і його підлеглими. Приватна власність на засоби виробництва може існувати номінально в такому економічному режимі, як у випадку німецького колективізму, який існує вже понад 10 років. Але вона позбавлена свого сенсу, бо підпорядковується економічному режимові, який позбавляє власників права розпоряджатися й вирішувати. Це економічна еволюція в цілому, яка віднині керується іншими законами. Тепер центральні політичні інстанції, за більш або менш довільним чи суворим пляном, вживають примусу й сили, фіксують рід і кількість вироблюваних товарів, масу благ для споживання, обсяг і призначення капіталовкладень, кількість і якість імпорту й експорту, дозволи на перехід кордону, фах і місце, яке можуть посідати громадяни, місце продукції і критерії, за якими треба розділяти товари, які ще можуть вироблятися під владою такої жалюгідної системи. Такий той економічний режим колективізму, що незалежно від соціалізації, до яких вдаються з веселим ще серцем, руйнує в більшій чи меншій мірі кожну країну нашого нещасного континенту. »Контролюють«, »дозволяють«, »звільнняють«, »здаютъ державѣ«, »оголошують«, »блокують«, »повідомляють«, »карають«, »приписують«, »контингентують«, »заперечують«, »наглядають«, і, головне, »забороняють«. Нагорі »плянують«, калькулюють, керують, вирішують з тією легковажною довільністю, в якою, за свідченням секретаря скарбу Моргентау, президент Рузвельт зафіксував за сніданком ціну на золото, наче б витягнув лотерейний квиток. Внизу, чекають головним чином, виповнюють один за другим формуляри, щодня розпочинають боротьбу з наростаючими труднощами аж до того, що активні особистості ембаркують, коли можуть, а

Інші впадають у летаргію чи в стан апатії. А в цей же час на загальний подив економіка йде зовсім іншим від декретованого шляхом.

Які наслідки цього режиму економіки колективізму? Це питання, на яке я не затримаюсь відповісти, бо мова досвіду цих останніх років так ясна, що можна задовольнитися такою ляпідарною констатацією: режим колективістичної економіки ввів у пов'язання й неспокій у економічний процес, погіршив постачання населення, у деяких країнах, напр., у Німеччині, воно зовсім руйнується. За кількома винятками хвороба європейської колективістичної інфляції опановує сцену, і всюди, де вона поширилась, вона загнала національну економіку у важку кризу. Доведено, що модерна економіка не може обійтися без порядку, виробленого грою конкуренції й формування цін. Той, хто руйнує цей порядок, робить більше зла, ніж він нищив би масу благ, бо він атакує життєві елементи національної економіки і засуджує її на скам'яніння й параліч.

Треба бути свідомим цього, щоб відчути, яка має бути розв'язка великої проблеми оздоровлення економіки нашого старого континенту. Руйнація господарства, викликана в Європі війною, жахлива, але ще гірший від цього вбожество параліч економічного життя, параліч, який приносить стагнацію в багатьох країнах, навіть агонію деяких з них. Завдання не може полягати в латанні з резервів Сполучених Штатів, які не є невичерпні, дірок, що постійно збільшуватимуться. Що треба — це поставити допомогу Америки на службу новій європейській політиці, яка не тільки більш ефективно гармонізує економіку різних країн, а й введе в них порядок і оздоровлення. Тоді така економічна політика може бути, і в цим погодиться кожна чесно думаюча людина, тільки така, яка покінчить з колективістичним маразмом. Ми вимагаємо від економічної політики ще інших, вищих цілей. Але немає потреби будьщо робити перш, ніж економічний порядок буде приведений у рух, який дозволить розвинути європейські продукційні сили сьогодні паралізовани. Той, хто хоче змінити порядок речей у економіч-

ній і соціальній структурі Заходу, щоб зробити її більш людяною, більш стабільною й справедливою, повинен би розуміти це більше, ніж хто інший. Але доки економічна рівновага Європи зруйнована й паралізована, всі зусилля треба спрямувати на оце першорядне завдання: дати можливість економіці продукувати без галасу й струсів, вільно максимум потрібних благ. Ми маємо вибирати не лише між колективізмом і свободою, а й між колективізмом і оздоровленням економіки — такий висновок напрошується, коли беремося розглядати баланс європейського колективізму.

В. РЕПКЕ

СТО РОКІВ »КОМУНІСТИЧНОГО МАНІФЕСТУ«

В кінці 1847 року К. Маркс і Ф. Енгельс, тоді ще молоді й активні соціалістичні діячі Німеччини, одержали від «Союзу Комуністів», нелегальної міжнародної соціалістичної організації, завдання: написати коротку програму цього Союзу, в якій було б подано основи світогляду нової партії, засади тактичного діяння і основи взаємовідносин з іншими партіями. Така генеза славнозвісного »Комуністичного маніфесту«. Перше видання його, в німецькій мові, з'явилося в кінці січня 1848 р. в Лондоні. Після того послідували ряд інших видань і перекладів на інші мови.

»Комуністичним маніфестом« починає свою історію та доктрина, що, прийнявши горду назву »наукового соціалізму«, виступила з претенсіями буття єдиною науковою, яка з'ясовує всі суспільні і економічні закони. »Комуністичний маніфест« — це перша публікація т. зв. марксистського соціалізму і перша ланка в ланцюгу тієї на вигляд стрункої системи, що й створив один з співавторів цього маніфесту, іменем якого названа ціла система. В »Капіталі« Маркса, що побачив світ майже 20 років пізніше, лише детально розроблені і детально уаргументовані головні засади, покладені в основу »Комуністичного маніфесту«. Що ані Маркс, ані Енгельс на протязі дальній своєї публіцистичної і пропагандивної діяльності не відступили від головних засад »Комуністичного маніфесту«, про те свідчать передмови до нових видань цього документу, які підписували або обидва автори, або після смерті Маркса в р. 1883, сам Енгельс. Лише ту частину »Комуністичного маніфесту«, що відноситься до тактики комуністичної партії в різних краї-

нах і маює стан соціальної і політичної боротьби напередодні лютневої революції, вони, цілком зрештою справедливо, вважають застарілою. Головні ж тези «Комуністичного маніфесту», його ідеологічно - програмова схема, його аналіза суспільно - економічних явищ, його прогнози щодо майбутнього розвитку суспільно - економічних форм людства вважалися ними за істину незаперечну, за останнє слово науки про суспільство, за правдивий вияв ідеології тієї класи, якій належить майбутнє — класи пролетаріату.

Вплив марксизму на наступну соціалістичну літературу був величезний. Вихідні положення марксизму вважаються незаперечними абсолютними правдами, а метод трактування суспільно - економічних явищ єдино вірним методом, що приводить до з'ясування заплутаних проблем сучасної господарчої дійсності. Т. зв. ортодоксальний марксизм в особі найліпших його представників, як Кавтський, Плеханов, Гільфердін — продовжує працю Маркса і Енгельса, пристосовуючи їх метод до нових умов історичної дійсності, але не змінюючи вихідних пунктів і не відступаючи від проголошених вже зasad. Те саме можна сказати і про найяскравішого представника тієї соціалістичної течії, яка, розійшовшися з «ортодоксами» в питанні партійної тактики, спромоглася захопити державну владу в найбільшій імперії світу і там започаткувала здійснення соціалізму в його марксистському виданні на практиці. «В цьому документі, так писав про «Комуністичний маніфест» Ленін, з геніяльною ясністю і виразністю представлено новий світогляд, світогляд, що базується на консеквентному, який охоплює усе суспільне життя, матеріалізм, на всебічній і найглибшій діялектичній науці про розвиток і на теорії класової боротьби і всесвітньо - історичній ролі пролетаріату, як творця нового комуністичного суспільства».

Твердження Комуністичного маніфесту, як і більшість тверджень науки Маркса, носять апріористичний характер. Тим самим вони тяжко надаються до дискусії, і коли життєві факти і дальший економічний розвиток їх заперечував, вони, для їх прихильників і адептів, ставали догматами. Їх не доводили, не аргументували, їх визнавали. Хто був іншої думки, той належав до інших класів, ворожих і засуджених на загибель, до буржуазії, до міщенства; коли ж той, хто заперечував ці думки, належав до робітничої класи, то це значило, що він зрадник своєї класи, запроданець «соціал-зрадник».

Таким чином догмати стали гаслами, що навколо них об'єднувався соціально-політичний рух робітничої класи під проводом соціал-демократичної партії. Вони стали прапором,

під яким робітничі маси, принаймні на континенті Європи, принаймні в таких великороджавах як імперії Германська, Австро-Угорська, перед першою світовою війною захоплювали все нові соціальні і політичні позиції. Марксизм в його новому, виданні ленінізму-сталінізму — став панівною доктриною з монопольним становищем в СРСР Союзі.

Величезного історичного значення Комуністичного маніфесту заперечувати не можна. Можна лише і повинно ставитися критично до тверджень, що він їх голосить. Можна ставити під сумнів, чи те значення цієї доктрини було позитивним в історії розвитку людської думки і в історії розвитку суспільних відносин. Можна, оглядаючися на минулі 100 років з появи цього знаменитого документу, вже зробити підсумки і оцінити його вартість історичну, суспільну і виховну.

Головна ідея, яка покладена в основу Комуністичного маніфесту — це ідея клясової боротьби, яка переходить через усю дотеперішню історію людства. »Історія всіх дотеперішніх суспільств — це історія клясової боротьби«. В сучасній стадії історії людства ця боротьба відбувається між двома суспільними клясами: буржуазією і пролетаріатом. Дальший суспільно-економічний розвиток веде до того, що приватна власність на засоби продукції концентрується в руках невеликої, що все зменшується, групи капіталістів; з другого боку — на другому бігуні суспільної піраміди збільшується маса тих, хто нічого не посідає і примушений жити з продажу своєї робочої сили. Всі інші посередні кляси суспільства, т. зв. середні кляси — міщани (дрібні торговці, ремісники) і селянство, в тому економічному процесі, що відбувається, засуджені на загибел; вони пролетаризуються, це витримуючи конкуренції великого промислу і торгівлі. Робітнича кляса — пролетаріят — примушена весь час жити на життєвому рівні, що не перевищує екзистенційному, мінімуму, що вистарчає лише на підтримання фізичного існування (т. зв. залізний закон заробітної платні). Протиріччя сучасного суспільного ладу, що мається під назву капіталістичного, — полягає в тому, що в той час, як продукційний процес є у великій більшості усуспільнений (масове виробництво по фабриках), засоби продукції знаходяться в руках приватних. Наслідок цього протиріччя — господарчі кризи, що мають свою причину в субконсумції (недоспоживанню) широких мас людності; кризи ці повторюються періодично з все більшою силою і розхідують капіталістичний лад. Вихід з протиріччя капіталістичного ладу — в соціальній революції, коли

пролетаріят силою забере з рук невеликого Прона капіталістів засоби продукції. Після того прийде час соціальної гармонії, коли не буде ані гнобителів, ані пригноблених, зникнуть кляси, зникне боротьба кляс. Наука ця — єдино правдива; за нею майбутнє, бо її творцем є та кляса, якій належить майбутнє, — кляса пролетаріату.

Не можна заперечити як сугестивної сили наведеної схеми, так і певної логічної стрункості її побудови. Сугестивна сила її полягає в тому, що вона ставить перед пролетаріатом ясну і означену мету — соціальну революцію, яка принесе кінець всім стражданням пригніченим до цього часу верствам суспільства. Вона обіцяє новий суспільний лад, заснований не на антагонізмі між клясами, що посідають, і клясами, що нічого не мають, а на гармонійній співпраці всіх працюючих. І цей новий суспільний лад має прийти з залізою необхідністю, в силу залізних історичних законів, в наслідок невмолимого і неухильного розвитку суспільно-економічних відносин. Але це не значить, що пролетаріят має бездіяльно приглядатися, як діють ці економічні сили, що приведуть до соціальної революції. Пролетаріят має бути зорганізований, готовий до захоплення влади в свої руки, підготовлений до «експропріації експропріаторів», до того останнього акту насильства, яким закінчиться дотеперішня доба світової історії.

Логічно доктрина Комуністичного маніфесту побудована на ціому ряді аксіоматичних тверджень, які легко сприймаються і які нібито знаходять підтвердження в цілій передній історії людства і в сучасній економічній дійсності. З цих тверджень випливають з логічною необхідністю належні висновки, як тверді «залізні» закони економічного і суспільного порядку.

А проте та логічна конструкція є такою лише на вигляд. Всі ті «залізні» закони є лише зручно зформульовані тези, які не знайшли і не знаходять собі підтвердження в реальній дійсності.

В основу цілої системи марксизму покладено матеріалістичний монізм. Сам по собі монізм дуже зручний, але цілком невірний метод з'ясування суспільно-економічних явищ і процесів. Звести цілу різноманітність людського поступування до однієї тільки причини — причини господарського характеру, це значить надто спростити дійсність і в результаті не тільки не дати вірного пояснення, але й прийти до невірних висновків і прогноз. Так як поодинока людина не є тільки *«c. p. o. o. z. k. o. p. t. i. c. u. s.»*, так як поодинока людина в своєму поступуванні керується не тільки

економічними мотивами, так само і в житті цілих людських колективів рівнорядну, поруч з господарськими мотивами, ролю відиграють мотиви іншого порядку; ідеї релігійні, національні (спільність кровних зв'язків), різні емоційні почуття (люобов і ненависть), жадоба влади і панування. В світовій історії можемо знайти багато прикладів, коли певні господарські зміни були обумовлені позагосподарськими моментами. Так, напр., безпосередні сили, що привели до розвалення середньовічної господарської будови, лежали не в господарстві, але в політичних подіях. Тому теза Маркса, що релігія, філософія, право, мораль є лише надбудовою над господарськими чи, як він каже, продукційними відносинами, є тезою, яка може промовляти до невибагливих уяві дилетанта і автодидакта, але яка не може задоволити людини з широким критичним розумом, що може заглибитися в складні процеси людських взаємовідносин.

Друга методологічна помилка К. Маркса і Ф. Енгельса полягала в надто поспішному узагальненні певних економічних процесів. Вони жили в той час, коли розвиток капіталізму в деяких країнах і перш за все в найбільш упромисловленій на той час Англії, дійсно набирав певних рис, що давали підставу для пороблених ними висновків (руїна середніх кляс, павперизація широких мас працюючих, зникнення селянського землеволодіння). І на підставі спостережень над дуже коротким відтинком часу, над цією переходовою стадією, яку переживав тоді капіталізм, особливо в специфічних англійських умовах, вони поробили широкі узагальнення, виправдали закони, що мали б означувати дальший розвиток соціально-економічних відносин.

Невірна методологічна підставка приводить до того, що всі ті «залізні» закони Комуністичного маніфесту при зустрічі з реальністю не витримують критики фактів.

Ми оминаємо тут славнозвісну трудову теорію цінності, яку Маркс запозичив у клясиків політичної економії і яка вже давно здана в архів економічної науки. Оминаємо тому, що в Комуністичному маніфесті її ще нема. Це вже пізніше в «Капіталі» Маркс розробив цю теорію, поробивши з теорії Рікардо дальші висновки у вигляді спеціально йому принадженої теорії надзвартисти (додаткової цінності).

Славнозвісна теорія клясової боротьби, яка з цілою силою і яскравістю представлена в Комуністичному маніфесті, є надто спрощеним, надто схематичним представленням тих процесів, що відбуваються в людському суспільстві. Поперше, ані за часів Маркса, ані тепер, ані раніше не існувало лише двох кляс, які взаємно себе по-

борюють. Клас або верств суспільства значно більше, і можуть вислідоми всіма йдуть змагання. А коли так, коли партнерів у боротьбі більше, ніж два, то, як каже відомий французький економіст К. Жід, не так вже сташно за вислід боротьби: в цих змаганнях можуть бути і союзи поодиноких груп, може бути і той третій, «що радіє». Крім того всередині цих поодиноких, однорідних, нібито зв'язаних спільними інтересами кляс іде теж боротьба. І в той же час серед тих різномірних і протилежних інтересів виступає наверх те спільне, що об'єднує в одне ціле поодинокі верстви однієї нації і противставляє їх суспільним верствам іншої нації. Якраз дві останні світові війни дають яскраві приклади того, що національні інтереси сильніші за інтереси клясові.

Комунацістичний маніфест засуджує т.зв. середні кляси на неминучу загибель. До цієї загибелі приводить їх концентрація виробництва, технічна перевага великого підприємства над малим, неможливість для дрібних промислових чи торговельних закладів устояти в конкурентній боротьбі з великим капіталом, з багатими резервами і численними зв'язками великих закладів.

А проте перш за все ремісництво уперто не здає своїх позицій. Не маючи змоги витримати конкуренції фабрики у продукції готових виробів, воно переходить до ремараций; витіснене з міста — іде на село. Повстають нові галузі ремісництва, пристосовані до малих закладів: різні ремонтні майстерні, електротехнічні, радіотехнічні заклади. Поза економічними процесами Маркс не добавив людини, яка цупко тримається своїх життєвих інтересів, яка не хоче втрачати набутих традицій самостійного заробкування, яка звертається за допомогою держави, що підтримує її в цій боротьбі за існування своїми законами, своєю економічною політикою.

Так само селянство не зійшло зі своїх позицій і не перетворилося в сільськогосподарський пролетаріат. В сільському господарстві ті тенденції концентрації виробництва, та перевага великого закладу над малим виявилися в найменшій мірі. Специфічні умови сільськогосподарської продукції, велика залежність її від тих органічних процесів, що відбуваються в природі, відводять людині-господарю особливу роль. Тому якараз в сільському господарстві господарства середнього розміру, ті, в яких господар сам має змогу скрізь доляти і де він сам має змогу вкласти свою працю, такі господарства скрізь виходили переможцями з конкурентній боротьби з іншого типу господарствами і великими поміщицькими, де щлий продукційний процес був віddаний в

руки найманого робітника, і дрібними, карлуватими, розміри яких не дозволяли господарю вижити і примушували його йти на підсобну працю на стороні. Характерний приклад цього процесу можна було спостерігати на розвитку землеволодіння і землекористування в Україні від р. 1861 (знесення кріпацтва) до р. 1917; за цей час більше 50% поміщицьких земель перейшло або у власність, або в оренду до рук міщніх, енергійних господарів (т. зв. куркулів); перейшло, не дивлячись на те, що уряд царської Росії виразно сприяв дворянському (поміщицькому) землеволодінню.

Цілком не справдилися твердження Комуністичного маніфесту щодо павперизації робітництва. Не справдився т. зв. залізний закон зарібної платні, за яким зарібна платня не могла піднести вище екзистенц-мінімуму. На протязі дальшої сотні років ми спостерігаємо якраз зрост реальної заробітньої платні і піднесення життєвого рівня робітничих мас. Не справдилася й інша теза, що машинове виробництво призводить до все більшого урівняння робітничих платень. Серед робітництва виділяється певна верства висококваліфікованих робітників, з доброю платнею, яка своїми звичками, традиціями, способом життя все більше наближається до дрібної буржуазії. Зрост національного багатства по окремих країнах, принаймні до першої світової війни, йшов швидким темпом; але цей зрост пішов широкою хвилею, підносячи добробут широких мас людності, а не сконцентровуючися лише на одній верхівці суспільної піраміди, в руках небагатьох, в руках невеликої групи капіталістів, як це гадали Маркс і Енгельс.

Добробут середніх кляс, які ми называемо докапіталістичними — дрібні торговці, дрібні промисловці й ремісники — значно підірвала перша світова війна. Але поруч з цими верствами все більше виступає назверх нова середня верства, з'явлення якої Маркс не передбачив. Це техніки, урядовці, організатори у великих підприємствах; їх число все збільшується і абсолютно і відносно, і їхня роль дуже велика як в капіталістичних США, так, і особливо, в соціалістичному ССРР. Поруч з висококваліфікованим робітництвом вони творять нову середню клясу. В капіталістичних країнах вони все більше пов'язуються з буржуазією; вони не зацікавлені в революції і переворотах. В соціалістичному ССРР Союзі ця верства стає новою панівною групою, що використовує своє становище і використовує всевладу державного апарату для пригнічення і визиску, широких мас звичайного пролетаріату, і селянства.

Таким чином можна прийти до висновку, що майже ні одне твердження Комуністичного маніфесту не виправдало себе при зустрічі з реальною дійсністю. І всі його тези потребують обмежень, поправок, застережень.

Але не в цьому, розуміється, негативне значення як Комуністичного маніфесту зокрема, так і цілої системи марксистського чи наукового соціалізму Недосконала людина, і в кожній концепції, створеній людиною, можуть і мусати бути недотягнення і помилки, особливо, коли йдеється про встановлення законів, які керують суспільно-економічним життям, і про встановлення перспектив щодо майбутнього розвитку людського суспільства.

Недобре те, і в цьому негативний і небезпечний вплив марксистської науки, — що ці недосконалі і примітивні концепції подано як останнє слово суспільно-економічної науки; подано як тверді і непреложні правди, як безсумнівні прогнози; подано як науковий вираз життєвих інтересів робітничої класи.

Економічна наука не відразу зареагувала на теорії марксистського соціалізму. З'явлення цієї доктрини припадає на час, коли класична школа політичної економії, осягнувши свій кульмінаційний пункт, вже хилилася до занепаду. Її оптимістичний відлам (Бастія, Кафей) не міг собі дати ради з тими явищами, що порушували натуральну гармонію економічних інтересів: господарські кризи, безробіття, нужда робітничої класи. А твердження пессимістів (Рікардо, Мальтус) якраз і дали підставу для теоретичних побудов марксизму. Катедри політичної економії в той час були зайняті представниками т.зв. історичної школи, яка, давши дуже багато в царині історичного і статистичного дослідження економічних явищ, була майже безплідна в розробленні теоретичних проблем.

І, яккаже австрійський економіст О. Шпанн, «цілковита відсутність теорії в молодій історичній школі привела до того, що академічна наука про господарство була цілковито безборонна проти такої в ґрунті речі дилетантської побудови як марксизму».

Потім прийшла критика і ревізія. Вже в 70-х рр. минулого століття т.зв. психологічна школа ставить на місце однобічної і недосконалої трудової теорії цінності нову суб'єктивну теорію (кінцевої корисності).

В кінці минулого століття в рядах самого марксистського соціалізму вийшла група т.зв. ревізіоністів (Бернштайн, Давід), яка піддала Ґрунтовній критиці основні положення марксизму і буквально не залишила камня на камені.

ні від його теоретичних концепцій. Англійський соціалізм і почасти французький (Сорель) теж простують відмінними від марксизму шляхами, доводячи тим, що можна побудувати ідеологію робітничої класи поза історичним матеріалізмом і діялектикою.

Не кажемо вже про критику, т. зв. буржуазних економістів або тих, хто залишив ряди марксистів, як український економіст М. Туган-Барановський, російський П. Струве, німецький В. Зомбарт.

Але проте, і це позначилося на цілому дальшому ході Історії робітничого руху, мільйони робітничих мас приймали цю недосконалу і дилетантську науку, що видавала себе за науковий соціалізм, як незаперечний догмат. Таким чином наука позбавляла її адептів здібності до критичного думання, до критичної оцінки теорії і фактів. Такий стан речей дозволяв людям, жадним влади, демагогам, позбавленим всякої етичного почуття, використовувати цю науку і ці нібито привабливі концепції для опанування робітничими масами.

З марксистськими гаслами, розгорнувши прапор соціальної революції, яку провіщав Комуністичний маніфест, партія с.-д. (большевиків) захоплює державну владу в б. Росії і починає свої небезпечні експерименти. Коли факти економічної дійсності протирічать заученим догмам, то — тим гірше для фактів! Силою примусу, підкріпленою нечуваною ще в історії системою терору, большевизм намагається нагнити ці факти до своєї теорії, дарма, що це коштує мільйони людських жертв, дарма, що це приносить зниження життєвого рівня трудящих, дарма, що це приводить до тяжкого, безрадісного існування ось вже двох людських поколінь. І щоб сковати ці невдачі своїх соціалістичних експериментів, большевизм відгороджується від світу: «залізною заслоною», завуальовуючи всі свої поступування доведеною до грандіозних розмірів брехливою пропагандою.

Замість безклясового суспільства, замість гармонійного співжиття всіх верств людності, замість піднесення добробуту, побудовано величезну касарню, де система визиску і пригнічення підкріплена терором і брехнею.

І існування СССР — це той негативний присуд, що винесла Комуністичному маніфесту, і його творцям Історія.

8. ГЛОВІНСЬКИЙ

ЗМАРНОВАНА СИЛА

Дві теорії

Переможців, як відомо, не судять. Судять переможених. А ще дужче судять переможені самі себе, якщо усвідомлюють собі свою поразку, як тимчасову, і готуються до нового, остаточного змагання.

Ми часто говоримо про наслідки змагань 1917 - 20 рр., як про нашу поразку. Це не зовсім вірно. Розпочавши свою визвольну боротьбу 1917 р., український народ здобув чималосягів, хоч і не виборов ще досі остаточної перемоги. І це ми відчуваємо, як поразку, і дивимось на себе, як на переможених. (Тому ми й судимо самі себе. Бо ми не припинили боротьби, не склали зброї). Отже, ми не переможені остаточно. Ми готуємося до останнього бою. Злочином було б повторювати в майбутньому минулі помилки. Ось чому варто нам критично оглядати минуле.

Після нашої тимчасової поразки 1920 р. в українській публіцистиці, а головно на еміграції, з'явилося немало заяв про причини поразки — від обвинувачень окремих осіб та осуду їхніх окремих вчинків до цілих «теорій». Ця тема хвилювала й досі хвилює всіх, від колишнього вояка армії УНР та УГА і до генерала, від звичайної рядової людини і до політичного діяча з іменем. Минаючи без уваги багато з цих низькопробних судів і пересудів, ми все ж мусимо, перше ніж висловити свою думку, коротенько розглянути принайменні дві з тих «теорій», які дожили до нашого часу, і претендують на загальне визнання, як незаперечні істини. Мусимо це зробити, бо безкритичне ставлення до них може завести на манівці шукання причин нашої поразки там, де їх не бу-

ло, а тим спотворити Істину і, замість виклікання, ще більше ватъмарити собі й без того неясну картину минулого.

Одна з цих «теорій» твердить, що ми не здобули остаточної перемоги років 1917 - 20, бо в урядах і в самій Центральній Раді переважали соціалісти, переянні духом марксизму, навіть просто комунізму і інтернаціоналізму. Ця «теорія» викидає все те, що об'єктивна історія свого часу, безперечно, визнає за позитивне досягнення, і у всій діяльності Центральної Ради та її уряду, вбачає самі лише хиби, якщо не влочини.

Пропаганда цієї «теорії» не обмежується самою лише газетною писаниною та випуском підпільних брошур. Діло доходить аж так далеко, що визнавці цієї «теорії» дозволяють собі пропагувати її там, де цьому не місце, під час святкових промов на академіях на честь 22 січня. А коли присутні, випадково засідлі члени Центральної Ради на знак протесту виходять з залі, тоді знаходиться такий собі «член УВАН і НТШ» і пише погромницьку статтєйку, а редакція націоналістичної газети її вмішує в закликом, який не далеко відбігає від горезвісного чорносотенного «Бей жидов!»

Практика обляпування суцільним болотом Центральної Ради, яка при всіх хибах і недоліках своєї діяльності все ж була першим українським парляментом нашої доби, не личить нам, як народові, який сам себе поважає. Пошана до живих ще членів Центральної Ради, незалежно від того, чи їх діяльність кінчилася перемогою чи поразкою, належала б, згідно з вимогами здорового глузду, до найпершого обов'язку кожного з нас, а особливо молодого покоління. Тим більше, що у нас є тенденція ставитися з пошаною до українців - депутатів окупантських парляментів, напр., до упанів послів польського сойму.

Що Центральна Рада і окремі впливові її члени робили часом навіть фатальні помилки, цього ніхто не заперечує. Ale залишім краще остаточну оцінку діяльності Центральної Ради об'єктивній історії; партійницькі нетерпимий підхід до цієї справи не дасть користі, а скоріше пошкодить.

Отже, вертаючись до теми, мусимо визнати, що в Центральній Раді дійсно переважали соціалісти. Ale даремно було б закидати їм те, в чім вони були невинні. Ортодоксальним чи большевицьким марксизмом, у кожному разі, вони майже не грішили. A ще менше, просто ніяк не можна обвинувачувати їх в інтернаціоналізмі московського типу.

Серед українських соціалістів були марксисти, їх було не багато, але вони не були в Центральній Раді, вони стояли по інший бік барикад. Імена їх відомі; це Василь Шахрай,

Скрипник і Затонський, які входили в склад т. зв. Народного Секретаріату, експозитури большевицької Москви в Харкові в кінці 1917 року, і на початку 1918 року.

Але навіть і ці українські марксисти не грішні «Інтернаціоналізмом» большевицько-московського типу. Василь Шахрай, як відомо, своєю брошурою »До хвилі« поклав початок концепціям укапізму, тобто українського комунізму. І большевики (які по суті ніколи не були справжніми інтернаціоналістами, крім Троцького й інших, а завжди, на чолі з Леніним лишалися російськими патріотами) дуже скоро розпізнали в нім батька »української смутні« і поспішили таємно ліквідувати цього видатного українського комуніста. Українська природа Миколи Скрипника обізвалася в ньому, коли він обійняв посаду українського наркома освіти і замість бути слухняним знаряддям в руках Москви, доклав усіх своїх сил до розбудови української, нехай і »радянської«, культури і добровільно заплатив за це своїм життям. Навіть Затонський, постать найбільш неприваблива серед українських марксистів, комуніст, що його підпис ганебною плямою яничарства ліг на »присуді« над героями Базару, навіть і той не зміг скинути з себе свого українства, і тільки тому сліди його після 1937 року, губляться в підвалах ГПУ-НКВД.

Абсолютно неможливо обвинувачувати в марксизмі членів Центральної Ради соціялістів-федералістів або соціялістів-самостійників. Це ясно кожному без зайліх доказів. Соціялісти-революціонери, як усім відомо, теж не були марксистами, лише пізніше ліва частина їх, перейшовши до большевиків, познайомилася з Марксом. Лишається думати, що марксистами могли бути українські соціал-демократи.

Хто знає українських соціал-демократів того часу, хто бачив ту соціально-політичну літературу, яка ходила тоді по руках, той дуже й дуже сумніватиметься в тому, чи багато соціал-демократів українців прочитали тоді джерельні твори марксизму. Добре було, якщо половина з них прочитали »Ерфуртську програму«, більшість задовольнялася численними дешевими компілятивними брошурками, в яких крикливо і часто демагогічно популяризувалося соціалізм.

Ні, гріх було б закидати марксизм, а тим паче большевицького типу, українським соціал-демократам 1917–20 рр. В цьому вони були невинні. Були це просто прекраснодушні мрійники, які хотіли всього хорошого, гарного — свободи, рівності і братерства насамперед — а потім справедливості, щастя і т. д. для всіх людей, а передусім для

українського народу, і все оте вимріяне й хороше вони, за модою того часу, називали одним словом — соціалізм.

Ті ж колишні українські соціал-демократи, які пішли на еміграцію, зберегли тут недоторканою свою інфантильну невинність щодо марксизму. Нам доводилося говорити з деякими з них, що заціліли до нашого часу, і наше запитання, як вони уявляють собі соціалізм, вони відповідали майже однаково, що соціалізм — це щось хороше, це щось передове, щось справедливе. А були й такі, які, заглядаючи в очі новому емігрантові, відповідали, мов той циган у байці на запитання про його віру:

— А якого соціалізму вам, пане, треба?

Вони наївно згодні на всякий «хороший» соціалізм, аби тільки він не був большевицький або фашистський. Ні, й ще раз ні. Марксизмом українські соціалісти 1917—20 років не грішили.

Що можна й треба закинути соціалістам Центральної Ради, так це те, що більшість їх були люди з обмеженим політичним виднокругом повітового кооператора або вчителя народньої школи, в найкращому разі — професора університету, який доти ніколи не мав до діла з державними справами і політикою. Це були люди, які не доросли і не були готові до тих великих завдань, які несподівано важким тягарем поклала їм на їхні слабі плечі історія українського народу.

Історичним нещастям українського народу було те, що в свій великий час — 1917 року — він не мав інших оборонців його інтересів, крім тих, головним чином, дітей селянської стріхи. Але й ці представники українського народу того часу зробили, віддаймо їм належне, все, що було в їхніх силах. Зробили дуже багато. І якщо вони не змогли докінчити розпочатої великої справи, то це було неминуче. Перемога не приходить одразу. Наступні покоління докінчати їхню справу. Про них, про перших, історія скаже належного часу своє справедливе слово.

Друга «теорія» твердить, що причина нашої поразки 1917—20 років полягає в факті національної несвідомості переважної більшості населення України того часу, головним чином, селян. Це ідеалістично-наївне пояснення, яке нічого не пояснює і нічому не навчає, декому дуже подобається. Ця «теорія», не зважаючи на всю її плиткість і примітивність, знаходить собі широке коло визнавців. Залюбки вдаються до неї для виправдання своєї тодішньої, м'яко висловлюючись, безпорадності ті, кого тоді розбурхане море Української Національної Революції винесло, не-

сподівано для них самих, з мулистого дна глухої провінції на поверхню каламутних хвиль, і хто пізніше, виплеснутий на чужий берег, боявся довгі роки в мілких сточищах емігрантських скупчень Варшави, Праги й Парижу.

Як розповідають очевидці й учасники, на першій демонстрації в Харкові по березневій революції 1917 року під жовто-блакитними прапорами ішло тільки 45 чоловік, здебільшого самі інтелігенти. Але трохи пізніше того ж таки року по всіх містах України вже тисячі людей з жовто-блакитною розеткою на грудях співали »Заповіт« і »Ще не вмерла«. Поворот до рідної мови і до національного усвідомлення української зросійщеної інтелігенції й широких кіл міського населення відбувався з тією захоплюючою дух хуткістю, з якою приходить до свідомості людина після довгого сну.

Однак на селі, тобто саме там, де віковічні традиції і побут зберегли майже незайманими всі ознаки українськості — мову, звичай, народне мистецтво — де не потрібно було ніякого повороту до своєї Брадженої національності, а лише повне викристалізування почуття своєї окремішності від росіян у чіткі форми української національної свідомості, — там цей процес відбувався досить повільно. Та сама консервативність, яка зберегла всі національні особливості наших селян протягом віків перебування під владою Польщі, а потім Московщини, тепер, за цього процесу кристалізації національної свідомості, діяла як затримна сила. Правда, школи, товариства »Просвіти« і Українська Автокефальна Православна Церква робили своє. Однак на це потрібен час.

Залишається фактом, що українське селянство на схід від Збруча не дійшло тих бурхливих років до вершин національної свідомості, хоч воно невхильно до них ішло.

Але чи смів хто тоді відкладати боротьбу за державну незалежність України, дожидаючи, поки в українського селянина поспіє національна свідомість? А що як національна свідомість українських селян під впливом нівелюючих заходів большевицької державної практики і пропаганди останніх років і сьогодні ще не є тим головним чинником, який здатний повести їх, тобто переважну більшість українського народу в бій за Україну? Чи повинні ми й сьогодні облишити нашу боротьбу?

Відповідь ясна. Боротьба має свої закони. Настрій вояків відограє величезну роль в бою. Це єдиний чинник, який залежить не від об'єктивних умов, а від командування. Всім великим полководцям історії ніколи не спадало на

думку виправдувати свою поразку невідповідним настроєм війська. Творці ж »другої теорії«, називаючи, як причину поразки, відсутність належної національної свідомості у населення України, саме це й роблять. Але виправдаючись, вони лише підкреслюють свою нездальсть як проводирів у національно-революційних боях 1917–20 років.

Коротко кажучи, за тих вирішальних боях українська нація не мала, на жаль, геніального проводу, який зумів би використати для перемоги всі тодішні об'єктивні дані. Найголовнішим чинником національної революції, від настрою чи наставлення якого залежала перемога, було тоді селянство. Воно становило понад 80% населення. Це була величезна сила. Треба було знати інтереси українського селянства, опанувати його настроїми і тим використати для боротьби за Україну невичерпні джерела його сили. Якщо українське селянство не було досить свідоме національно, то воно мало свої соціальні прагнення, організуючи які, можна було б впрягти селянство в боротьбу за державну незалежність України і це забезпечило б перемогу, також і самого селянства.

Цього не було зроблено, бо наш тогочасний провід, оті самі соціалісти всіх відтінків, на превеликий жаль, недостатньо розумілися в соціальних справах, не кажучи вже про справи державні. Ще менше вони, а особливо праві прогетьманські кола, розумілися на стратегії й тактиці революції, а вона вирувала й кипіла перед ними і, кінецькінцем, витиснула їх усіх, соціалістів і несоціалістів, за борт.

Якщо ми вже говоримо про стратегію і тактику революції, то не зашкодить згадати про стратегію і тактику большевиків у російській революції, де вони здобули собі перемогу.

Ми далекі від того, щоб фетишизувати революцію як таку. Скажемо прямо, що ми схильні бачити в революції явище загалом не бажане, оскільки всяка революція залишає після себе руїни і жертви. Але не рахуватися з революцією як з фактом, ми не можемо. Опинившись перед фактом революції без знання і розуміння тих особливих законів, які приводять в рух і двигають охоплені революцією маси людей, це те саме, що виплисти насеред бурхливого моря на утлому човні і навіть не вміти веселувати. Це — просто згубно. Тим то ми думаємо, що для політиків великого штибу, для »батьків народу« знання тих законів, тієї стратегії й тактики революції повинно бути обов'язкове.

Коротко кажучи, до революції треба бути готовим.

Наші «батьки народу» років 1917–20 не були готові до революції, і тому вона виплеснула їх на емігрантські мілини. Чи можна обвинувачувати їх у цій неготовості? Навряд. Можливо, їм бракувало попередньої еміграції, де можна скупчити свою увагу на майбутньому, якщо емігранти не надто і не цілком захоплюються взаємною гризнею. Така продуктивна еміграція може бути доброю школою. Таку школу, більше і чи менше на еміграції до 1917 року. Опинившись на емігрантських мілинах по поразці революції 1905 року, большевики, не менше як і ми зараз, болюче переживали свою поразку і покладали всі свої надії тільки на прийдешню революцію і посилено до неї готувались, приділяючи велику увагу теоретичній розробці питань революційної стратегії й тактики.

Запитаймо самі себе мимохідь, чи приділяємо ми досить уваги майбутньому? Чи досить ми відаємо часу і сил теоретичній розробці питань нашої майбутньої стратегії й тактики нашої прийдешньої вирішальної боротьби?

Ніколи не гріх учитися в своїх ворогів. Не є також зрадою, оцінюючи своїх ворогів, визнавати їм належне. Тим то ми не боїмся тут сказати, що большевики майстерно впоралися 1917 і дальших років з поставленим перед собою завданням. На чолі большевиків стояла непересічна особистість Леніна. Маючи перед собою революційну обстановку 1917 року, Ленін перш за все постарається її оцінити. Він бачив, що в його аграрній країні основну силу, основну групу населення, об'єднану спільними соціальними інтересами, становило селянство. Ці інтереси селянства — кляси запеклих дрібних власників — були прямо противіднощі меті большевиків, — побудувати в Росії безклясове суспільство. Ізпорувати цю силу було неможливо, вона так чи інакше все одно проявила себе за революції, коли приходять в рух всі шари населення країни. Невтралізувати цю силу і покладати свої надії виключно на пролетаріят, як радить Маркс, не давало певності в перемозі. І тому Ленін сміливо вирішує, відкинувши погірдливе ставлення до селянства, як до контрреволюційної кляси, впослінве своїм послідовникам основоположником марксизму, використати для своєї боротьби перемоги велику селянську силу, експлуатуючи оту саму, ненависну Маркові в селянах жадобу власності.

Ленінів плян близкуче вдається, і російське селянство під впливом його гасел про землю для селян постачає йому, невичерпні кадри гарматного м'яса для його боїв за цілі.

цілком ворожі тому ж селянству. Це й вирішувє перемогу на користь більшевиків.

Цікаво, однаке, що вплив Леніна і більшевиків не поширився на селянство національних меншин Росії. Не пішло за більшевиками також і українське селянство. Які були тому причини? Відмінність соціальних умов? Чи може відограти тут основну роль національні моменти? Це дуже цікаве питання для соціологів-істориків. Ми ж лише стверджуємо тут той безперечний цікавий факт, що більшевики ніколи не змогли ідейно опанувати ні українського, ні грузинського, ні туркестанського, ні селянства інших неросійських народів.

Але так само не опанували ідейно українських селян і проводири Української Національно-Визвольної Революції 1917-20 років, хоч вони й мали тоді для гри всі карти в руках. Залишене саме на себе, українське селянство поводилося в великій мірі пасивно, здебільшого зберігало місцевий невтруалітет, а якщо й брало участь у революційній боротьбі не з примусу (в наслідок мобілізації), а з власної волі, в різних повстанських загонах численних «батьків-отаманів», (як Зелений, Ангел, Маруся, Мордалевич, батько Махно та інші), то ці його активні виступи були нескоординовані, позбавлені єдиної цілі. Це було сліпе борсіаня, а не пляномірна боротьба, і воно лише завдавало селянству болючих ран і, як і слід було чекати, не дало ніякого реального ефекту, не принесло селянам задоволення їхніх соціальних прагнень; не було воно також використане для виборення незалежної української демократичної держави, яка, безперечно, тільки й могла б тоді забезпечити селянські інтереси. Коротко кажучи, — величезна селянська сила була змарнована.

Без проводу

Так, не з вини селян, виникло за української Національної Революції 1917-20 років глибоке провалля взаємного непорозуміння між проводом і масами, між українською інтелігенцією і селянством.

Ідеалістична жовтоблакитна Україна, за яку так жертвово віддали своє ще не розквітле життя гімназисти під Крутами, не набрала була матеріальної плоті й крові конкретних соціальних домагань і лишилася для будь-що-будь реально думаючих українських селян лише якоюсь витівкою

чи примхою учителів, поповичів, взагалі »паничів«, за яку, ті нечисленні, соціально відмінні від селянства, здебільшого, молоді люди так хвилювалися, міtingували, боролися, геройськи йшли на муки і тим усім, зрештою... не давали спокою селянинові, перешкоджали йому в його основному прагненні вкласти свої сили в розбудову власного господарства на батьківській або й щойно захопленій »революційним порядком« земельці. Україна 1917-20 років лишилася для селян небуденним строкатим ярмарком жовтоблакитних прaporів, запальних промов »по - нашому«, надхнених співів про кайдани, про волю, про батька Тараса, майорінням барвистих довгих шликів, брязканням шабель, гуком пострілів, мигтінням синіх і сірих жупанів, суворих пристрасних облич з козацькими вусами, вояків у шароварах, »як у тіяtrі«, коротких боїв і втеч завзятих, але малочисельних »гайдамаків«.

Большевицькі соціальні гасла були зрозуміліші, але не захоплювали нашого ситого, в доброму кожусі чи в домотканому кобенякові, селянина, в якого було всього подістком »і в коморі, і на дворі«, а скрині вгиналися під вагою юпок, спідниць, керсеток, плахт, рушників і вишиваних сорочок. Український селянин був задоволений, що нарешті по довгім сидінню в тих клятих окопах »германської« війни він нарешті допався до рідного села, до родини, до святої земельки, до віками освяченого побутового »звичаю«. Юрби декоративно обвішаних кулеметними стрічками голодних, озлоблених, заздрих на селянський достаток і хліб розбишак з червоними бантами, що сіяли за собою смерть, богохульно лаялись і цвенькали чужою, хоч і зрозумілою, »кацапською« мовою, були чужі, цілком чужі українському селянинові. Не пішовши за большевицькими матеріалістичними гаслами і не захопившись ідеалістичними брязкальцями й запальними закликами своїх »паничів«, лишилося українське село саме, без проводу.

Стоїчно, хоч і з явним роздратуванням, витерпівши канчуки каральних загонів за гетьмана, село незабаром побачило на короткий час перші большевицькі продотряди, з якими воно скрізь вступало в часті оборонні бої. Дуже скоро надійшла з півдня хмара єдино - неділимської грабармії і так само скоро зникла на обрії. Після неї селянство мабуть чи не вперше затужило за Петлюрою, за своїми, нехай і паничами: з ними, село відчувало, можна було найлегше дати собі раду. Але Петлюри не було, натомість знов почалися грабіжницькі наскоки уже знайомих селу продотрядів, від яких знов довелось сяк - так відбиватись. Ще серйозніші

Ї ще неприємніші були, мабуть, більшевицькі мобілізації до червоної армії, від яких молоді довелося переховуватися по лісах і очеретяних плавнях. Так, у стані постійного напруження й небезпеки, жило село аж до НЕП'у, коли, нарешті, знесено було »продразвіорстку« і замінено її »єдиним продналогом«, що означало припинення відвертого грабунку села і запровадження певної видимості »законності«.

Після встановлення НЕП'у поодинокі спалахи селянських повстань на Україні скоро вигасають. Селянство входить в смугу перемир'я з совєтами. Національно-культурні потреби українського селянства задовольняла виборена Українською Революцією українізація шкіл і державного апарату. В соціально-економічних справах НЕП'у більшевики дуже попустили віжки для дрібного власника, отже й для селянина.

Нарешті дочекавшись спокою, український селянин заходився розбудовувати власне господарство, заводячи поліпшенну агротехніку, кращі породи, прагнучи набути машини. Редакції совєтських газет тих років були засипані листами селян - господарів з проханням каталогів сільсько-господарських машин. Селянин дізнався з газети прояву, за кордоном трактора, і цей потужний заїздний кінь став його мрією. В сотнях листів і в десятках делегацій до Харкова селяни домагалися появи трактора на совєтських склепах продажу сільсько-господарських машин.

Це перемир'я між українським селянством і більшевицькою владою тривало, однак, досить короткий час - тільки до 1928 року.

— Тільки й пожили ми як слід за НЕП'у, — згадують не раз наші селяни й досі.

1928 року це перемир'я скінчилось. Порушили його, треба підкреслити, українські селяни. Спонукали їх до цього економічні причини.

Становище тоді було таке. Дуже попустивши віжки приватній ініціативі в сільському господарстві, ремісництві і роздрібній торгівлі, більшевики зберегли за собою державну монополію на фабрики й виробні, гуртову й закордонну торговлю. Маючи в своїх руках велику й середню промисловість, більшевицька держава диктувала населенню, що його основну масу становило селянство, дуже високі ціни на промислові вироби й водночас, бувши монопольним скупником збіжжя, пропонувала селянству мізерно низькі ціни на продукти його господарства. Селянин побачив, що за всієї його ретельної праці, за всіх поліпшених методів господарювання і за якнайбільшої продуктивності свого гос-

подарства він не спроможний був купити собі у держави (а більше серйозних купців не було) всього, що йому було потрібне для розбудови й поліпшення свого господарства і для задоволення своїх зрослих потреб на речі культурного побуту. Тоді селянин, навіть не змовляючись зі своїм сусідою, стихійно вирішив деякий час утриматись від продажу збіжжя державі і погодитися, що з цього вийде. Тим самим селянство в цілому стало на шлях пасивного економічного опору заходам большевицької держави. Це й стало симндалом того, що перемир'я скінчилось і стара війна українського селянства з большевицькою наїзницькою владою відновляється, хоч і в нових формах економічного змагання на витривалість.

Большевицька держава мала достатні хлібні запаси одинокої реальної валюти в своїй закордennій торгівлі, де вона мусіла оплачувати великі рахунки за продане їй за кордоном устаткування для перебудови старої й широкої побудови нової »соціалістичної« промисловості, яку вона вже розпочала згідно з першим своїм п'ятирічним пляном. Тим то стихійна відмова селянства продавати за дурницю свій хліб державі надзвичайно стурбувала і роздратувала большевицьку верхівку. Їй стало ясно, що незалежне селянство становило Ахілесову п'яту совєтської економічної системи. Цю незалежність селянства, будь-що-будь, треба було зліквідувати. Крім того й теоретично селянин становив собою маленького капіталіста, який за найменшого перегляду починає загрозливо рости. Винищити цю клясу дрібних капіталістів так, як винищено було до того часу великих і середніх капіталістів, було просто неможливо в зв'язку з її великою чисельністю, а також і тому, що це була продуктивна кляса, без праці якої неможливе життя взагалі. Доки існували десятки мільйонів самостійних селянських господарств, доти існувала небезпека, що вим'яне марксистами безвlasницьке суспільство, задля побудови якого большевики вже пролили стільки крові, ніколи не буде створене.

Тим то большевики негайно вдаються до драстичних заходів. Перш за все вони заходжуються своїм старим звичаєм винищувати непокірних. Цього разу вони »ліквіduють куркуля, як клясу«, тобто відбирають поліційною силою майно у багатшої і здібнішої верхівки села, а самих цих т. зв. куркулів поспіль вивозять під озброєною вартою, мов тяжких злочинців, у безлюдні північні ліси й тундри і залишають їх там без ніяких засобів до життя, як правило, навіть руйнуючи родини (примусово відокремлюючи чоловіків від жінок і дітей і заганяючи їх далеко від родин), в страшних

умовах суворої північної природи, тим самим прирікаючи їх на повільну мученицьку загибель. Але ці елементи виявили себе в основному життєздатними і на засланні, врятувавшись до того від голодової катастрофи на Україні 1933 року, хоч їх багато й загинуло.

Другим серйозним заходом большевиків проти селянства, який перетворив економічний опір його в виразну соціальну боротьбу за збереження себе як кляси, було проголошення кампанії суцільної колективізації, що мала обернути незалежних індивідуальних господарів у кріпаків контролюваних державою колгоспів, які дістали від большевиків »найпершу заповідь« — увесь хліб віддавати державі. Кампанія ця була ніби офіційно добровільна, але проваджено її було заходами безоглядно жорсткого примусу. Відбувалося чимало драматичних сцен з погрозами, арештами, самогубствами. Селянство боролося проти колективізації методами саботажу, з болем серця винищувало власну худобу і реманент, не бажаючи віддати його дурно до ненависного колгоспу, відмовлялось від праці в колгоспі.

Большевики вжили всіх заходів, які диктувала їм можливість передбачення того, що стихійний пасивний опір селянства може вилитися одного дня в такий же стихійний бунт. Щоб позбавити селян можливих проводирів у цих можливих бунтах, ГПУ виарештувало на селі всіх національно-свідомих учителів, автокефальних священиків та всіх тих, хто мав за собою бодай найменшу участь у національному русі 1917-20 років або виявляв будь-коли якісь симпатії до нього. Всі ці арешти населення зв'язувало з процесом СВУ і СУМ'у, який саме тоді відбувався і мав, напевне, відношення до цих заходів. Зброю в селян було задалегідь відібрано, а тепер навіть мисливські рушниці, старі дідівські шомполки міліціонери забирали і нищили, купами спалюючи їх на вулицях. Військові частини ГПУ на Україні були поповнені спеціальними загонами маленьких танкеток на одного вояка з кулеметом, які не годилися для справжньої війни, але були страшною зброєю проти доведених насильством і відчайдою до відкритого бунту, голодних беззбройних селян.

Слід окремо відзначити, що колективізацію в Росії проваджено не такими прискореними й далеко не жорсткими методами, колективізація там не була суцільна і вона не викликала скількинебудь помітного опору російського селянства, можливо (в силу історичних обставин) не такого індивідуалістичного, як українське.

Ця внутрішня не голосна війна большевиків проти се-

лінства тривала з відступами (згадаймо відомий облудний лист Сталіна »Запаморочення від успіхів«) аж до свого кульмінаційного пункту, яким став страшний штучний голод 1933 року.

Вже напередодні того страшного року поля України являли видовище запустіння, можливого хіба за наїзду кочових завойовників. Ниви стояли незорані, незжаті, худоби й коней майже ніде не було видно, бур'ян стояв, як ліс, у ньому розмножилася за пару років сила зайців, навіть з'явилися давно не бачені вовки. Селяни одверто не хотіли віддавати задурно свою працю большевицькій державі і засівали і жали рівно стільки, скільки потрібно було їм для прохарчування їхніх родин. Селянством масово опанувала думка, що місто, що держава мусітимуть, кінець - кінем, оцінити важливість праці селянина і піти йому, на поступки.

— Ми, — казали селяни, — без них проживемо. Побачимо, однак, чи проживуть вони без нас.

Однак селяни переоцінили свої сили і не здавали собі справи з сатанинської жорстокості свого ворога. Але боротьба тим часом тривала...

Дивне й величне видовище являв цей спонтанний і запеклий рух охоплених однією думкою селян. Ми дивуємось, читаючи про сотні тисяч індусів, які, обравши собі пасивну форму боротьби, йшли за своїм висохлим від безупинного посту »святим« Ганді і тисячами клали голови на рейки під колеса потягу. Тут, на Україні 1929 - 1933 років, не сотні тисяч, але десятки мільйонів людей, рішеніх на запеклий пасивний спротив, одностайно діяли, не маючи ніякого проводу, керуючись лише соціальним інстинктом. Ніякі кореспонденти світових газет не спостерігали цю смертельну схватку. Ніхто не писав про неї драматичних кореспонденцій. Ні одна фотографія не з'явилась у пресі, хоч на кожному кроці відбувалися сцени, від яких холода душа. Большевики вжили всіх заходів, щоб приховати свої звірства і, цілком свідомо прирікаючи непокірних селян на масову голодну смерть, нещадно відбирали всі харчі аж до кислої капусти і буряків у льохах.

Те, що мусіло статися, сталося. Понад 6.000.000 українських селян загинуло в страшних муках повільної голодної смерті. Коли настала весна 1933 року села були майже безлюдні, в хатах, на подвір'ях і по дорогах лежали спухлі трупи. Що ще жило, те розбіглося, хто куди. Тоді большевики відкрили свої величезні запаси хліба і почали видавати скupий хлібний пайдоць тим, хто був ще здатний руха-

тися і зміг собі той пайок сяк - так заробити на колгоспній праці.

Так трагічно скінчилася велика стихійна боротьба українського селянства за збереження свого стану вільних хліборобів. Так переміг т. зв. колгоспний лад.

Це був страшний урок для зацілілих селян про справжню суть »робітничо - селянського« совєтського режиму. Він міг би бути великим національно-виховним уроком для тих, хто возвив продавати за безцінь вишиті рушники й плахти в Росію, де голоду не було і де голодних »хохлів« ловили на вулицях і везли в запльомбованих вагонах назад на голодну Україну, коли б знайшовся хтось, хто міг би оформити цю думку. Але налякала і теж виголодана на скупому пайку службовців українська інтелігенція боялася випускати навіть пари з вуст. Письменники — одні стрілялися, інших не було чути, бо вже сиділи вони в льохах ГПУ, ще інші, залякані на смерть, мовчали, передчуваючи, що вже незабаром доведеться їм заховати в найглибші тайники душі свої переконання і, надівши на себе непроникливу машкару »відданіх громадян«, зосередити всі свої сили на тому, щоб »дожити і пережити«.

То був великий урок для української інтелігенції під совєтами, який зруйнував усі її ілюзії, які вона вже почала була набувати років НЕП'у й українізації, і який ясно вказував, що Сталін розпочав нещадне винищенння всього українського.

Це великий урок і для нас, старих і нових емігрантів, урок про силу і велич соціальних рухів. І готовуючись нині до останнього вирішального бою за Українську Самостійну Соборну Державу, ми не повинні забувати того страшного урока, як і науки нашої поразки 1917-20 років, щоб у майбутніх боях ми не змарнували ні одної з наявних на Україні соціальних сил і щоб безтілесний образ вимріяної ідеалістами України набрав ще тут, на еміграції, матеріальної, намацальної плоті і крові соціального змісту, який відповідає прагненням і бажанням сучасних українських селян, робітників і інтелігенції. Але насамперед селянства, як найчисленнішої соціальної групи і найбільшої соціальної сили, змарнувати яку ще раз — смерті подібно.

Сергій ДОМАЗАР

ОІЛЯДИ

ГРОШОВА РЕФОРМА В СССР

З почуттям великої відчюності нашій партії, радянському урядові і Вам, дорогий тов. Сталін, ми сприйняли грошову реформу і скасування карткової системи, вбачаючи в цьому іскравий показник могутності нашої соціалістичної баяльківщини і великого сталінського піклування про поліпшення матеріального добробуту трудящих".

З листа Сталіну від робітників і робітниць, інженерно-технічних працівників та службовців промисловості і транспорту м. Харкова і Харківської області. — „Радянська Україна” від 4 січня 1948 р.

Хто ближче орієнтується в відносинах у СССР, той дуже добре знає справжню ціну сталінському »піклуванню« про інтереси працюючих, добре знає про техніку писання всіляких листів, знає про почуття правдивої »подяки« до партії й уряду з боку працюючих.

Саме проведення грошової реформи в такий спосіб, як це зроблено в СССР, можливе тільки в країні, де в руках держави знаходиться необмежена політична й економічна влада. Де інтереси населення ігноруються абсолютно й воно не має змоги їх боронити. Коротко кажучи — в країні поліційного, тоталітарного типу. В цій реформі, як в краплі води, відзеркалюється політична й економічна природа системи СССР.

Війну 1941—1945 рр. совєтська держава провела цілком за рахунок працюючих, ставши на шлях нічим не обмеженої һіфляції. За надмірну, виснажуючу дванадцяти- й чотирнадцятигодинну щоденну працю держава сплачувала працюючим обезціненими карбованцями. Всіляко підтримуючи стахановщину, ударництво, роздаючи направо й наліво тисячами ордени, як засіб дальншого підвищення продукційності праці, — держава одночасно цілою низкою заходів намагається відібрати від населення цю зливу, обезцінених грошей.

Ставки існуючих податків збільшуються і вводиться ще одна низка нових воєнних податків.

Працюючі »добровільно« і з небувалим »ентузіазмом« підписуються на воєнні позики, в наслідок чого в такий спосіб від них було відібрано 76 млрд. карб., в той час як з 1928 по 1941 рік вони підписалися тільки на 50 млрд. карб.

Розмір раціонованого пайка скорочено, але одночасно три рази збільшували ціни на окремі продукти, що входили в його склад.

Далі, з тією ж метою, держава відкриває комерційні крамниці, де громадяни мали зможу недостаючі продукти харчування купувати по значно більш високих цінах, так званих комерційних.

Роки війни для громадян ССР — це роки неймовірного напруження і страждань. Надії на покращення умов життя після закінчення війни не віправдалися. Картки на продукти харчування, які в ССР є показником великих зливнів і недостач, продовжували, як і раніше, існувати. Більш того: замість скасування їх, у вересні 1946 року проводиться нове, різке збільшення (майже в 3 рази) цін на нормовані харчові продукти, що входять в склад пайка. Так, наприклад, хліб, замість 1 крб. за кілограм — коштував тепер 3,40 крб., цукор кусковий — 5,5 крб. і 15,0 крб., м'ясо — 14 і 34 крб., масло коров'яче 1-го ґатунку — 28 і 64 крб. і т. д.

Правда, одночасно було збільшено й платню працюючим в зв'язку з підвищеннем пайкових цін. Але, за підрахунками американського міністерства праці, це збільшення платні тільки частково компенсувало втрати в зв'язку з новими цінами, як це видно з наведеної таблиці:

Категорії споживачів	Вартість місячного пайка в серпні 1946 року (в карб.)		Наскільки збільшена вартість місячного пайка
	старі пізні (до 15 вересня)	нові пізні (після 15 вер.)	
Робітники важкої фізичної праці	100	282	182
Звичайні робітники	91	256	165
Службовці	60	169	109
Утриманці	36	104	68
Діти, що мають менше 12 років	49	139	90

А підвищення платні для окремих категорій споживачів було передбачено від 80 до 110 карб., не врахуючи утриман-

ців. Одночасно пайки були переглянуті в бік їх скорочення. Частина споживачів взагалі була позбавлена права на пайок. В наслідок цього ціни на хліб на вільному ринку в Москві підскочили з 7 - 8 крб. за кілограм в серпні до 20 - 45 крб. за кілограм в листопаді 1946 року.

Необхідність проведення цієї реформи держава мотивувала потребою зближення цін пайкових на нормовані продукти й цін в комерційних крамницях. І дійсно, одночасно з підвищенням майже в три рази пайкових цін — було знижено ціни в комерційних крамницях в середньому на 40%. Відтепер треба було платити в комерційних крамницях за 1 кілограм муки пшеничної — 24 крб., за 1 кг. цукру кускового — 70 крб., за 1 кг. м'яса — 90 крб., за 1 кг. масла — 240 крб.

В дійсності всі ці маніпуляції з цінами в кінці 1946 року мали на меті відповідно підготуватися до грошової реформи, що її проведено зараз. Тільки в такому аспекті їх можна правильно зрозуміти.

Згідно з декретом про грошову реформу від 14 грудня 1947 року, всі гроши, що були на руках у населення мали бути обмінені на протязі тижня на готові гроши з розрахунком 1 новий карбованець за 10 старих.

Переоцінка грошей, що були в ощадкасах, провадилася так: заощадження до 3.000 крб. міняються повністю; заощадження до 10.000 крб. — до 3.000 крб. повна вартість, решта 3 : 2; при заощадженнях понад 10.000 крб. — перші 3.000 — повна вартість, від 3.000 — 10.000 вартість 3 : 2, понад 10 тисяч — 2 : 1.

Гроши колгоспів і кооператив на розрахункових контах і поточних рахунках були переоцінені у відношенні 5 : 4.

Всі грошові зобов'язання супроти держави, всі податки й т. п., як зобов'язання СССР супроти закордону, будуть реалізовані за старим курсом.

Всі тарифи, пенсії, рівень заробітної плати залишаються без змін.

Нарешті, всі державні позики, що були затягнені до початку 1947 року, підлягають конверсії. Позикодержавці від суми, що вони »добровільно« позичили державі, отримують нові облігації конверсійної позики з розрахунку за 100 крб. старих облігацій 33,3 крб. нових облігацій.

Про цю реформу багато писалося й пишеться в закордонній пресі. Висловлювалися різні думки й погляди. Робилися різні припущення й ставилися різноманітні прогнози. Особливо, здається, тішило західний світ те, що реформа проведена по західно-европейських зразках і що соцістське господарство теж зазнало хвороби, яку має капіталіс-

тичне господарство. Дехто скілький був розглядати цю реформу як свідомий акт, що загрожує долярові. А дехто договорився навіть до того, що грошова реформа в СССР має на меті політичну й економічну експансію, як контрзахід проти пляну Маршала.

А в дійсності грошова реформа в СССР цілком внутрішня справа. В тій зовнішній політиці, що була дотепер, вона нічого не міняє й нікому спеціально не загрожує. Вістря цієї реформи цілком і виключно спрямоване проти власного населення. З одного боку, вона має на меті відібрати від населення ті гроші, що були заощаджені під час війни, бо СССР не мав і зараз не має відповідних товарових еквівалентів, з другого боку, — ці мета це »далше підвищення продукційності праці« єдино можливим в умовах СССР шляхом, тобто шляхом погіршення життєвих умов населення.

Грошова реформа в СССР — це нова і велика жертва з боку населення. Це зазначено і в декреті: »треба, щоб частину жертв узяло на себе населення, тим більше, що це буде остання жертва«. Тут особливо цікава заява про останню жертву; хоч в такий спосіб, побічно визнаються жертви, які до цього часу несло населення. Зрозуміло, не частину, а всі жертви покладено на населення, бо жертви держави це жертви населення.

Твердження декрету про те, що »втрати переважної більшості населення, пов'язані з виміною грошей, будуть короткотривалі й невеликі«, абсолютно не відповідає дійсності. Досить нагадати, що держава експропріює з працюючих 84 млрд. крб. з розрахунку обміну 100 крб. старих облігацій тільки на 33,3 крб. нових облігацій. Говорячи інакше, заощадження, що примусово були зроблені працюючими на протязі майже 20 років, — конфісковані. Правда, ми мали б експропріацію і в тому випадкові, коли б держава почала з 1948 року погашати свої зобов'язання в повній мірі карбованець за карбованець, бо 20-10 років тому, в момент затягнення позик, реальна вартість совєтського карбованця ні в яке порівняння не може йти з вартістю сучасного, пляново обезціненого карбованця.

Зрозуміло, що ця експропріація найбільш дошкульно вдарила по найменш зможних шарах совєтського суспільства, тобто по більшості робітничо-селянського населення та інтелігенції СССР. Бо, очевидно, для п. Корнійчука, який підписується на позику щороку на 30-40 тис. крб. втрача $\frac{2}{3}$, цієї суми буде відчуватися менш дошкульно, ніж втрача $\frac{2}{3}$ для звичайного робітника, службовця, що »підписують-

ся» на свій місячний заробіток, що не перевищує, в 1947 році, 500 крб. на місяць.

Також обмін тих грошей, що були на руках у населення, з розрахунку один новий карбованець за десять старих найбільш вдарив незаможні шари населення, тобто абсолютну більшість населення ССР, бо ті невеличкі заощадження, в межах 1-2 місячної зарплати, що могли бути зроблені робітниками і службовцями, хоронилися дома. Але в особливо несприятливих умовах опинився селянин, які не користуються ощадкасами й свої заощадження хоронять в Славнозвісних «кубишках». Зараз їх заощадження конфісковані на 90%.

Ті 13,5 млрд. крб., що були в касах ССР на кінець 1947 року, це гроші, що належали совєтській аристократії — отим всім лавреатам і орденоносцям. А декрет, як ми бачимо, до 3.000 крб. зовсім не чіпає цих грошей. А при наявності цих заощаджень в 10.000 крб. і більше він зменшує їх вартість тільки наполовину.

В зв'язку з цією реформою в американській пресі слушно зазначалось: »коли б наші позики, куплені в добрій волі ремісниками, фармерами і службовцями, нагло були б зменшені на $\frac{2}{3}$, коли б гроші в кишенні кожного американця втратили дев'ять десятих своєї вартості, тоді б обурення проти грабунку і ошуканства усунули б протягом одного дня кожну відповіальну за це людину«. Нема сумніву, так воно було б в кожній дійсно демократичній країні. Але в країнах »найдемократичніших« населенню нічого не залишається як дякувати за »велике сталінське піклування про поліпшення матеріального добробуту трудящих«.

Але цим питання не вичерpuється. Одночасно з грошовою реформою відміняється карткова система на продовольчі й промислові товари. Встановлюється єдині відпускні державні ціни. Комерційні крамниці ліквіduються. Декрет підкреслює, що робиться це в інтересах населення, що »цим для населення утворюються величезні матеріальні вигоди«. Ін кшеш кажучи, жертви, що їх несе населення в зв'язку з проведеним грошовою реформи, перекриваються фактом ліквідації карткової системи.

В дійсності воно не так. Поперше, як відомо, в нормальних умовах передумовою відміни карток є наявність відповідних товарових фондів. Як раз в ССР цієї передумови для більшості товарів і продуктів, мабуть, крім хліба, нема. ССР з початку 30-х років перебуває в умовах систематичного товарового голоду на необхідніші продукти й товари. Очевидччики, особливо в перші місяці після реформи, не бу-

де перебоїв в продажі населенню продуктів першої необхідності, як хліб, крупи і т. д. Але далі що перебої з'являться. Тоді, замість карток, як це було в ССР в 1939—40 роках, будуть вживатися різні сурогати, як попередні замовлення, запис у чергу і т. д.

Тут знову в особливо несприятливі умови ставляться найширші, незаможні шари соєтського населення, які до цього часу при наявності карткової системи мали упевненість в тому, що вони отримають по твердих цінах хоч той мінімум, що їм належить. Зараз цієї впевненості не може бути.

I, навпаки, заможні шари населення, тобто совєтська аристократія, будуть знаходитися в кращих умовах, бо до їх послуг, з одного боку, колгоспний ринок, який і далі продовжує існувати, а, з другого боку, »чорний ринок«, існування якого в умовах гострого товарового голоду не підлягає ніякому сумніву.

Подруге, рівень нових державних цін досить високий. Для продуктів харчування взяті майже без змін пайкові ціни від 15 вересня 1946 року. Точніше — ціни на хліб, муку, крупи й макарони знижуються на 10—12%, на м'ясо, рибу, сир, цукор, кондиторські вироби, сіль, картоплю залишаються без змін, а на молоко, яйця, чай, фрукти — підвищуються.

Фактові зниження цін на 10 - 12% на хліб і хлібні вироби декрет надає дуже великого значення. Це багато разів підкреслюється: »загально відомо, що хліб, крупи й макарони, на які ціни знижуються, є особливо необхідними життєважливими продуктами, закуп яких бере у міського населення значну частину його видатків«. Бічно, в такий спосіб, визнається, що населення сидить головно на хлібі.

Ціни на промислові вироби підвищені по всіх групах, при чому для села вони вищі, ніж для міста.

Нижченаведена таблиця дає уявлення про рівень цін на найголовніші продукти і товари, що існували перед війною в 1940 році і що існують зараз:

Отже, ціни на продукти харчування зараз вищі довідськових в середньому в 3 рази, а на промислові вироби в 3 - 4 рази.

Для орієнтування нагадуємо, що в 1940 році середня зарплата працюючих по ССР дорівнювала 400 крб. на місяць, а зараз в 1948 році — 500 крб.

Декрет про грошову реформу й коментарі до нього весь час підкреслюють, що реформа проведена в інтересах працюючих. Підкреслюється, що »в капіталістичних кра-

Назва товарів	Одиниця виміру	Ціни в 1940 р.	Нові ціни в 1948 р.	Збільшено в . . . разів
Хліб чорний	1 кг.	1,0	3,0	3,0
Хліб пшеничний 2-го гатунку	"	1,2	4,4	3,6
Цукор — рафінад	"	5,0	15,0	3,0
М'ясо	"	10,0	30,0	3,0
Масло коров'яче 1-го гатунку	"	28,0	64,0	2,3
Сітєць	1 метр	8,0	10,1	1,3
Чоловіче вовняне вбраниц		600,0	1 400,0	2,3
Півчесники шкіряні	"	120,0	260,0	2,1
Шкарпетки	пара	5,0	17,0	3,4
Мило сімейне, 1 кусок . . .	100 гр.	1,0	4,0	4,0
Годинник ручний		100,0	900,0	9,0

Іншах грошова реформа йде в парі зі зниженням реальної зарплатні робітників і службовців».

Робиться наголос, що зараз становище працюючих в капіталістичних країнах весь час погіршується, що тільки в останній рік ціни в США на продовольчі продукти збільшилися на 40%.

Як стоїть справа в дійсності з заробітками, скажемо,sovets'kogo i amerikanskogo robitnika?

Уявлення про це дають ціни товарів і продуктів в годинах і хвилинах. Говорячи інакше, скільки повинен працювати американський і совєтський робітник, щоб придбати певну кількість товарів і продуктів. Ціни для США на початку 1948 року. Для СССР — нові ціни згідно з декретом від 15. XII. 1947 року.

Для СССР взято середню зарплатню в 500 крб. на міс., що при 48 годин. робочому тижні дає 2 крб. 40 к. на годину. Для США взято не середній заробіток, що зараз існує, а мінімум, що його встановлено в 1940 році, який дорівнює 40 центів на годину. Треба підкреслити, що він давно не відповідає дійсному стану речей. Президент Трумен запропонував Конгресу встановити мінімум у 75 цент. на годину. Уявлення про рівень зарплатні в годинах і хвилинах дає нижченаведена таблиця (див. ст. 63).

Виходить, що середній годинний заробіток робітників і службовців в СССР по своїй покупній спроможності приблизно в 6-7 разів нижчий, ніж у американських робітників і службовців. Зрозуміло, не рахуючи різниці в усіх інших умовах життя й праці (житло, розваги і т. д.).

Будь-які коментарі до цього зайві.

Назва продуктів та товарів	Одиниця виміру	Сов. ціни		Амер. ціни		Советські дані вище америк. в ... разів
		Год.	Хв.	Год.	Хв.	
Хліб пшеничний 1 гат.	1 кг. кг.	2	55	—	48	3,6
Цукор кусковий "	"	6	15	—	38	9,9
Масло солоне "	"	26	40	5	31	4,8
Молоко	1 літр	1	28	—	33	2,7
Чай грузин.	1 кг.	66	40	4	29	14,9
Кава натур. 1 гат.	"	31	15	2	33	12,2
Мило туалетне	100 гр.	1	40	—	17	5,9
Цигарки 1 гат.	25 шт.	2	38	—	35	4,5
Суниця жів. вовняна	шт.	212	30	39	59	5,3
Вбраця чол. вовняне	пара	583	20	87	—	6,7
Напівчевики чоловічі	пара	108	20	22	29	4,8
Напівчевики жіночі	пара	108	20	17	09	6,4
Шкарпетки чоловічі	пара	7	05	—	47	9,0

СОКОВИЧ

ПАДІНЯ КРЕМЛІВСЬКОГО ТЕОРЕТИКА

Американська преса недавно принесла повідомлення про ліквідацію советським урядом інституту світового господарства і світової політики при Академії наук у Москві і усунення від праці біля двадцяти видатних советських економістів на чолі з керівником інституту академіком Євгеном Варгою. Названий інститут об'єднано з інститутом економіки, а його шефом призначено К. Острогітяніна.

Чим викликаний розгром цієї поважної наукової установи, яка багато років вірою і правдою служила большевицькому режимові, обґрунтовуючи своїми численними фальсифікаціями «переваги советської соціально-економічної системи» і неминучий крах капіталізму? Академік Варга і його співробітники попали в неласку Кремля, бо в своїх дослідженнях проблем міжнародної економіки і політики дійшли до висновків, суперечних з офіційною лінією політbüro.

Мадяр з походження, Євген Варга після поразки комуністичного режиму Бела Куна в Угорщині виємігрував до советської Росії. Тут він пройшов довгий і видатний шлях.

ставши найавторитетнішим знавцем економіки і політики капіталістичних країн, першоряднимsovєтським економістом. Його численні праці друкувалися в провідних партійних органах. Висновки і прогнози Варғи мали неабиякий вплив на внутрішню і зовнішню політику большевизму. Очолюючи інститут світового господарства і світової політики, Варға водночас працював в секретаріяті Сталіна, бувши його особистим дорадником в міжнародних проблемах. Він безпосередньо опрацьовував і готовував для виступів Сталіна на різних з'їздах і конференціях оцінки стану світового господарства, давав прогнози перспектив його розвитку. Варғу вважали за ортодоксального представника партійної політичної думки.

Кілька місяців тому цей впливовийсовєтський теоретик опублікував нову працю «Зміни в економіці капіталістичних країн в наслідок другої світової війни». Ця книга викликала незадоволення в керівних партійних колах і була безпосередньою причиною падіння придворного кремлівського економіста.

З приводу цієї книги в Академії наук відбулася трьохденна дискусія. В дискусії виявилося, що всовєтській економічній теорії немає єдності, що в ній змагається кілька течій, які по-різному і всупереч партійним настановам оцінюють найактуальніші проблеми міжнародного господарства і політики. Ряд відомих вчених — М. Сміт, І. Трахтенберг, Л. Евентов, М. Бокшицький і інші підтримали в дискусії концепцію Є. Варғи.

Офіціозна партійна преса — журнал «Большевик» і часопис «Правда» якнайгостріше заатакували останню працю Варғи, його погляди і оцінки світових економічних і політичних проблем. 26 січня ц. р. в »Правді« надрукована велика стаття І. Лаптєва » З приводу однієї економічної дискусії ». Викладаючи досить докладно концепцію академіка Варғи, партійний журналіст гостро критикує погляди автора і його однодумців, обвинувачуючи в тому, що він неправильно висвітлив проблеми капіталізму і перспективи його розвитку, допустив чимало теоретичних і політичних помилок.

Характеризуючи новітні зміни в економіці західних країн, Варға висунув твердження про дедалі зростаючий вплив держави на господарство і обґрунтував свою тезу численними фактами. Він писав: »В усіх буржуазних країнах, воюючих і невтральних, держава набула вирішального впливу не тільки в воєнному господарстві, але і в повоєнній економіці ». Далі він говорить, що немає ніяких підстав припуст

кати, що регулююча роль держави в майбутньому зменшиться. Нехтуючи незаперечні факти економічної дійсності, офіційна партійна думка не погоджується з таким твердженням Варги, бо вона обеззмістовлює основні засади большевицької концепції соціалістичної революції в буржуазних країнах — теорію капіталістичного нагромадження, теорію додаткової вартості, зубоження робітничої класи і періодичних господарських криз.

В економіці західних держав відбулися за роки війни істотні зміни. Зокрема, дедалі зростає вага державного планування господарства. Цей факт настільки очевидний, що навіть академік Варга мусів його визнати. Він пише, що «неправильним, застарілим є погляд про неможливість плянування в буржуазних країнах. Господарство там провадиться на певних плянових засадах». Цю тезу «Правда» вважає другою найістотнішою помилкою Євгена Варги. Ніяких аргументів, які б могли довести помилковість цього твердження, большевицький офіціоз, ясна річ, не може подати, обмежуючись лише спекулятивним зауваженням, що плянування властиве тільки для совєтського ладу.

Академік Варга, відзначаючи певною мірою об'єктивнощі в світовому господарстві, зробив припущення про можливість нової, непередбаченої Леніним, стадії фінансового капіталізму. Поминаючи тут питання про те, має в даному разі рацію Варга чи ні, відзначимо лише небезпечні і неприйнятні для большевизму висновки з цього припущення. Адже досі догмою большевизму є Ленінове зауваження, що «монополістичний капітаїзм є новітня і остання стадія капіталізму, переддень соціалістичної революції». Погодитися з можливістю нової фази — це значить визнати, що немає ніяких підстав чекати в близькій перспективі соціалістичної революції в західних країнах.

Після закінчення другої світової війни совєтська пропаганда поступово перебудовується на інших засадах, вірніше сказати, повертається до передвоєнних гасел світової соціалістичної революції. Ліквідувавши за допомогою народних мас ту смертельну небезпеку, яку становила для большевизму гітлерівська Німеччина, СССР виріс на світову потугу. У висліді другої світової війни большевизм совєтизував нові країни Європи аж по Штеттін і Тріест. Тепер Кремль готується до »останнього і вирішального бою« за світове панування комунізму.

»Ми живемо в такий час, коли всі шляхи ведуть до комунізму« — такими словами зформулював Молотов основне завдання большевизму. Тим то московська пропаганда ба-

то говорить про тріумф революційних ідей в «країнах нової демократії, які іншими, своєрідними шляхами йдуть до соціалізму».

Академік Варга до певної міри об'єктивно й позитивно оцінив можливості і перспективи західної економіки. Його висновки небезпечні для большевизму, вони розходяться з основними напрямними війовничої ідеології московського комунізму. Через те їй обірвалася кар'єра придворного кремлівського теоретика.

Віктор НЕМИРОВИЧ

УКРАЇНА В БЮДЖЕТІ СССР 1948 р.

Україна мала і має визначне місце в загальній економіці СССР своїми природними багатствами та індустріально-виробничими потужностями — шахтами, руднями, фабриками й заводами. В міру розвитку індустріалізації інших промислових районів СССР, зокрема, промислового конкурента України — Уралу та Сибіру, зрозуміло, відносно, в процентах, роля української індустрії в загально-промисловому балансі СССР зменшується, хоч в абсолютних цифрах вона показує дальший поступаючий зрост. Деякі закохані в процентах наші політики вбачають в цьому серйозну «загрозу» для українського господарства, недобачаючи того, що економічна експлоатація України не тільки не послабилася, а, навпаки, збільшилась. Так, безперечно, з стратегічних міркувань большевики вирішили перенести індустріальний центр своєї мілітарної потуги по той бік Уралу, туди вони вкладають великі капітали, перекидають людей. Але життя примушує їх таки підтримувати і навіть розвивати старі промислові райони, в даному разі й Україну, бо без неї європейська частина СССР в жадному разі не могла б дати собі ради. Та, крім цього, Україна стала головним поставникомsovetsького експорту (хліб, руда, вугілля, цукор, бавовна, метал і навіть машини).

Нам важко підтвердити це докладними цифрами, але, за деякими даними, ще й тепер Україна дає для всього СССР: коло 75% вугілля, коло 50% заліза, 60% сталі і вальцовальних виробів (прокату), 50% манганової руди, 40% залізної, 60% цукру і т. д. Як твердять большевики, Україна стала »передовою індустріально-аграрною« краї-

юю в ССР, тобто характер цього господарства змінився. Індустрія, промисловість, а не сільське господарство в державному бюджеті України займає переважне місце (за нашими міркуваннями відношення приблизно 60 : 40). Ми мали нагоду вивчати українське господарство довгими роками і можемо без перебільшення сказати, що після Німеччини й Англії (в деякому відношенні) Україна індустріально стоїть дуже високо, маючи всі дані стати одною з найбагатших і найбільше технічно розвинених країн не тільки Європи, але й всього світу. Такі фабрики й заводи як Дніпробуд, Азовсталі, Запоріжсталь, Криворіжсталь, Краматорський машинобудівельний завод, Запоріжський алюмінієвий комбінат і завод комбайнів та багато інших, — це наші заводи, бо руками наших людей збудовані. Боротьба за Україну йде тепер не тільки на ланах, але в першій мірі на фабриках, заводах, в школах.

Тільки тепер, на підставі даних, одержаних нами з різних джерел, стає ясно, що сталося в господарстві України за роки лихоліття і руїни останньої світової війни, знаємо приблизний розмір депортациії українських промислових підприємств на Урал, Сибір, Середню Азію. І нас тепер непохідно питання: як іде відбудова України? Зрозуміло, що ще довгі роки своїми горбами і злиднями відплачуватиме український народ гітлерівські і сталінські спустошення. Якщо повірити даним Хрущова і Коротченка, Україна наполегливо відбудовує свою індустрію, багато дечого закінчено і вже працює, але також ясно з інших джерел, що в 1947 р. вона не виконала своїх завдань, хоч і дала на 33% більше продукції, ніж в 1946 р.. Легка і текстильна промисловість збільшила навіть свою продукцію на 70%. Відомо, що вугільний Донбас дав у 1947 р. зріст видобутку вугілля проти програми попереднього року на 19,2%, але річної програми все таки не виконав приблизно на 25%. Уже відбудовано 174 шахти, понад 40 шахт діє передвоєнний видобуток. Металургія (чавун, сталь, вальцовальні вироби), завдяки закінченню відбудови деяких заводів (Запоріжсталі, Азовсталі), збільшила свою продукцію на 20%, але не впоралась із своїми виробничими завданнями. Відстає коксохемічна, основна хемічна, цементова, вогнетривка і машинобудівельна промисловість, хоч всі вони в 1947 р. краще працювали, ніж попереднього року. Причина ясна — відбудова за браком матеріалів і варстатів йде поволі, бракує технічних кадрів, бо все стягується на воєнні заводи.

Большевицькі дані говорять також і про піднесення сільського господарства. У 1947 р. значно поширено засів-

ні площі, поліпшено якість оброблення землі. Площу за-сіву під яру пшеници збільшено на 29%, цукрового буряку - на 20% (виробництво цукру мало збільшитись проти 1946 р. на 121%, що свідчить про широку відбудову цукроварень). Але певно, що сільське господарство ще не досягло перед-воєнного рівня.

Про знищення житлового фонду населення говорять та-кі дані: за 1947 р. відбудовано і заселено в містах 2 млн. кв. мтр. житлової площі, а в сільських місцевостях побудо-вано 133 тис. будинків. Оскільки Україна вимагає збільшення коштів на житлове будівництво, треба гадати, що ще досі сотні тисяч населення живуть в землянках або в тим-часових бараках.

Цікаві дані про розвиток культури й науки на Україні. Тепер має працювати 29.490 шкіл, в яких навчається 6 млн. дітей. Відбудовано 158 високих шкіл, в яких має на-вчатися 129.000 студентів на 10 тис. більше, ніж 1946 р. і на 1200 студентів більше, ніж перед війною.

Наведемо ще деякі цікаві цифри, за докладність яких ми не ручимось. За роки страшних сталінських п'ятирічок гуртова загальна продукція промисловості України (по-рівніюється 1940 рік з 1913 р.) виросла в 11 раз, виробництво електричної енергії в 24 рази, виробництво зерна стано-вило 28 млн. тонн, на 8 млн. тонн більше за 1913 р.

Особливо пишаються большевики своїми досягненнями в західно-українських землях. »Соціалістична перебудова« йде прискореними темпами: організовано поверх 1800 колгоспів, що об'єднують 175.000 селянських дворів. Го-ворять, що будується якась промисловість, що Львів пе-ретворюється в »потужний індустріальний центр«, тільки не знаємо, на якій сировинній базі. Крім одного заводу електричних приладів та якогось маслосиндикату, інших під-приємств не називається. Згадується про якусь широку сіт-ку шкіл, інститутів, бібліотек, театрів, про три університе-ти — у Львові, Чернівцях та Ужгороді. Пишуть про ліквіда-цію неписьменності. У Львівській області в 26 районах, в Тернопільській — в 13 районах і Чернівецькій — в 4 райо-нах, де спеціальні курси мало пройти 466.000 селян і робіт-ників.

Перед нами загальні дані про бюджет України на 1948 рік, який на початку лютого затвердила Верховна Рада СССР. Для пояснення треба сказати, що він не повний, бо як відо-мо, не охоплює важливіших галузей української індустрії як вугільної, металургійної, коксохемічної, хемічної, це-ментової, вогнетривкої, машинобудівельної, великих елек-

тровень, цукрової, тютюнової і т. д., що входить до загаль-
носоюзного бюджету. Дані торкаються лише республікан-
ської і місцевої промисловості і сільського господарства
без технічних культур (цукровий буряк, бавовна, тютюн,
коксагіз).

Загальний бюджет України затверджено в сумі 15.419
млн. рубл. всього на 700 млн. більше, ніж в 1947 р., тобто
майже на 5% більше, в той час як загальносоюзний бюджет
в прибутках зростає на 11,8% з надвищкою 40 млрд. рубл.
Отже тут і виявляється колоніяльна експлуатація України.
Ми не знаємо даних, скільки Україна має одержати фінан-
сування на свою союзну промисловість, цебто в її бюджеті
не показано, але знаємо з попередніх років, що вона зав-
жди в два - три рази більше давала, ніж одержувала на
свої потреби. Крім того, усі лишки обов'язково віддаються
до загальносоюзного бюджету. Республіканська й місцева
промисловість, отже, також контролюється союзними мі-
ністерствами, і від них залежить, чи даний завод будувати,
чи ні.

З суми 15.419 млн. рубл. на фінансування господар-
ства передбачено 3.268 млн. рубл. На 24% збільшуються
асигнування на сільське господарство. Величезну суму пе-
редбачено витратити на соціально-культурні потреби —
17.435 млн. рубл. — 67% всього бюджету Української Со-
вєтської Республіки. У цю суму включені видатки на шко-
ли, театри, клуби, лікарні, соціальне забезпечення і особ-
ливо пропаганду, утримання партійного апарату, видавниц-
тва і т. д.

Наприкінці хочемо відзначити, що загальносоюзний бю-
джет СССР складено під знаком посиленої підготовки до
війни. Хоч формально видатки на армію зменшено в 1948 р.
на 2,5 млрд. рубл. Зате збільшено видатки на промисловість
і дослідні інститути, з яких, як знаємо, значна частина
припадає на воєнні потреби.

В. К-Й

СЛАВІСТИКА

1947 рік був роком значної інтенсифікації в царині загальної славістики. Посилений за останні два роки інтерес до проблем взаємовідносин між Заходом і Сходом викликав відповідну реакцію у середовищі вчених славістів у Німеччині. Їх публікації (всі німецькою мовою) далеко не однорідні як по своїй політичній цілеспрямованості, так і по обсягу, та глибині аналіза порушених тем. І це цілком зрозуміло.

Прикро лише, що майже всі публікації мають один загальний дефект: непростима індиферентність до актуальної проблематики, породженої консолідацією і активізацією комуністичних сил Європи і Азії (та й інших частин світу) під егідою московського імперіалізму.

Росте ненависть до слов'ян.

Так з легкої руки професора Лондонського університету Тойнбі шириться тенденція поставити знак рівності між комунізмом і слов'янством. В останній своїй лекції в Канаді «Візантійська спадщина Росії» проф. Тойнбі доходить до помилкового і політично небезпечного висновку, ніби слов'яни споконвічні вороги західної цивілізації. »Розкол« між Заходом і Сходом відбувся в той момент, коли слов'яни прийняли християнство від Візантії. Звідси висновок, що не большевизм забив клина між Сходом і Заходом, а... Візантія. І коли цю думку продовжити далі, то виходить потворна концепція: боротьба повинна бути спрямована одночасно проти большевизму і проти слов'ян. Ця антинаукова теза трапляється і в німецьких газетах, мовляв, »обороніть західну цивілізацію від навали слов'ян«. Це дає добру поживу різним націоналістично-шовіністичним елементам німецької реакції, що оголошує війну »східному християнству«.

На жаль, ця тема не знайшла належного відображення в працях славістів, і над цим повинні добре подумати в першу чергу вчені нашої еміграції.

* * *

В статті »Про одну антинаукову [небезпечну дискусію] (див. »УВ« ч. 17, 1948 р.) ми докладно інформували читача про одну полеміку, що мала місце на сторінках записок Ерлангенського університету (див. »Die Erlanger Universität«, чч. 13, 16, 22, 1947) між пп. Шанковським і Токаревичем на тему »Історія України«, тому на ній тут зупинятися не будемо. Вважаємо за потрібне звернути увагу читача на останню працю проф. Берлінського університету В. Полетики «Культурно-географічні сили стародавньої Русі», надруковану у сьомій книзі »Universitas« за 1947 р.

Проф. Полетика (нар. у Петербурзі р. 1880) живе в Німеччині з 1923 р. і спеціалізується в галузі математики, фізики і географії Росії. З його численних монографій особливою увагою користуються: »Клімат і сільське господарство Росії«, (Берлін, 1927 р.) і »Геоботанічні і кліматичні фактори російських степів« (Берлін, 1932 р.).

Проф. Полетика належить, очевидно, до числа тих учених, що стоять більше до російських історичних і методологічних схем, ніж до нових, започаткованих українськими істориками на чолі з Грушевським, Антоновичем та визнаних передовими вченими світу. Він розрізняє поняття Русь, але не може виділити в ньому найстародавнішого українського кореня. Викладаючи думки проф. Полетики, ми не міняємо його термінів для точності інтерпретації думок автора.

Проф. Полетика, при огляді культурно-географічних факторів стародавньої Русі, встановлює два діючих компоненти: внутрішній і зовнішній. До першого автор заражовує природну і господарську структуру, до другого — зовнішні етнічні сили (татари, монголи).

Зональні відміни клімату, в різних частинах Руси вирішально вплинули не тільки на рослинний і тваринний світ, але й на якість ґрунту та етнографічний склад населення. Ґрунт і клімат визначили густоту населення і етнічну структурість його.

СССР — це країна з дивною національно-антропологічною строкатістю, де все ж провідним є слов'янський елемент. Так за офіційною статистикою 1937 р. з усього населення

на слов'яна припадає 80 відсотків, а решта 20 відсотків припадає на 170 народностей. Клімат і ґрунт сприяли створенню «аграрних метрополій», тобто концентрації населення на найбільш плодючих територіях. Найміцнішими в культурно-господарському відношенні були «агрометрополії» південної частини Руси. І вони, як носії західної цивілізації, переносили свої економічні і соціально-просвітительські ідеї на азія́тські райони Руси, призводячи там, серед тих народів, до величезних змін економічного, соціального і релігійного життя.

Так здійснювалась колонізація азія́тської частини Росії, що безумовно впливала на етнічний склад населення. Далі автор переходить до аналізи трьох торговельних шляхів стародавньої Руси, які сприяли створенню трьох культурних центрів, що ще збільшило переміщення слов'ян з чужинними етнічними групами.

Київська Русь була більше пов'язана з Заходом з результативних причин і була сильним соціально-державним організмом з міцно розвиненою формациєю торговельного капіталу. Навала татар Ґрунтовно змінила співвідношення «агрометрополій», і князівства азія́тської Руси почали відогравати більш важливу роль. Ішло швидке переміщення культурних центрів. Сузальська Русь починає претендувати на консолідацію національно-державної влади. А князь Іван Калита і його сини проводять за доби «Золотої Орди» чітко виявлену «собирательную політику», не без допомоги монгольських сил. Так східноазія́тські сили поступово формували російський державний організм, що пізніше оформився у могутню Російську імперію.

Автор подає ряд оригінальних думок і багатий фактичний матеріял, але, не враховуючи, як ми визначили, вище, нових досягнень світової славистики, а зокрема української історіографії, оперує застарілими імперіяльними політичними формулами російської еміграції. Він не враховує доконаних фактів визвольного руху народів СССР з чітко виявленими самостійницькими прагненнями, що багато де в чому заважало авторові бути до кінця об'єктивним в оцінці аналізованих фактів.

* * *

Цікава праця австрійки, доцента Грацького університету Лінди Садник «Про долю апокрифів у слов'ян», надрукована у дев'ятій книзі «Universitas» за 1947 р.

Автор настирливо підкреслює, що апокрифічна література у народів, що прийняли християнство і його культуру через Візантію, мала зовсім іншу долю, ніж у народів латинської, германо-романської культурної сфери. На Заході апокрифи стали відомі за посередництвом Риму у латинських текстах і, переживши незначні зміни, становили основу середньовічної поезії і неодмінну частину національних літератур. Гуманізм і ренесанс з їх могутнім духом індивідуалізму послужили серйозною перепоною до дальнього поширення ідейного впливу церковно-схоластичної літератури, але ці багата фантазія не переставала захоплювати великих поетів Європи. Уже Данте використав есхатологічні апокрифи для написання «Божественної комедії», значно пізніше Мільтон для написання «Втраченого і поверненого раю», а ще пізніше і Клопшток для «Мессіаса».

Інша доля апокрифів у слов'янських народів. Слов'яни в своєму культурному розвитку не пережили таких історичних епох як схоластика, гуманізм і ренесанс, як відображення февдалізму і урбанізму західного світу, а лишились у багатовіковій залежності від гелліністично-візантійського культурного кола. Там (на Заході) динаміка життя поклала свій напечаток на апокрифічну літературу, змінюючи її відповідно до потреб і вимог цих культур, а тут (у слов'ян), в наслідок затриманого і своєрідного характеру прогресу, відбувалася канонізація текстів. Правда, вони спричинилися до розвитку своєрідного літературного жанру — духовного вірша, не змінивши однак своєї ідейної субстанції. Проникнення апокрифів у світську літературу у слов'ян дуже незначне, а коли вони й проникали, то лише до джерел народної поезії і не в стилі героїчного епосу, а в формі релігійно-сентиментального плачу. («пісні калік»).

Не з усіма твердженнями автора можна погодитися. Автор недооцінює ролі апокрифів у розвитку різних епічних жанрів у слов'ян, зокрема і у національних літературах в цілому. Хибне також твердження, що слов'яни не переживали доби гуманізму і ренесансу, і нарешті хибно визначені джерела поеми Мільтона. Данте і Клопшток дійсно користувалися апокрифами при створенні своїх поем. Але Мільтон користувався переважно християнською мітологією, теми якої сюжетами і образами вже були поширені в поганському, світосприйманні античного світу і навіть у народів класичного Сходу. Ми маємо на увазі елемент богоборства. Генеалогічна лінія цих героїв богоборців йде від східного Арімана до грецького Прометея, до Люцифера Мільтона і Каїна Байрона, до Прометея Шеллі і Демона Лермонтова,

діставши свою інтерпретацію у філософії Гіцше і гублячись у сфері »генів-індивідуалістів«, якими їх нам показали Ібсен, Гавптман, Леся Українка і Кнут Гамсон. А польський письменник Пшибищевський у романі »*Homo sapiens*« навіки поховав цього виродженого нащадка богоборських титанів.

В цілому ж праця п. Саднік досить цікава попри її окремі недоліки і оглядову манеру, письма.

* * *

До числа виключно цінних книг з славістики треба зарахувати працю проф. Траутмана (»*Die slavischen Völker und Sprachen. Eine Einführung in die Slavistik*. Göttingen, 1947«). Автор ставить перед собою завдання змалювати не лише мовні взаємини слов'ян, а й показати процес виникнення кожного окремого народу, з коротким оглядом його національної літератури. І він без сумніву впорався з цим трудним завданням.

Проф. Траутман представник індо-европейського напрямку в мовознавстві і свідомо уникає методологічних проблем, які могли б зробити його працю об'єктом ідеологічних дискусій. Книга починається досить широким вступом про природу слов'ян і їх місце у мовному світі індо-германських народів, а далі йде вивчення окремих слов'янських народів.

Автор класифікує слов'ян за традиційним методом. Перша група — південні слов'яни. До них належать болгари, сербо-хорвати і словени. Друга група — західні слов'яни. До них належать чехи, словаки і серби. Сюди ж зараховуються слов'яни Балтики та районів Ельби і поляки. Нарешті третя група — східні слов'яни. До них належать білоруси, українці і росіяни.

Розділ, присвячений вивченню етнічно-мовних відносин східніх слов'ян, нас особливо цікавить. Автор не поділяє думки реакційних славістів, які вважали українську мову російською говіркою. Український народ для нього — самостійна нація з самостійними культурними й мовними традиціями. Правда, іноді автор говорить про »малоросів« і супроводить їх для ясності словом українці (в дужках), але нам здається, тут маємо до діла з традиційною термінологією і не більше.

З великою обережністю, відштовхуючись від концепції покійного академіка Шахматова, який доводив, що полі спільнної південно-слов'янської мови на російську, українсь-

ку й білоруську відбувався в ХІІІ столітті, проф. Траутман заходить моменти мовних відмін уже в пам'ятках XI ст.

Червоною ниткою проходить думка, що українська мова не виділилася з російської, як це припускали раніше, а виділилася одночасно з російською із спільної південнослов'янської мови. Близькість української мови до білоруської дає підстави припускати, що ці дві мови у першій стадії свого формування перебували в єдиному мовному комплексі, тоді як російська мова являла собою окреме відгалуження. Автор має рацію, стверджуючи, що момент відокремлення українців від загальнослов'янської етнічної родини не можна встановити одними лише мовними аспектами, а треба притягнути матеріали споріднених до мовознавства наук.

В цілому, праця проф. Траутмана надзвичайно цікава, і не шкодило б обговорити її більш докладно в нашій пресі. Можливо, ми це ѹ зробимо після появи книги проф. М. Брауна (»Grundzüge der slavischen Sprachen»).

* * *

В ділянці літератури також помітне значне пожвавлення. Мюнхенське видавництво Піпера видає романи Л. Толстої і повну збірку творів Достоєвського. Знавець російської літератури Йоган Гюнтер переклав на німецьку мову роман Брюсова »Палаючий янгол« і два томи поезії Блока.

Славіст Людовіф Мюллер захистив дисертацію при Марбурзькому університеті на тему »Есхатологічне розуміння історії у В. Солов'йова« і здав до друку окремою монографією. Він же переклав і видав »Антихриста« В. Солов'йова з змістовою передмовою.

Проф. Мюнхенського університету Степун (українець з походження) скінчив працю »Стиль і характер російської культури«, яка буде друкуватися у більжих числах »Universitas«. Він же випустив першу книгу своєї багатотомової біографії. Німецька критика вважає проф. Степуна одним із кращих сучасних німецьких стилістів.

А. РОЗУМОВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА В 1920-х РОКАХ

Відродження Української Держави після революції 1917. року створило всі передумови для блискучого розвитку української історичної науки. Історія України, українського народу, української держави така утиснена, така переслідувана за »пропащого часу« царсько-російського панування над Україною, не тільки була позбавлена належних умов для свого розвитку, але просто не могла існувати, як неможливий був більший розвиток української науки, літератури, мистецства, національно-державної думки тощо. Якщо України »не было, нет и быть не может«, як проголосила була царська Росія, то, ясна річ, годі було вільно говорити про українську історію.

Але все ж навіть за цих важких обставин, у »время лютє« царської реакції, надто ж після 1905 р., коли розкувалися кайдани неволі для українського слова, починає рости українська історична наука, множаться і міцніють українські науково-історичні установи (у Львові, Києві, провінціальних українських і навіть не університетських центрах), українські історичні видавництва, поширяються кадри українських істориків — і надусім цим, як велична й непохитна скеля, височить монументальна »Історія України-Руси« Михайла Грушевського. Але тоді, звичайно, бракувало належних умов для могутнього розвитку української історичної науки, яка посувалася вперед тільки завдяки самовідданій праці поодиноких українських учених.

Зовсім інші перспективи відкрило перед українською історичною наукою відродження української державності в 1917 році. Наукове дослідження української минувшини стало важливою державною справою, що мала всі підстави

для особливої опіки, піклування й допомоги з боку відповідних чинників нової національної влади. І не випадково було те, що нову Українську Державу очолив великий український історик Михайло Грушевський. Пожвавлюються історичні студії, надто ж присвячені головним питанням української державності в минулому. За невеличкими винятками, невисока була їх наукова якість, мали вони популярний характер і пропагандне завдання, писалося їх, як колись, у XVII ст., казав Й. Галятовський, такого часу, «в який більш єсъмо утікали і на смерть, нежели на книгу, туу, поглядали». Але в них бився живчик розбудженої української національної ідеї, вони вперше, по багатьох століттях української неволі, на повний голос казали широким українським масам віще слово про відродження українського народу та його держави. І не випадково, що саме в ці бурхливі часи був написаний такий визначний твір української історіографії, як «Україна на переломі» Вячеслава Липинського, твір, якому судилося визначити дальші шляхи новітньої української історіографії. Заснування Української Академії Наук у Києві, українських університетів (Київ, Кам'янець, Полтава), Національного Українського Архіву, Національного Українського музею, Національної Української Бібліотеки, розгортання українських наукових видавництв, — все віщувало українській історичній науці блискучий розцвіт.

Не судилося. На світанку української весни вдарив північний мороз і побив, поморозив перші паростки вільної української історичної науки. Українські історики старші пішли на еміграцію, молодші — до лав українського війська, де їх поклали свої буйні голови або, слідом за старшою Генерацією, їх собі подалися на чужину, або залишилися на рідній землі, під копитами московського наїзника, на глум, утишки, заборони, переслідування. Не до науки було в той час. Не писати історію треба було, а творити її на полях великих визвольних змагань.

Але невмирущий дух української історичної науки не згас. Він продовжував жити й серед руїн українського національно-державного життя, і на далеких просторах української еміграції. Не місце тут, бодай коротко, говорити про наукову працю української еміграції в царині історії. Але не можна не сказати, що наслідки її, справді величезної, праці були дуже поважні й мали вони великий вплив на розвиток української історіографії на Наддніпрянщині. Праці Михайла Грушевського, Вячеслава Липинського, Стефана Томашівського, Дмитра Дорошенка, Андрія Яковлєва, Дмит-

ра Антоновича, Вадима Щербаківського, Василя Біднова, Олександра Лотоцького й молодшого покоління (Борис Крупницький, Симон Наріжний, Домет Олянчин, Михайло Антонович та інші), разом з працею істориків галицьких (Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба, Омелян Терлецький, Іван Кревецький, Василь Герасимчук, Микола Чубатий, Микола Голубець, Микола Андрусяк та інші), — мали величезне значення для дальнього розвитку української історіографії, зберігаючи її найкращі традиції.

Не зрівняно складніше було становище української історичної науки наsovєтській Україні. Годи й казати, що обставини були щадто несприятливі для її розвитку. Московсько-большевицька окупація робила все, щоб затримати той буйний розмах української науки, який був даний в часи Української Держави 1917 - 20 рр., і звести українську історіографію з широкого державницького шляху, на старі стежки краєзнавчого дослідження. З другого боку, панування московського большевизму на Україні взагалі висувало на порядок денний питання про боротьбу проти української історіографії. Аджеsovєтський централізм був дальшим розвитком і диявольським удосконаленням старого московського централізму. Колись той підкупив українську інтелігенцію ідеєю величі імперії, тепер він промовляв до українських народних мас, демагогічно закликаючи їх піти за московським проводом, в ім'я ідеалів і завдань світової комуністичної революції. Те, що колись царат робив примусом, силою, гвалтом, московський большевизм робив спочатку силою облуди і брехні, привабливим і солодким дурманом. Але наслідки, звичайно, були однакові: українська історична наука мусіла бути, рано чи пізно, підкорена інтересам московського централізму, помноженого ще на світову комуністичну революцію.

Нарешті, ще одне. З цим прагненням поставити українську історичну науку на службу чужим і ворожим цілям світового і комунізму неминуче було пов'язане вихолощення української національної ідеї, позбавлення української історіографії її традиційного національного духу, перетворення її на якийсь придаток до російськоїсовєтської історіографії. Большевизм, виходячи з зasad марксизму, розглядає історію тільки як історію боротьби клас — з одного боку, і тільки як підготовку людства до комуністичної революції. Вся багатотисячна історія людства, за вченням марксизму, є тільки передісторією. Справжня бо історія починається тільки з моменту соціалістичної революції, конкретно — з часу перемоги т.зв. «великої жовтневої револю-

шії в Росії. Оці ідеї треба було вклести в національні рамки української історіографії, для чого спочатку треба було тисячолітню традиційну ідею українського націоналізму замінити інтернаціональною ідеєю марксизму, вогнем і залізом випекти ввесь глибокий зміст української історіографії, вгасити великий національний дух, що пережив віки й тисячоліття української історії. Це диктувалося також ясним розумінням, що український націоналізм має глибоке коріння в українській минувшині, його ідеї — це ідеї, ви-плекані українською історіографією, і що українська історична наука до 1920 р. присвячена була втіленню саме тих ідей. Політичні інтереси московського большевизму на Україні диктували політику поступового, але неухильного винищення національних традицій на Україні, і серед них, насамперед, історичних традицій української державності, окремішності українського народу, самостійності української культури, української економіки.

Проте відразу зробити це большевикам не вдалося. Український націоналізм, навіть втративши власну державу, був ще надто сильний, мав настільки добрий ґрунт і місце коріння, що не московським наїзникам, отим брутальним малокультурним, а то й просто малописьменним чужинцям-большевикам або їх власним яничарам було тоді його подолати. Навпаки, в інтересах союзської влади було тоді, у 1920 роках, не спиняти цього непереможного поступу української мови, науки, літератури, мистецства, а дати їм тимчасову можливість розвиватися далі, звичайно, в певних союзських рамках і формах, так би мовити, локалізувати працю української національної енергії на вужчому просторі культурного життя (відтягуючи її увагу від проблеми політики й економіки), щоб потім легше було одним ударом відрубати всі головні «гидри українського націоналізму», тим паче, ще деякі спроби загатити український культурний рух були ганебно й жалюгідно зметені могутньою хвилею української національної стихії. XII з'їзд ВКП(б), проголосивши українізацію на Україні (!), був свого роду НЕП'ом щодо українського культурного життя. Це дало можливість українській історичній науці, що її становище на початку 1920 року, у зв'язку з ліквідацією большевиками університетів на Україні і тяжілим матеріальним станом Української Академії Наук і взагалі українських наукових установ, було досить важке, — відродитися і досягти великих успіхів у середині і другій половині 1920 років. Величезна заслуга в цьому належить Михайліві Грушевському, що повернувся на Україну з емigrації в 1924 році.

Тут не місце оцінювати політичне значення факту повернення Михайла Грушевського на совєтську Україну. Так само не підлягає жодному сумніву, що особисто для Грушевського це було катастрофою. Але це мало величезне значення для розвитку української історичної науки. Саме в 1920-х роках, в умовах жорстокого панування московського большевизму, на Україні, коли українська культура була приречена на повільне завмирання під смертоносним подиходом марксо-ленинської мертвечини, на Україні, у Києві і скрізь на широких просторах Української Землі, могутнім піднесенням розвивається українська історична наука. І цим вона зобов'язана насамперед Михайлі Грушевському.

В 1924 р. М. Грушевський повертається до Києва для роботи в Українській Академії Наук. Передусім він відновлює роботу Історичної Секції Українського Наукового Товариства, яку було прилучено до УАН. В складі Історичної Секції утворюються численні комісії. Це були: культурно-історична комісія, комісія історичної пісенності, комісія стародавньої історії України, комісія історії козаччини, комісія новітньої історії України, комісія української історіографії і ціла низка комісій порайонного дослідження історії України. Крім того, Грушевський очолює одну з двох катедр історії українського народу УАН, історично-археографічну комісію, багато уваги присвячує роботі комісії історично-географічної, очоленої братом його проф. Олександром Грушевським.

Дуже важливе значення мало утворення М. Грушевським у Києві науково-дослідної катедри історії України. Ця установа, в якій було зосереджено працю низки відомих українських учених, мала головним завданням творити нові кадри українських істориків, вихованих у дусі принципових засад історіософії Грушевського. Протягом кількох років свого існування катедра підготувала ряд своїх молодих аспірантів до самостійної науково-дослідної праці, видала кілька томів «Студій з історії Української та серйозних монографічних праць, головно з нової історії України (XVII-XIX ст.), опублікованих у виданнях УАН».

Та чи не найголовніше значення мало наукове історичне видавництво, організоване М. Грушевським у Києві. Це був насамперед історичний журнал «Україна», який в 1924-30 роках об'єднав майже всіх українських істориків і який мав керівне значення не тільки для Наддніпрянщини, але й для всієї української історичної науки, навіть всього українознавства, незалежно від політичних кордонів. В цьому журналі вміщено було силу-силенну наукових статтів,

розвідок, матеріалів, хроніки, провадився серйозний критично-бібліографічний відділ, в якому активну участь бере сам М. Грушевський. Це була, справді, трибуна українства, бойовий орган української історичної науки. І не жарма большевицька критика з такою лютовою ненавистю накинулася згодом на «Україну». При першій нагоді совєтська влада забороняє дальнє видання цього журналу (останнє число його, вже надруковане, так світу й не побачило), а в 1932 р., після розгрому Історичної Секції УАН, поновлює видання «України», що була по суті обурливим змущанням з свого одноіменного попередника.

Крім того, за головною редакцією М. Грушевського побачила світ ціла низка важливих і цінних для української історичної науки періодичних і неперіодичних видань («Науковий збірник Історичної Секції УАН», «За сто літ», «Первісне громадянство», «Записки Історично-філологічного Відділу УАН» — праці Історичної Секції, збірник «Київ та його околиці», «Чернігів та Північне Лівобережжя», «Збірник Комісії Заходознавства», «Українські думки», низка видань Археографічної Комісії УАН, як от «Український Архів», «Український археографічний збірник», далі «Історично-географічний збірник», перший том Літопису С. Величка, праці Костомарова, І. Джиджори та ін.). Та, безперечно, перше місце серед тих видань належало капітальним працям самого академ. М. Грушевського — його «Історії України-Руси» (том IX, ч. 1 і 2, і том X, опублікований уже після смерті М. Грушевського) та «Історії української літератури». Поважне значення для української історичної науки мали праці співробітників М. Грушевського — Олександра Грушевського, Йосипа Гермайзе, Пилипа Клименка, Василя Данилевича, Володимира Щербіни, Леоніда Добровольського, та інших, а також його учнів (Катерина Грушевська, Сергій Шамрай, Олекса Баранович, Микола Ткаченко, Віктор Юркевич та інші).

Діяльність Історичної Секції УАН, а також інших наукових установ, керованих М. Грушевським, хоч зосереджена була в Києві, а проте охоплювала мало не весь основний масив української етнічної території, вихідчиши далеко за межі УССР. І передусім праця Історичної Секції УАН збуджувала серйозний науковий інтерес до історії України серед провінціальних наукових робітників і спричинилася до утворення місцевих краєзнавчих наукових установ.

Окрім установ, керованих академіком М. Грушевським, велику роботу в царині української історичної науки в 1920-х роках провадили також інші науково-історичні уста-

нови як у Київі, так і по інших українських центрах. Тут передусім треба згадати такі установи УАН:

1) Всеукраїнський Археологічний Комітет — ВУАН (академіки Микола Біляшевський і Олекса Новицький, Данило Щербаківський, проф. Микола Макаренко, Петро Курінний, проф. Іполіт Моргілевський, Валерія Козловська та інші), який організував на широкий, всеукраїнський, маштаб дослідження української археології та історії мистецтва.

2) Комісія історії західно-руського та українського права при III (Соціально-Економічному) Відділі, керована академіком Миколою Василенком, яка провела величезну роботу в царині історії українського права (праці акад. М. Василенка, акад. Оникія Малиновського, проф. Миколи Максименка, Льва Окіншевича, Іринарха Черкаського та ін.).

3) Катедра (друга) історії українського народу і Комісія соціально-економічної історії України, керовані академіком Дмитром Багалієм, які провели досить значну роботу в царині історії України XVII—XIX ст. (праці проф. Олександра Оглоблина, проф. Наталії Полонської-Василенко та ін., не кажучи вже про капітальні праці самого академіка Д. Багалія).

4) Комісія народного господарства України (при III Відділі), керована академіком Костем Воблим, яка провадила важливу роботу в царині історії українського господарства (досліди акад. К. Воблого, проф. Андрія Ярошевича, проф. Євгена Сташевського, проф. Георгія Кривченка та інших).

5) Комісія історії громадських течій на Україні (академік Сергій Єфремов, Володимир Міяковський та інші).

Слід відзначити також досліди в царині економічної історії України, зокрема історії промисловості проф. О. Оглоблина (»Нариси з історії української фабрики», т. I—III, »Нариси з історії капіталізму на Україні« тощо та його учнів).

Визначі українські науково-історичні осередки,крім Києва, були в Харкові, де велику науково-дослідну роботу по підготовці нових наукових кадрів виконала науково-дослідна катедра (згодом інститут) історії української культури імені акад. Д. Багалія, яка об'єднала,крім видатних харківських учених (історики проф. Віктор Барвінський і проф. Наталія Мірза-Авак'янц, історик права проф. Микола Максименко та інші), також ряд наукових працівників Києва (проф. О. Оглоблин, проф. Н. Полонська-Василенко, історик-архівіст Віктор Романовський), Одеси (проф., згодом академік Михайло Слабченко), Ніжина (історик проф. Микола Петровський) та інших. Катедра академіка Багалія опублікувала

декілька своїх наукових збірників, а численні наукові праці її співробітників були надруковані також в інших наукових виданнях. Катедра підготувала цілу низку здібних молодих істориків, які потім працювали в Харкові та інших центрах України (Микола Горбань, Дмитро Соловій, Ольга Багалій-Татаринова, Андрій Козаченко та інші).

Дуже важливе значення мала робота Одеського історичного осередку, керованого Михайлом Слабченком. Академік Мих. Слабченко, безперечно, один з найвидатніших сучасних українських істориків, в 1920-х роках дав ряд капітальних праць з економічно-соціальної історії України XVII—XIX ст., а також з історії українського права (»Організація господарства гетьманщини XVII—XVIII ст.«, том I—IV, »Соціально-правова організація Січі Запорізької«, »Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.«, томи I—II та інші). Цілком справедливо визнавала наукова критика, що праці Слабченка після праць Грушевського і Липинського, були найвизначнішим досягненням новітньої української історіографії.

Слабченкові пощастило на мало перед тим плідному для української історіографії одеському ґрунті створити зародки нової школи українських істориків, школи, основні інтереси якої лежали в царині економічно-соціальної історії України XVIII—XIX ст., з особливою увагою до питань історії Полуднової України. Історична Секція Одеського Наукового Товариства, керована фактично Слабченком, опублікувала кілька томів »Записок, де вміщено ряд цінних наукових студій, що їх авторами були здебільшого учні акад. Слабченка.

Досить значну наукову роботу в царині української історії та археології було проведено у Дніпропетровську (академік Дмитро Яворницький, проф. Володимир Пархоменко та ін.), в Ніжині (проф. Микола Петровський, за редакцією якого було видано кілька томів досить цінних »Записок Ніжинського Інституту Народної Освіти«), в Полтаві (проф. Павло Клепацький та ін.), у Чернігові (Василь Дубровський, Павло Федоренко, Валентин Шугаєвський), у Вінниці (Валентин Отамановський), у Кам'янці, Житомирі, Луганську, Миколаєві, навіть у Шепетівці.

Дуже важливу науково-теоретичну і практичну роботу було проведено в 1920-х роках в царині українського архівознавства і музеєзнавства. Ця робота почала розгорнатися за тими широкими плянами українського архівного та музеального будівництва, що складені були ще в часи існування Української держави, з одного боку, незабутнім українсь-

ким істориком-архівістом Вадимом Модзалевським (помер 1920 р.), а з другого боку, відомими українськими археологами й мистецтвознавцями Миколою Біляшевським і Данилом Щербаківським. Наслідком самовідданої, іноді справді, героїчної праці українських вчених, було створено в 1920-х роках міцну систему українських архівів (Центральні Архіви Стародавніх Актів у Києві й Харкові, Центральний Історичний Архів ім. В. Б. Антоновича у Києві) та музеїв (передусім Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Г. Шевченка і Всеукраїнське Музейне Містечко в Києві) установ. Дуже багато зроблено було в той час українськими вченими в справі охорони пам'яток культури та мистецтва на Україні (діяльність ВУАК'у, і краєвих інспектур охорони пам'яток). Організація цілої низки державних історично-культурних заповідників на Україні створювала належні юридичні й наукові передумови у справі консервації видатних монументальних пам'яток української національної культури. Добрим словом треба пом'янути невтомну працю Д. Багалія, В. Міяковського, В. Романовського, Є. Іванова, О. Рябініна-Скляревського, В. Фесенка, — в царині архівного будівництва, М. Біляшівського, Д. Щербаківського, Д. Яворницького, М. Макаренка, Ф. Ернста, П. Курінного, В. Дубровського, С. Таранушенка, В. Базілевича, І. Моргілевського — в організації музеїної справи й охорони пам'яток на Україні.

Не можна сказати, щоб ця величезна праця української історичної науки на Наддніпрянщині в 1920-х роках відбувалася в умовах, сприятливих для її нормального розвитку. Навпаки. Це була невтомна, самовіддана, жертвенна праця українських вчених. Чимало перешкод чинила їй совєтська влада (надоїллива, дріб'язкова опіка й суворий партійний контроль, брутальне втручання офіційних комуністичних істориків, цензурні заборони, переслідування окремих українських учених, мізерні кошти тощо). Але руки в большевиків були ще короткі. Отож, досягнення української історичної науки в 1920-х роках, яка продовжувала роботу, розпочату в період 18-їндування Української держави 1917—20 років, були величезні. Українська історична наука, справді, виходила на широкі європейські шляхи. Але не так сталося, як гадалося.

О. М.

МИСТЕЦТВО И ТЕАТР

МИСТЕЦЬКИЙ ПІДСУМОК СВІТУ

Ми не надаємо термінові «Європа» мистичного змісту. Витворений в історії і, своєю чергою, сам творячи частину історії світу, європейський духовий континент є лише закономірним культурним етапом людства, дуже важливим, але не остаточним, не кінцево-вирішним. Надавати європейській культурі понадпросторового й понадчасового значення було б такою самою помилкою, як замикати культурну історію людства в межі якогось одного расового чи національного циклу. Культура Європи ніколи б не існувала без культури великої Азії, так само, як ніколи не існувала б культура сучасної Америки, якби не відбулося на західній півкулі процесу схрещення найрізноманітніших культурних впливів. Тим то, відзначаючи в цьому дуже короткому і дуже побіжному огляді основні мистецькі тенденції світу, ми приділяємо головну увагу Європі тільки тому, що, з одного боку, на сучасному етапі про мистецтво Америки ще не можна говорити як про мистецтво унезалежнене від східньоконтинентальних зразків, а, з другого боку, брак правдивої інформації про мистецьке життя величезної частини землі, званої Советським Союзом, не дозволяє скласти уявлення про сьогоднішній стан мистецтвотворчих сил народів, культурний розвиток яких Рвалтовно спинено і звернено в рішуче панівні тоталітарні системи.

Сьогодні прийнято говорити про мистецьку кризу Європи. Ця криза стає предметом пильного вивчення інтелектуалів усього світу, і одні вбачають причини її в повсюдній депресії, в утомі, в загальному передчутті неминучого зударення двох світів, на які поділено сучасне людство. Інші ж розглядають кризу як конечне, закономірне явище, яке відбувається завжди у фіналі завершеної, окресленої доби перед тим, як наступає нова доба, новий зворот у всесвітній історії.

Ми схильні приєднатися до цих других в оцінці європейської мистецької кризи. Безсумнівно, те, що відбувається сьогодні в житті мистецтва, і те, як воно відбувається, значить собою рівною мірою і звучання великого фіналу, і перші акорди великого початку. Сьогоднішнє життя мистецтва належить до тих явищ, які мали місце в Італії часів Данте або в Англії доби Шекспіра. Лише сьогодні все неймовірно ускладнено й у певних моментах доведено до такої крайньої межі, після перейдення якої вже нічого не може бути — може бути тільки зворот убік, до зовсім нового берега. Ми віримо в прогрес, але в прогрес абсолютний. Прогрес у межах нового коловорту, певного історичного циклу, попри всю свою зовнішню зигзаго-видність і строкату різноманітність, рано або пізно повинен дійти до повторення явищ, до самонаслідування явищ, до самогубства явища у власному перводжерелі. І якщо літературну тенденцію першої половини нашого сторіччя так драматично характеризує дедалі настирливіше звертання до античних первозразків — від Джойсової «Уліссас» починаючи і на «Антігоні» Ануї кінчаючи, — то, з другого боку, малюнки Павля Клее і музика Арнольда Шенберга це щось таке досконало-підсумовне, чого наслідувати і продовжувати вже не можна: воно вимагає, при всій своїй всебічній перспективності, одночасного звертання до цілком нових джерел. Подібної до нашої епохи пам'ять людства знає тільки дві: коли творився античний світ і коли творилася Европа.

Ми цілком свідомо згадали про мистецтво Америки як про мистецтво «ще не узажнене». Якщо криза є явищем нормальним на вирішальній межі двох епох, то цим самим вона може бути явищем здоровим, як здоровим є кожен критичний етап, що його проходить живий організм. Ідеється лише про те, щоб вихід із кризи на шлях нового, ще ніким повністю не окресленого розвитку відбувався в межах загальної свідомості тих, від кого залежить творення мистецьких цінностей: від самих мистців. Тут вирішає не тільки усвідомлення, але й активна наставлення. А активне наставлення означає щоразу нове усвідомлення, усвідомлення суперечностей у складних довколишніх духових процесах і суперечностей в істоті самого мистецького Я. Ніколи не настане нова мистецька доба, якщо мистці йтимуть шляхом механічного виключення попередньої доби, а не шляхом синтезування об'єктивних вартостей минулого й сучасного з власним новим задумом. »Якщо людина ніколи собі не суперечить, то це просто означає, що вона не має сказати

Нічого важливого — твердить один з найвидатніших мистецтвених гелів сучасності, Мігель де Унамуно. Це стосується не тільки до одиниць, але й до цілих людських збірнот, до їхніх культурних взаємин в середині села і між собою. Тим то момент «залежності» одного національного мистецтва від другого або одного мистецького циклу від інших треба б розглядати саме в значенні цієї творчої суперечності, а не в механічному, кількісному зв'язку, як це роблять пропагатори нівелювального інтернаціоналізму по той бік залізної завіси, а так само й по цей (наприклад, француз Жюльєн Бенда). Творчий мистецький інтернаціоналізм має конечною своєю основою ініціативу національної чи індивідуальної неповторності. Тенденція пропагувати мистецький інтернаціоналізм не як творче зближення, а як автоматичне утогожнення призводить до таких шкідливих перепон на шляху нової мистецької доби, як от згадане плентання американського мистецтва в хвості досягнень Парижу та інших мистецьких центрів Європи. Не узaleжнившись, не визначившись національно або бодай рядом неповторних творчих індивідуальностей, Америка ніколи не спроможеться стати активним чинником у творенні нової загальнолюдської мистецької доби. Сучасні провідні мистці Америки є або безпосередньо європейського походження (Олдос Гакслі, Томас Манн, Еріх Марія Ремарк, Сомерсет Мотт у літературі, Стравинський і Гіндеміт у музиці, Чарлі Чаплін, Рене Клер, Грета Гарбо в кінематографії), або, природні американці, вони цілковито залежні від європейських мистецьких напрямів — від натуралізму, аж до експресіонізму, та сюрреалізму.

Ми хотіли б спинитися на цьому докладніше, бо вбачаємо тут одну з найбільших загроз сучасного мистецького життя. Коли Тосканіні диригуює опорою в Буенос-Айресі, а Єгуді Менугін виступає з концертом у Мюнхені, коли Віллі Бавмайстра запрошують на паризьку виставку безпредметників, а лондонський театр Олд-Вік гастролює в Нью-Йорку, коли Теодосій Осьмачка перетворює в українській мові поезію Т. С. Еліота, а український театр В. Блавацького виставляє «Антігону» Ануї, — то ці факти продовжують і в новій дійсності переосмислювати прекрасну традицію мистецької співпраці націй, традицію тих епох мистецтва, коли Дюрер навчався в Італії, а Леонардо був гостем французького короля. Це є те, що ми окреслюємо як творчий мистецький інтернаціоналізм і вітаємо з усієї душі як плідний чин обміну духовими вартостями, в якому, виковуються такі властивості культурного співживиття

народів та одиниць, як взаємне розуміння, взаємне зближення і взаємна пошана. Але для такої співпраці потрібно мати власне обличчя. Його визначають або традиційні народні стилі, що їх український критик (Ю. Шерех) називає органічно-національними, або різко, характерно окреслені по-одинокі мистецькі індивідуальності, що самі собою становлять великий напрям, виразну мистецьку добу. Такими мистцями в ХХ сторіччі є Джойс і Пікассо, що, бувши один ірландського, другий еспанського походження, не належать до органічної мистецької традиції своїх народів, але являють своїми індивідуальностями цілі мистецькі світи, спроможні ввійти в процес вселюдського творення, як незалежні рівноправні одиниці.

Таким чином ми можемо з уже сказаного прочути визначити дві основні тенденції сучасного духового світу, які стоять одна проти одної взаємозапереченням. Перемога однієї з них визначить характер мистецького обличчя завтрашнього дня. Перемога механічно-інтернаціоналістичної тенденції означатиме настання доби мистецтва функціонального, мистецтва знівельованої маси, мистецтва спримітивованої, утотожненої в усіх кінцях світу людини. Перемога творчо-інтернаціоналістичної тенденції викличе собою нечуваний мистецький ренесанс народів та одиниць, породить могутні творчі індивідуальності, які, виконуючи головне завдання мистця: перетворення світу і людини естетичними засобами, і розвиваючи традицію міжнаціональної співпраці, знайдуть гармонійне розв'язання проблеми особистого і загальнолюдського. А розв'язання цієї проблеми означало б і розв'язання проблеми стилю цілої доби.

Помилково гадати, що стиль чи стилі доби творяться в самої інтуїції, спонуканої об'єктивно-історичними обставинами, і що свідомість визначає їхні особливості пізніше, коли вони самі вже стають об'єктивним явищем. Момент суб'єктивної свідомості присутній у самих початках стилетворення, навіть у таких темних епохах, як доба, що безпосередньо передувала добі каролінгського ренесансу, коли мистці чудово знали витвори античної скульптури (хоча б уже з того, що на їхніх очах ці витвори тисячами нищено або закопувано в землі) і все таки різьбили свої статуї «не так», «інакше». Що ж казати вже про нашу добу, в якій роля свідомості у творенні мистецьких стилів і напрямів виросла до небувалих розмірів. Але водночас у всеобщності сучасної збірної мистецької свідомості, яка з додержанням певних умов є явищем глибоко позитивним, криється і небезпека — небезпека визнання об'єктивного права

на існування абсолютно за всім, що твориться в мистецькій ділянці. Це бо неминуче веде до втрат критерія, до ставлення знаку рівності між принциповими високомистецькими явищами і явищами низького, примітивного, умасовленого, стандартизованого мистецтва.

Для високого мистецтва цей нетривкий стан свідомості, не скріпленої потрібною дозою активізму й безкомпромісності, тим більше небезпечний, що, конкретно кажучи, той низький стиль як стиль доби вже існує. Спосіб носити одяг, ходити, спинятись і обертатись, стереотипні фрази на всі головні випадки життя і манера їх іntonувати, форма наррисованих брів і намальованих уст на жіночих обличчях, увесь ритм дня від голення і вмивання через трамвай і бюро до вечірнього кіна або точно окреслених рухів під звуки джазової музики — все це реальний стиль сьогоднішнього міського життя мас, стиль, творений і зміцнюаний щодня законодавцями паризьких мод і творцями голлівудських фільмів.

Є й свої теоретики в цього стилю. Із шпалт щоденної преси і популярних журналів, усіх отих «загальних магазинів», «книжок для всіх» тощо, вони настилько запевняють, що цей до межі можливого стандартизований стиль, у соку якого вариться сучасне масове мистецтво, що це є стиль доби нового гуманізму, в якій творчість мистця звертається до найменшої людини, до її способу думання, до її невибагливих щоденних потреб. Тим то, коли сьогодні преса пише про новий ренесанс італійського кіна, про нову епоху веризму, розпочату такими фільмами, як «Рим — відкрите місто» і «Шюша», то до цих вісток треба ставитися з великою засторогою, виходячи з досвіду, відзначення на одному з останніх фестивалів швайцарського фільму «Марія Люїза» як «тепло людяного», «глибоко гуманного», тоді як насправді цей фільм знаменує собою абсолютну мистецьку порожнечу і є ніби символом жахливого падіння сучасного кіномистецтва, втопленого в нескінченому натуралістичному діялозі, в найпримітивнішому монтажі, в цілковитій безполітичності сценарної та режисерської фантазії.

Сьогодні як ніколи гостро стоїть проблема гуманізму. «Екзистенціалізм — це гуманізм», раз-у-раз акцентує провідник нового європейського філософічно-літературного напряму, Жан Поль Сартр. І інтелектуальні носії католицької ідеї на її сучасному етапі, оті провісники нової доби християнства, починаючи від самого папи і кінчаючи такими письменниками, як Унамуно, Джільберт К.

Честертон, Т. С. Еліот, Поль Кльодель, і такими публістами, як автор голосної статті »Агонія християнства«, редактор »Еспрі« Еманюель Муньє, — вони теж декларують наближення Ідеї католицького універсалізму до духових потреб найменшої людини. І тому ми гаряче прагнемо за всіма цими фразами про людину, про людське, про людяне прочути той творчий зміст, який у поняття гуманізму вкладають інтелектуали різноманітних напрямів. Бо для нас особисто ця проблема тільки тоді набирає позитивного значення, коли вона конкретизується в образі і в мистецькому відтворенні людини духової, людини спраглої і неспокійної, людини, незадоволеної з обставин і з самої себе, людини, що не хоче залишатися такою, якою її створила природа й соціальні обставини, людини, що хоче стати вищою, красою, досконалішою, людини не щоденної, а легендарної. Ми байдужі до страждань людини, яка задовольняється чотирикутними межами наданої їй суспільством кімнати. Ми по стороні »трагічного гуманізму« Андре Мальро. І нам глибоко симпатична шляхетна спроба Томаса Манна реабілітувати Ніцше, яку він зробив на минулорічному з'їзді Інтернаціонального ПЕН-клубу в Цюриху, відділивши в своїй доповіді в образі великого німця те, що стало предметом вульгарного наслідування, від того, що його істотно характеризує як героїчного борця проти вузького, тупого й темного міщанського тону існування.

Отже, якщо з одного боку ми бачимо агресивне промкнення в побут найширших мас стандартного, знівелованого мистецтва, то з другого боку спостерігаємо на тлі характеристичної розгубленості й нерішучості радше намагання систематизувати досягнуте у віках, ніж спробувати пробити шлях до нових універсальних стилів. Є багато інтелекту, є величезне накопичення культури, є вироблена разюча прозорливість в оцінюванні мистецьких явищ минулого й сучасного, — але немає всеоб'ємних індивідуальностей, немає геніїв, що могли б вмістити в своїх серцях усе людство, не тільки щоденне, але й легендарне. Неохристиянізм не має другого Христа. Неогуманізм не має другого Леонардо. Інтернаціональний ПЕН-клуб це тільки об'єднання глибоких, талановитих, шляхетних людей, які толерують один одного і які намагаються зробити світ більше людянім, ніж він є, — але це ще далеко не агресивні, безкомпромісові творці тієї напруженової атмосфери, в якій постають школи »нового солодкого стилю«, як у часи Данте, майстерзингерські войовничі гуртки, які безжалісно виганяють із своїх лав кожного партача. У сфері високого мис-

тецтва ми маємо сьогодні щось, що до найдетальніших аналогій нагадує олександрійсько-гелленистичну добу в історії Єгипту: будови, образи і писання, що з них багато, взятих окремо, становлять собою досконалій мистецький зразок, але, зіставлені поруч в одному просторі, вони являють собою видиво виняткового стилістичного несмаку (образ Олександра цієї епохи, між іншим, досить вдало відданий у сенсаційному англійському фільмі за п'єсою Бернарда Шов «Цезар і Клеопатра»). Справжній бо мистецькі епохи, епохи активного стилетворення, неминуче перетоплюють у собі всі стилі минулого і зводять їх до спільногого стилістичного знаменника. Раби на малюнках середньовічних видань комедії Теренція трактовані так, як велить образотворчий канон автора малюнку. І якщо кожна стилістична доба є насправді складним конт'юмератором суперечностей, якщо, приміром, до стилю XVIII сторіччя належить і раціоналізм Вольтера, і сентименталізм Руссо, і романі Філдінга, і позиція Блека, який взагалі стояв понад світоглядовими й естетичними канонами епохи, то все таки все це вкупі являє XVIII вік, і, наприклад, не тільки портрет генерала Бонапарта, зроблений Давідом, відрізняється від портрету імператора Наполеона, зробленого Мейсоньє, але й малюнок баварського селянського строю, який, стрій, відтоді не змінився, зроблений у XVIII сторіччі, різнистиметься від зробленого сьогодні малюнка цього ж строю.

Які ж ознаки того стилю ХХ сторіччя, який визначив бі нову мистецьку добу в разі перемоги високої тенденції над масово-голлівудською? На наше глибоке переконання, це насамперед мистецтво героїчної людини. Конкретно це означало б естетичне розкриття внутрішнього світу людини, яка за всяких обставин хоче і вміє бути індивідуальністю. Стилістично це було б багате й різноманітне мистецтво, в якому творчо одне одне доповнювали б національні традиції і самостійні особисті відмінності, і це твердження про стиль доби, універсальний і водночас різnobічно індивідуалізований, не ховає в собі антиномії: у справжнього потужного мистця відчуття спільногого знаменника завжди гармоніюється з бажанням збільшити власний чисельник, і він завжди вміє бути Ботічеллі поруч із Гірляндайо й Поляюсько в спільному творенні стилю кватроченто. Але йдеться про справжніх, про потужних мистців. Сьогодні таким мистцем є лише той, хто безкомпромісово пориває з натуралізмом і хто наважується відмінити дійсність, перетворювати людину і світ через своє мистецтво. Стилістичною ознакою

високого мистецтва ХХ сторіччя є наслідування реальноті
дійсності, як вона витворюється в музику мистця.

Щоб визначити нашу позицію з остаточною недвозначністю, зазначимо, що право на диктаторські повноваження в питаннях мистецького усвідомлення і мистецького задуму доби, вибору й добору стилістичних засобів, визначення меж і встановлення кваліфікацій ми визнаємо винятково за самими мистцями, за їхніми творчими об'єднаннями. Всяке втручання непокликаних, некомпетентних чинників, як от держава, церква, партія тощо, з метою регулювати мистецьке життя завдає цьому останньому тяжкої шкоди, і, власне, однією з трагедій нашого сторіччя є те, що ці чинники раз-у-раз встрювають у життя мистецтва, щонколи перетинаючи найважливіші його нервові вузли. Тим то, якщо сьогодні існує така глибока прірва між мистецтвом мас і мистецтвом нечисленних поодиноких прокладачів нових шляхів, то це сталося не тому, що принципово існує мистецтво для патриціїв і мистецтво для плебеїв, і тільки тому, що в життя мистецтва втручаються немистецькі чинники, які перешкоджають його нормальному функціонуванню і навіть гвалтовно переривають його живий, самодостатній розвиток. У всьому світі виробився тип посередника між масовим споживачем і мистцем, який не дає мистецтву звертатися до споживача безпосередньо, який характеризує кожне нове мистецьке слово як збочення, як вибрик, як ненормальності, як хворобу. Насправді у футуризмі чи експресіонізмі ніскільки не більше естетичної збоченості, ніж в єгипетській фресці або в мініатюрах «Пісні про Нібелюнгів». Немає мистецтва »зрозумілого« і »незрозумілого«, є тільки широка висхідна скала взаємін мистця із споживачем, на ступенях якої другий так само потужно зростає духової естетично, як перший.

Тим то такого вирішального значення набирає сьогодні насамперед відновлення тих шляхів, які свого часу прокладали мистецькі одиниці і школи, обдаровані відчуттям нової мистецької доби, і які перервала практика державно- тоталітарних систем. Одним з найбільших дорожоказів цієї нової доби є творчий доробок рано померлого Франца Кафки, за свого життя відомого тільки у вузькому колі літературних друзів німецького прозаїка (щоправда, Франц Верфель ще тоді сказав: »Усі ми в порівнянні з ним — сміття«). Творчість його настільки оригінальна, а вплив у літературних колах сьогодні такий сильний, що, хто зна, може саме йому судилося після смерти стати отим генієм нової мистецької доби, відсутністю якого ми констатували вище. Світ

Кафки Ґромани »Замок«, »Процес«, новелі тощо) це світ людської своєрідності, що перебуває в непримиренному конфлікті з механікою державного й суспільного життя. Водночас це той чудодійний світ духового сціління, де чітко аналізуючий інтелект поєднується з підсвідомим і таємничим, де людина живе повноцінним духовим життям, як у сні або в переказі, життям, не притоптаним автоматикою. Творчість Кафки це протест і водночас ствердження, трагедія і водночас гармонія.

Поруч із Кафкою й надалі лишається актуальним величезний доробок Джемса Джойса. Його »Улісс«, а особливо »Праця в прогресі« це євангелія людської особистості, яка безконечно пізнає себе у світі і світ у собі і героїчно змагається за право на власну своєрідність, — а разом з цим це досконалі зразки нового стилю, сказати б, стилю четвертого виміру, який викликав до життя нечисленну, але вже впливову в літературних колах школу (хоч один з її найактивніших представантів, Гемінгвей, у кілька років тому виданому романі з часів еспанської громадської війни »Кому дзвонять дзвони«, ударившися в бік натуралізму, втратив, як на нас, дещо від свого минулого стилістичного блиску).

Бачити світ як міт, прозріти в думках і діях людини героїчний первєнь, відчути їх невід'ємне змагання, вийти за межі звичайного, порушити закони об'єктивної природи і скорити їх власному задумові, а для цього відійти від плаского натуралістичного бачення, навчитися дивитись відразу у кількох плянах і перспективах, увійти по змозі у четвертий вимір — ось ті загальні тенденції, що поєднують таких особисто відмінних письменників сучасності, як Шолем Аш, євангельчні романи якого »Апостол« і »Назареянин« високо оцінює світова критика; як Герман Брох, автор універсального роману »Смерть Вергелія«; як три роки по-мерлий тому Франц Верфель, останнім твором якого була »Зоря ненароджених«, видиво майбутнього світу.

Подібні тенденції слідні і в мистецтвах просторових. Коли автор цих рядків в особистій розмові з Віллі Бавмайстром запитав його про суть його мистецтва, майстер на самперед вдався до цитат із Плянка. Цей оригінальний розроблювач однієї із стежок, прокладених Павлем Клее, подібно, як і Пікассо у Франції, чи то працюючи над програмовою композицією, чи то розв'язуючи чисто формальну проблему ліній або барвних плям, завжди шукав одного: встановити безпосередній зв'язок інтелекту з повнотою й всебічністю об'єктивного буття, знайти гармонію перетворення. Потужний рух сюрреалізму у Франції (Сальватор

Далі, Макс Ернст, Кіріко), відроджений інтерес до експресіонізму в Німеччині (виставки майстрів цього напряму, збірні та індивідуальні, як от Явенського, Клее, Карла Гофера, у Мюнхені, Авгсбурзі та ін.) — свідчать, зі свого боку, що виникнення цих стилів було не вибріком снобів чи божевільних, а закономірним кроком нового мистецького усвідомлення. Поглиблі шукання таких сучасних мистецьких індивідуальностей, як німець Вернер Гіллес або американці Генрі Кернер і Воррен Остін яскраво стверджують плідність і перспективність експресіоністичної традиції. І якщо людству завтра пощастиТЬ відновити безпосередній зв'язок із космосом, і обличчя Боже стане таким постійно-присутнім у побуті людини, як це було в біблійних часах, то це досягнеться лише діяльністю цього нового мистецтва, що з нього багато хто сьогодні ще сміється, вважаючи його за божевільне, споторене, збочене. Наближення до таємниці атома означає одночасне наближення до Бога, і якщо таємниця опиниться в свідомих і самовідповідальних руках, то припустиме сьогодні небагатьом узвітру стане служити цілому людству.

Особливо значущі кроки в напрямі нового одуховлення людини зробив театр. У той час, коли фільм за останнє десятиріччя катастрофічно знизвісився, коли на зміну великий акторці Греті Гарбо прийшла талановита з природи, але заздалегідь патентована Інгрід Бергман, коли мистецькі фільми, як от «Красуня і потвора» Жана Кокто стали просто випадком, — театр пережив своєрідний ренесанс у всьому світі. Такими п'єсами, як «Шовковий черевичок» Кльоделя і «Вбивство в соборі» Т. С. Еліота, прокладено шлях до нової містерії. Обіцяні на 1950 рік пасійні вистави в Оберраммергау, відновлення після визволення Австрії щороку вистав Райнгардтового «Едермана» в Зальцбурзі (під керівництвом Гелени Тіміг, удови покійного режисера) — знаменують збереження традицій німецького середньовічного театру. Водночас відбувається наступ на натуралістичні позиції з другого боку — з позицій відроджуваної традиції театру як гри. В цій ділянці багато досяг оригінальний американський драматург Торnton Вайлдер, п'єси якого обійшли сцени всього світу. І вже справді епохальним явищем є театр Федеріко Гарсія де Льорки, еспанського поета, що загинув під час громадянської війни. Його п'єси, серед яких особливо видатною є прославлене «Криваве весілля», язляють собою своєрідні трагедії, жанр цілком відмінного вигляду, де національна трагедія сплітається з ха-

рактерним темпераментом і незрівняною фантазією авторської особистості.

З приємністю відзначаємо також епохальні досягнення французького театру, особливо театру Маріні, мистецький керівник і головний актор якого, Жан Люї Борро, у співпраці з Андре Жідом виставив у перед минулому сезоні Шекспірового «Гамлета», а в минулому — інсценізацію роману Кафки «Процес».

Може ніде не досяг новий мистецький стиль таких успіхів, як у царині музики. Силою своєї мистецької специфіки висока музика значно більше віддалена і від відпоручників тоталітарних держав у ділянках мистецтва, і від вульгарних критиків, які воліють прикладати свої сили до більш приступних ім літератури й театру. Не бувши музичним критиком, ми відзначимо з пошаною лише ті властивості нового музичного мистецтва, які може окреслити кожна естетично вихована людина: зразкові досягнення в ділянці подвійної тональності й багатотональності, незвичайно цікаві й плідні завоювання в царині ритміки, органічне поєдання національної традиції з індивідуальним новаторством. Такі зразки, як симфонічні твори Стравинського, Гіндеміта, Бартока, де Фойя, Вільяма Шумана, АRONA Копленда, як опери «Маляр Матіс» Гіндеміта, «Пітер Граймз» Бендісамена Бріттена, «Бернауерін» і «Розумниця» Карла Орфа, «Аріядна на Наксосі» Ріхарда Штравса, як фавстівський балет «Абраксас» Вернера Егка — все це здобуток мистецтва для сучасного інтелекту, який, інтелект, прагне в царині гармонійних звуків переважати близькі його сучасному станові розвитку емоції, як прагне їх переживати в царині організованих слів і барв.

Звертаючися спеціально до українського мистецтва, тобто, до досягнів його на чужині за час від закінчення другої світової війни, ми повинні констатувати, що воно перебуває не в найгіршому стані в порівнянні з щойно окресленим станом світового мистецтва. Нагадавши тут ще раз нашу початкову тезу про мистецтво Європи, зазначимо, що ми поділяємо думку тих, хто відносять мистецтво України не цілком до європейського культурного циклу. На еміграції, в ділянці обмеженого кількісно гурту мистців, що походять з різних частин українських земель, слідно, як в ембріоні, значення українського мистецтва як певного роду мосту між культурними традиціями Азії та Європи. І саме в тому факті, що, вперше по багатьох роках виявлена свободно, творчість українських мистців, передусім письменників («По-

ет» і »Старший боярин« Осьмачки, »Еней і життя Інших« Юрія Косача, »Білий Світ« Василя Барки, перший том роману Уласа Самчука »Ост«, »Попіл імперії« Юрія Клена, »Душа і доля« Михайла Ореста, »Доктор Серафікус« і »Без ґрунту« В. Домонтовича), але так само й просторових мистців (Галина Мазепа, Е. Козак, Я. Гніздовський), театральних працівників (В. Блавацький, Й. Гірняк) і навіть музик (Є. Оленський, Ю. Фіяла), що ця творчість відразу виявила тенденцію синтезування національного і вселюдського, традиційного і індивідуального, що вона виступила з оригінальними концепціями і активною різноманітністю формальних засобів, — ми вбачаємо повну підставу сподіватися, що, поставлене в нормальні умови у всенациональному маштабі, нове українське мистецтво відіграє одну з вирішальних ролей у творенні нового вселюдського мистецтва.

ЮРІЙ КОРИВУТ

ТЕАТР ЖАНА АНУІ

Ця стаття написана на замовлення редакції „Сучасника“. Автор її — Франц Гайгер, один з визначіших сучасних режисерів і перекладачів, режисер „Антігона“ Ж. Ануї в баварському державному театрі і. Мюнхену.

Якщо ви десь чуєте ім'я Жана Ануї, то можете бути певним, що мова йде про модерний театр. Бо цей ще молодий французький письменник всю свою дотеперішню творчість присвятив виключно сцені, що для нього й для нас творить світ, і, здається, в дальншому не збирається міняти дотеперішнього наставлення. Сьогодні Ануї автор 14 відомих п'єс, які зробили його популярним далеко за межами батьківщини. При тому він відносно молодий: він народився 23 червня 1910 року в Бордо. Він дуже рано почав письменницьку працю: від десятого року життя пише п'єси. Це тим більш дивно, що до 18 років він, здається, зовсім не бував в театрі. На 22-му р. життя молодий Ануї залишив дрібнобуржуазну французьку провінцію й переселився до

Парижу. Але своєї антипатії до провінційного міщанства здається не переміг ще й досі, бо майже в кожній своїй п'єсі він завдає йому з видимим задоволенням пару метких добре розрахованих ударів.

Ануй свавільний у своєму фаху, і завдав вже багатьом літературним і театральним критикам багато клопоту, бо його не легко заразувати до якогось «ізму». Але можна з певністю принаймні сказати, що вирішальний вплив на його творчість мав Кокто, а передусім — Жіроду. Він каже сам, що перше велике враження справила на нього п'єса Жіроду «Зігрфрід», і він сам у п'єсі «Подорожній без багажу» повертається до головної теми «Зігрфріда». Ануй сам частину своєї драматичної творчості ділить на дві групи: «pièces roses» — веселі і «pièces poires» — поважні п'єси. Починаючи з «Антігона», яка в творчості Ануй посідає особливе місце і ставиться сьогодні усьому світі, його ім'я відразу здобуває популярність далеко за межами його батьківщини. П'єса викликала у багатьох припущення, що Ануй належав до людей резистансу. За твердженням самого письменника в дійсності це не так. В часи окупації Ануй триався зовсім осторонь від життя і ні разу не з'явився до Парижу на вистави своїх власних п'єс. У деяких колах сьогоднішньої Франції чується навіть певне невдоволення з його байдужості до подій дня. Але не слід забувати, що саме «Антігоною» Ануй дав цінну дійову моральну підтримку молодому вояйничому резистансу, хоч при виборі теми він був найдалі від бажання написати політично повчальну п'єсу. «Антігона» не має нічого спільногого з нашою змінною щоденною політикою. В протилежному разі вона була б тільки драматизованою передовицею. З другого боку було б зовсім помилково бачити в їй лише вдалу, формальну і естетичну забавку з класичним матеріалом. Ануй прагне до значно більшого. Він конфронтує в цій п'єсі два принципи, які ніколи не сполучаються в належній синтезі. Матеріалістичне, пов'язане з щодennими турботами світосприймання протистоїть ідеалістичному. Перший принцип представлений в постаті Креона, другий — Антігони.

Креон — прототип модерного просвітительського деспота. Він стоїть по той бік вскої пристрасності, для нього добре те, що корисне. Доля зробила його державним мужем, і після того, як він сприйняв це рішення долі, він послідовно виконує своє завдання. Він знає нерішучий народ, зневажає його і любить одночасно. Коли вирішується справа добробуту й безпеки держави, толі для нього всі засоби добри, щоб забезпечити спокій і порядок. Письменник на-

дав цьому Креонові, при всіх його негативних якостях, досить симпатичних рис, і тому він виступає перед нами як справді трагічна постать. Він та людина, що потрапляє в сітку неминучості і заплутується в ній. Він стає жертвою свого власного державного розсудку, який змушує його вбивати, тоді як він зовсім вбивати не хоче. В кінці він лишається самотнім і покинутим, усвідомлюючи свої помилки, шляхом яких мусить одначе іти далі.

Йому протистоїть Антігона, мала, слабовита дівчина, про яку в родині ніхто поважно не думає. Вона нічого не розуміє в урядуванні і в політиці. Вона й не хоче цього розуміти.. Але вона має непомильне почуття справедливого і несправедливого. У політиці »мати рацію« — це завжди щось відносне. Антігона прагне абсолютної правди. Вона почуває, що десь у нас мусить бути межа, за якою державний резон і політика не мають місця. По той бік цієї межі лежить наша любов, наша віра, наша релігія, наші найсвятіші почуття, наша душа. І цю межу мала Антігона хоче за всяку ціну встановити. У своїй невмолимій безкомпромісності — зберегти внутрішню свободу й чистоту — вона готова вмерти. Було б зовсім хибно однак бачити в ній дівчину з розпаленою фантазією, що шукає смерті. Бо в такому разі вона ніяк не була б трагічною постаттю, що може хвилювати нас. Вона тримається життя і його краси так, як і кожен з нас, і перед смертю її охоплює той самий тваринний жах, як і всіх. Однак в ході дії вона приходить до висновку, що в тому світі, де представлений Креон і йому подібні, для неї немає ніяких підстав жити. Мертвий брат Полінейкос, якого Креон відмовляється хоронити, є тільки приводом, а не причиною її смерті. Тут твір Ану відкриває нам зовсім новий аспект у порівнянні до відомої Антігони класичної антики, мотиви дії якої лежать у релігії і любові між братом і сестрою.

Можна бути проти п'єси, бо вона, мовляв, пессимістична і деструктивна, бо в ній гине благородне і чисте. Однак, це не так. Так може думати лише поверховий спостерігач. Право тут по стороні добра і доброму усміхається вище щастя, коли воно переступає поріг, що лежить між життям і смертю, і лишає все зло позаду. Автор, що виявляє тут глибоко релігійний світогляд, подібні мотиви висловлює в своїй »Еврідіції«. »Антігона« — це твір, який приносить для вияснення нашої заплутаної ситуації безмежно багато більше від тисяч промов, брошур і статтейок, які з'явилися в останні роки нашого божевільного часу.

Це означало б не зрозуміти твору Ануї, якби в ньому, бачити тільки автора жорстоких, пессимістичних і смертельних трагедій. При читанні єскристої, мило задерикуватої балетної комедії «Бал злодіїв» дивуєшся, на яку грайливу веселість здібний автор «Еврідіки» чи «Антігони».

У нас сьогодні ім'я Ануї ставиться поряд з іменами його великих сучасників: Жіроду, Кокто, Сартра і Камюса. За короткий час це ім'я стало поняттям, від якого не можна відокремити сучасний театр, який є живим прикладом життєго генія нашого західного сусіда. Франція злагатилася ще одним ім'ям.

Франц ГАЙГЕР

ПО СВІЖИХ І СТАРИХ СЛІДАХ

ПОБАЧИМОСЬ У КИЄВІ

(З »Записок неполітика«)

«Перейдемо убрід — бурхливі води». Олена Теліга, „Поворот“. 1936

12 липня, 1941 р. Повернувся тільки що з міста. Субота. Північ. Всі вже сплять. Постіль для мене приготована в юдельні на гавчі. Не лягаю одразу, а передумую враження дня. Не вірю, що я своєю власною особою переживаю ці дні. У каварні Бізанці, де збираються наші люди, шум, гамір, суперечки, підіймають, чарки, вітаються. Всі хочуть іти на схід, і нікого, здається, не пускають.

Але це нас не зраджує. Кожний має свій плян, а багато з них дуже »певний«, бо мають когось там і десь там, і перебратись за невеличку річку Сян не творить їм ніяких труднощів. Але все таки більшість з них на місці. Я не маю нікого, не маю ніякої »сильної руки«. Одначе я »хочу« також перебратись на другий, східній, беріг. Сяну.

Зараз я вернувся з кав'янрі »Полтава«. Там висиджують знані й відомі львов'яни за кавою, шахами й картами. Багато буває інколи сміху. Я був у великому, цікавому товаристві, там була також Олена Теліга.

Відпроваджую пані Олену додому. Krakів, не дивлячись на пізню годину, в русі. Погода ясна, тепла, лагідна. Небо всипане зорями. По дорозі заходимо до ресторану Бізанца на вечерю. Замовляємо країну ковбасу, яєшню і до всього кілька чарок.

Скоро твориться настрій, повно людей, ми без перерви говоримо, вибухи сміху здоблять наші слова. І тут ми рішаємо йти на схід, додому, до Києва. І то не чекаючи дозволу. Просто убрід через Сян.

Плян нам цей був не чужий давно. Ми добре знали, що дозволу нам не дадуть, лишатись тут, у Krakovі, ми не мали далі сили. Олена оповідає, як то вона востаннє покинула Київ. Це будо вісімнадцять років перед цим. Була тоді ще підлітком і приїхала до Чехії, до Падебрад, де її батько був ректором Української Господарської Академії.

Не можна передати слів її настрою таких ось дивних хвилин, коли здається, що ми вертаємося назад.

Весь український Krakів під знаком вимандру «туди». Старанно поділились на групи. Бандерівці і мельниківці. Страшні перегони — хто буде перший на місці. Бандерівці скрізь горують. Ольжич вірить в перемогу. «довгого бігу», але у нього сумний, заклопотаний вигляд. Я ж не можу дарувати »їм« розколу. Маю жаль до тих і других. Майже в них не вірю. Раз вони могли розбитись у такий незвичайний час, не можна вірити у їх політичний глузд. А без того ніяка справа не можлива. Веду завзяті дискусії з Сеником. Сціборським, єї своїм прекрасним господарем, паном Б. Невже немає ніяких, таки правду ніяких доріг до згоди? Бійтесь, люди, Бога! Б'є дванацята година!

13 липня. Соняшний, сіруватий ранок. Krakівські вулиці роблять багато куряви. Рано йду »на Зелену«. Там вже повно народу, приїхали генерали і полковники з Варшави. Всім ніколи. Ольжич сильно занятий, але маю з ним умовлене побачення. О десятій зустрічаємося у бароковому сальончику. Він має втомлений вигляд. Спитав, чи »їдемо«. Так. Олена також? Також. Чи з нами їде д-р Е.? Ще не відомо. Хай їде з вами. У Ярославі маємо зголоситись на певну адресу, і там допоможуть нам перейти через Сян. До побачення. Стискаємо руки і маємо розвійтись.

При лівій стіні сальончика стоїть велике, майже під стелю, дзеркало в золочених рамах. І в мент, коли ми прощаємося, дзеркало зненацька починає відділятися від стіни, я бачу, як воно нахиляється, на мент не вірю, чи не обмане зору, і поки встигаю зорінтуватися, дзеркало падає і з сильним бренькотом розсипається на шматки. З сусідньої кімнати відчиняються двері, з-за них виглядає Сціборський, дивиться на розсипане дзеркало, хитає мовчущу голову, а потім каже:

— Буде погано!

Потім двері знову зачиняються. Ольжич посміхається й каже:

— Забобон.

Я йду до ~~пані~~ Олени на Славоїову, але про дзеркало мовчу. Говоримо про вимарш. Олена має турботи. Потребує міцні для дороги черевики. Вона не погоджується на є. Її не може втримати реготу, як тільки згадає:

— Але дивіться! Як спізнятесь — чекати вас не буду.

— Ці слова особливо їй звучать, і вона регоче до сліз.

До самого вечора йдуть приготування. Завтра о годині 4.30 швидким потягом до Ярослава.

Черевики здобуто. Я пакую наплечник. Одягаю чоботи, спортивну куртку і солом'яний капелюх. Увечорі переночувавши до Теліг, щоб раненько одразу на двірець. Пан Михайло помагає Олені збиратись. Він купив нову торбину, вкладає, що може влізти. Легенькі сукні, дещо близини, целюльозний дощовик, парасольку. Постійно бурчить:

— І де вона то діла? Але нічого не згуби! — Олена сидить на табуретці, руки на колінах, киває головою — посміхається. Вона знає, що все буде знайдене і вложене. Не забуде нічого.

Я йду до маленької кімнати ~~покії~~ «Дальни» і лягаю, щоб відпочити. Ще довго чую крізь двері.

— І де вона ото подіне...

Я думаю. Лежу в темноті горілиць. Боже, які думи! Невже це ми вертаємося? І вернемось? Невже будемо домашні? Думи все вертаються до того місця, звідки вийшли. Думаю про все, що було. Написав ще листи до Праги дружині. Записав записник. Поговорив з ким міг. Все ще закликаю »до об'єднання«, хоча знаю — мене ніхто це чує і ніколи не почує.

Голоси Михайла та Олени затихли десь у третьій кімнаті. Стало тихо, тільки десь цокає будильник. А мої думи вириють без кінця, без початку, без краю. Години швидко біжать, і ось чую — вже дзвонить будильник. Це три ранку. Вставати. Я лежав ~~з~~вкритий, спускаю ноги і ~~з~~чаджаю чоботи.

Це вже понеділок 14 липня. Не треба нікого будити. Здається, і вони так само, як і я, »спали«. Ми вже на ногах. Михайло готує чай, пакуємо готові канапки на дорогу. Ще рано снідати, у вікні ще сиро, в кімнатах світиться. Олена радісно вітається зі мною. Вона нічого не каже словом, але дуже багато говорять її очі, уста, чоло. Вона зовсім євіжа і розчарованіла. Помітне піднесення. Вона одягнута у легку смугасту блузку, спортивну сіру сукню, нові черевики з короткими шкарпетками і солом'яний капелюшок »на всякий випадок«, ба брати його на голову, вона не вбирається.

ся. Має легкий плащик — і це все. Нести має тільки легку, ручну, червону торбичку.

Я маю жовтого наплічника і Фотоапарат.

Доктор Є. не з'явився, і взагалі нічого про нього не знаємо. Олена цілком вдоволена, а я також. Ми маємо багато говорити. Ми у вирі фантазій, настрою і плянувань. Грубуватий скептик Є. був би нам тільки на заваді. Верталися в такий час »додому«, це хвиля, що зобов'язує.

Пів на четверту вирушаємо. Михайло пропонує вшанувати старий козацький звичай сідання. Сідаємо навантажені. Навантажений, власне, я, бо все майно Олени має в своєму посіданні Михайло. А пізніше це маю перебрати я. Сидимо і посміхаемось. Всі ми по-своєму захоплені. Пан Михайло дещо непокоїться, що пускає в таку, дивну дорогу свою кохану дружину, але він вдоволений, що ми йдемо вдвох. Олена майже сяюча. Вона вже рветься йти...

Йдемо. Помічаємо кожний рух. Олена востаннє замикає свої двері, повільно ступає по довгих, подібних на лябірінт, сходах. Внизу дивиться ще раз на вікна на першому поверсі. На вулиці зовсім порожньо і тихо. Переходимо на »плянти«. Свіжий, дуже виразний, літній ранок. Небо чисте і обіцяє бути ще довго таким. Візників ніде немає. Ми троє легко і радісно ступаємо в напрямку головного двірця королівського міста Кракова. Двадцять хвилин ходи, і ми на місці.

Розуміється, пан Михайло знаходить нам місце в передмії другої класи. Потяг ще зовсім порожній, людей майже не видно. Займаємо найкращі місця. Олена, не дивлячись на недоспани, ніч, свіжа і ясна. Я маю також зовсім бадьорий вигляд.

— Цікаво, чи появиться Є.? — каже Олена. І одразу передражнюю, як то він обіцяє І «не чекати». Всі сміємося. Михайло сидить ще з нами.

— Ви вже її припильнуйте. Ви ж знаєте І. Все згубите.

— Припильную, пане Михайле! — Олена радісно дивиться на Михайла і ніби поблажливо кпить з нього.

— А ти пиши! Скрізь пиши. Де тільки можеш. Переїдавай людьми, як не буде пошти, — наказує Михайло.

Час швидко проходить. Появляються люди. До нашого передмілу входить військовий — »Гайль Гітлер!« — і сідає. Це нас не дуже вдовольняє, але дідько з ним. На пероні вже рух. Михайло дивиться на годинник. Стрілка доходить до... Ax!

— Ну, Оленочко! Будьмо! — каже Михайло. — Побачимось... у Києві! — Його уста помітно затиснуті. Я

стояв і дивився на них. Мені було весело, я думав веселе, я мав безліч надій. З Михайлом за козацьким звичаєм поцілувались тричі і потиснули міцно руки.

— Побачимось в Київі!

— Побачимось в Київі!

Потяг рушив, Олена і я з вікна вітаємо Михайла, що поволі віддалявся від нас. Вітаємо його, поки була можливість, але ось потяг поволі загнув дугу, і Михайло зістався.

Ми подаємо одне одному руки, міцно потискаємо їх і поглядом без слів кажемо:

— Отже додому! — Входимо до переділу і займаємо наші місця біля вікна. Потяг проходить через Вислу. Прощай Krakів! Не хотілося б більше вертатись до тебе так, як, ми є, — вигнанцями.

Який це ранок! Скільки барв! Як соковито блищить роса. Долинами тонкими верствами стелеться білий туман. Яскраве, червоне сонце одразу, залило сяйвом наш переділ. Я вказую на сонце і кажу:

— Може це воно для нас так сходить?

— Так, — каже Олена, дивиться і не надивиться на прекрасний схід, де горить це вічне світло. Ясні сірувато-пивні очі її сміються. Гарний, трохи задертий носик насторожений. Чудове з бронзовим відливом волосся переливно горить під сонцем.

— От так хочу вас скопити на плівку фільму, — кажу. Наставляю апарат і роблю кілька світлин. Олена осянено посміхається.

Далі зав'язується і з кожною годиною все більше розгорається завзятюча розмова... Перш за все — товариші по перу. Згадуємо всіх. По черзі. Олена рягочеться з є., наслідує його бубняву мову. Пригадує свою Варшаву. Маланюк, Липа, Крижанівський, Левицька - Холодна, Штуль. Переходимо на інтелігенцію взагалі. Міркуємо, що робити. Згадуємо по черзі минуле і своїх рідних. Я з захопленням оповідаю про свою дружину, своїх знайомих а Праги, а особливо своїх батьків, яких вже не застану.

А сонце рве та рве і горить, мов смолоскип. Стает душно, і ми звільнємо себе від зайвого одягу. Розстеляються зелені, буйні поля, зелені луки, гаї, ліси жовтої сосни. Потяг зупиняється рідко. Перша від Krakова зупинка — Boхня. Летимо назустріч Tарнову. Це місто повне споминів. Оповідаю Олені, як то я тут військував, як ходив до Августи в селі отуди далі на південь в горах. Соковита, азучна молодість встає в уяві, все те було давно, і ось ми

вертаємось і вже не ті. Хто і для чого обіїв нас цією довгою обхідною дорогою, щоб звести разом і вести туди назад? А що чекає там? Щастя! Цілком зрозуміло. Війна? Чи не для нас вона сталася? Ні, ми не знаємо, що нас там чекає. Не знаємо! Заносимось в захопленні далеко, і хай нам Бог дарує. Маємо трошки права на захоплення, любимо трагічно і соняшно землю предків, яку від нас забрали. Тепер за неї люті бої ведуться, а ми її поєти крадькома йдемо до неї, щоб бачити її, чути і сказати про неї слово. Нас там не хочу чути бачити. Ні ці, ні ті. Але ми йдемо самі. Нас тягне неезбагненна сила, а Бог керує нашими стопами.

О десятій тридцять в Ярославі. Це була одна мить. Не вже ми приїхали? Я вже зновував Ярослав. Недавно мав тут відчit і маю тут чимало знайомих. Виходимо на місто.

Сонце! Все під знаком сонця. Мої прекрасні, новенькі краківські чоботи не зовсім до цього підходять. Чорні міцні подорожні штани також. Починає дошкуляти непроспана ніч, але нерви тримаються міцно, ноги ступають бадьоро. Олена побіч наструнчена, елегантна і розсміяна. Зараз де-що міцно наснажується сонце, але українські вивіски різних крамниць надолужують невигоду. Ступаємо в напрямку Перемицля. Ще так недавно тут були гори всілякого військового майна. Зараз все те пішло далі на схід. Попадаються машини ВМ і ВЛ, але це вже так належить взагалі до стилю. Біля ринку натрапляємо на дивовижу. На хіднику стоїть дві совєтські гармати. Накидаємося на них, як на сенсацію. Це перші предмети »з того боку«. Дивимось і не надивимось. Не тому, що вони гарні, а тому, що вони »з того боку«.

Добродія, якого нам давали адресу, немає дома. Коли буде? Не ідомо. До побачення.

— Я так і знала, — каже Олена. Нічого. Дамо собі раду. Маємо голову й ноги, а Сян ось тут на досяг руки. Побредемо.

Йдемо містечком, годинники вказують, що вже ось обід, питаемо, де, власне, можна виконати цей ритуал. Виявляється, що з обідом тут не особливо... Десь там... — вправо, вліво, просто, якась й дальня і може там щось дістанемо. Карток не маємо, і нашо вони нам, коли ми йдемо в країну хліба, сала, сметани з варениками.

Є. Це ніби ресторація. Порожньо тут, бо ще рано, а також мабуть тому, що нічого тут не можна дістати. Обід дістанемо за годину. Що дістанемо? Юшку з рабарбару та котлети з... рабарбару. Дуже гарно. Тим часом п'ємо лімонаду з сахариною і пишемо листи. Я дружині до Праги, Олена Михайлікові до Кракова.

БДоброго Михайлику!

Щасливо доїхали до Ярослава і чекаємо на обід в ресторані. Наразі почуваємо себе добре, хоч ще не застали дома, кого було треба. Добре. Надіємося, що все буде ~~гаразд~~, і ти теж не турбуйся. Цілуу міцно, міцно.

Твоя Олена.

Пані Олена ще нічого не згубила. У. Сам.«

Адреса; Геррн Інж. М. Теліга, Кракау, Гауптштрассе 30, В. 12 а)

З другого боку, краєвид Ярослава. Схил горбка, розкидані по долині будиночки, і на обрії костел з двома вежами. «Ярбслau: Гезамтзіхт. Ярослав: Загальний вид».

Великі, лапаті, менш зgrabні, ніж рука, що їх ставила, літери. Сміємося без перерви. Находимо все нові причини таких вибухів. Спочатку це рабарбар. Далі кельнер з дуже поважною міною. Ще далі лімонада з присмаком вугілля. Після ж літографія на стіні з страшною жінкою, що має назву фея. Пізніш переходимо на партії, на доктора Е., на таємничого зв'якового, якого не застали дома, і невідомо, чи застанемо.

Година минає, і ми дістаємо «зупук» з рабарбару. Прόсимо шматок хліба. Нема. Прόсимо соли. Дістаємо сіль, солимо, съорбаемо і сміємось. Дістаємо «котлети» з картоплею. Рабарбар змішаний з шпінатом чи буряковою гичкою. Сmak кислий, запах трави. Поїдаємо і замовляємо ще. Це без карток і без обмеження. Двох порцій вистачає, я плачу дуже багато, і ми дякуємо за гостину.

Робимо ще раз спробу застати дома таємничого зв'язкового. Знов даремно, але маленька надія є. О шостій по обіді, можливо, він буде. Це ще багато часу, і, коли зважити нагальність сонця, то воно зовсім не дуже привабливо. Не чубємось ані свіжими, ані виспаними, ані ситими. Йдемо на базар, де можна купити багато всяких речей: гребінці, шнурки до черевик, барвистий папір на квіти, коробочки і... нічого іншого. Дістаємо дещо червоних порічок і пожираємо їх з виразом голодних тигрів. З мене постійно тече піт, і я так само постійно здіймаю то накладаю свого солом'яного капелюха. Олена витримує без капелюха, і її волосся переливається відблиском червоної міди.

Олена купує кілька гумок і кілька непотрібних інших речей, які ми дуже скоро викидаємо. Шукаємо місця, де б нам уникнути соняшної зливи, і йдемо десь на луку, за місто, де можна бодай присісти на траві під вербою та розвантажити наплечник. Так і робимо. Це лука, де я ще не так давні ~~ходив~~ зі ~~знакомими~~ до Сяну, щоб подгля-

нуті на цій білці. Сян був обплутаний колючими дротами з хитромудрими лябірінтами. Зараз все те вже не актуальне, і ми з Оленою знаходимо бажану вербу.

Розвантажуємось, лягаємо на свіжій траві, дивимось у сині, вже українське, небо і співаємо:

Дівчинонько люба, де будеш ти спати,
На Україні далекій!

В степу під вербою, аби, серце, з тобою,
На Україні далекій,

Олені цей спів дуже імпонує. Вона компонує далі. Що будеш робити? Що будеш їсти? Замість зелене жито жати, ми будем «вірші писати і когось там воювати». Згадали ще раз рабарбар. А що, коли б ми пішли отак до Сяну і попили на другий бік? Це ж всього подати рукою. Ні. В тих верболозах сидять десь зеленосині вартовики. Не гаразд було б одразу попастись до їх рук. Це була б велика хиба нашого мандру. Оповідали, що декому це коштувало концентраційного табору, і згадувалось, що навіть когось там розстріляли. Дякую. Ми ще хочемо жити.

В таких випадках час тягнеться. Не витримуємо до шостої, йдемо скорше (все одно не маємо чого робити), застаемо там молодих людей, що обіймають над нами опіку, запроваджують нас до дуже міліх людей, і тут, нарешті, починається наше буття.

Перш за все дістаємо решето дуже смачних, соковитих вишень. Друге — нам дають чогось порядного поїсти. Товариство наше — незнайомі, але прекрасні люди. Молодий студент, молода дівчина, батько і мати. Вони вже нас знають з наших книжок, вони вже також знають, куди ми йдемо і чого йдемо. Цієї нічі має бути випробувано, де можна переходити річку. Мусимо бути обережними, і ми хочемо бути обережними. До завтра не можемо переходити і рекомендується вичекати.

— Полонені! Полонені!

Зриваємося, мов громом вдарені. Біжимо на вулицю. Там вже юрби людей. Перед очима вулицею тягнеться група барви землі. Витріщаємо на них очі. Дивимось на їх одяги, на їх взуття. Не хочемо вірити, що це вояки. Всі вони в різношерстному лахмітті, деякі босі, деякі без прикриття голови. Большевики. І, дійсно, від двадцятого року, коли я бачив їх востаннє, нічого не змінилось. Ті самі до подробиць, лише це самі жиди, видлені від решти полонених. В душі дивовижні почування. Знаєш, що буде в тими нещасними. Не чуєш до них ворожості. ба, сила їх

нешастя перевищує все інше. Хотілося б якось їм помогти — і це все.

Група пройшла. Ми з Оленою направляємося пройтись перед заходом сонця. Поволі заходимо в парк і весь час розмовляємо про тих полонених, про наші внутрішні політичні справи, які бачимо ненадійними очима. Олена думає, що може ще вдастся щось зробити. Вона оповідає мені про своїх бувших партійних товаришів, які тепер всі «у бандерівцях», оповідає, як вона «перейшла до мельниківців», і причиною цього було те, що бандерівці не люблять інтелігенції, а без інтелігенції немислима ніяка важна робота. Також великий вплив мав на неї Ольжич. І коли б не він, можливо вона при тих і залишилася б. Дуже часто згадує ім'я Мітрінгі, якого я до цього часу не чув. І взагалі я в тих справах значно менше поінформований, ніж вона. Я також менше цікавлюся доктриною, хоча політика цих обох груп мене глибоко непокоїть. Мені здається, що вони можуть викликати в Україні громадянську війну, а це звелів б нанівець всі наші дотеперішні осяги.

Шо ж робити? З моїми поглядами Олена так само, як і Сеник, не годиться. Капітулювати не можна. Я знов доводжу, що це не капітуляція, а ухилення. Не можна в такий час ставати на позицію двох коздів. Так. Але ти мусить зрозуміти... Ті нічого не розуміють. У них нема органу зрозуміння. — То що? Передати в руки тих людей кермо? — Краще в руки тих людей, ніж ця шарпанина. Зрештою німці все одно всіх заберуть. Надто ми нерозважні.

Олена думає і думає. Наша позиція у відношенні до організації своєрідна. Олена більше нарікає: на Ольжича, на провід взагалі. Нічого не підготовано. Бандерівці мають все, «наші» нічого. Але вона хоче бути солідарною до кінця і всі свої сили віддати організації, якою б вона не була. Я ж не нарікаю. Я кажу, що нема потреби сполягати на якубудь організацію. Треба робити самому. Я кажу, що я не йду боротися за організацію, а за справу нашу, взагалі. Нікого не буду в Україні спихати з місця, я хочу зайняти те місце, що буде ще не зайнятим. Не буду вести пропаганди за тими чи іншими. Я в зasadі при мельниківцях, але це тільки тому, що я не вмію міняти партій чи зраджувати своїх бувших колег. Взагалі ж, при таких умовах, я волію бути безпартійним. Я проти розбиття! Проти всякого розбиття. Я цього не розумію і ніколи не зрозумію!

Олена мене слухає і не може протирічити, щоб це мене переконало. Ми будемо працювати над піднесенням інтелігенції, за вищий стиль провідної верстви, за позитивний

тип життя. На цьому ми погоджуємося обоє. Поки не дозріла сама людина, доти даремні апеляції до її розуму. А таке визрівання не може статись з дня на день. Необхідна праця поколінь. Це покоління пропаще! Воно від одного берега відплывло, до другого не пристало. Воно ні рак, ні риба.

Олена вказує мені на приклад боротьби різних політичних груп в минулому. На боротьбу Леніна, Мусоліні, Гітлера. Перемогли завжди сильніші.

Так. Перемогли сильніші і так само перемагати будуть. Але ті боролись дома, у себе, між собою. Ми боремось у підпіллі, не дома, у чужій хаті. Таку боротьбу завжди використає ворог. Був би він дурний, коли б не використав. Для німців наше розбиття бажане. Наші люди дуже легко йдуть на кожну провокацію. Вони всі відрухові, без тривогного характеру і без поважного думання.

Не доходимо до рішення, бо його немає. Ми все одно не вплинемо на події. Сумніваюся, чи ж може тут взагалі хтось вплинути. Це стихія.

Такі речі я можу казати лише трьом людям; Сеникові, Ольжичеві і Олені. Іншим навіть не відважуюсь таке казати. Все одно не зрозуміють. Я не смію належати до організації. Не маю канонів. Не думаю виробленими шаблонами. Я буду завжди по боці найсильніших в політиці українській і по боці найслабших в житті та побуті. Я уважаю, що краще один поганий провід, ніж кілька добрих. Особливо коли немає вигляду, що вони дійдуть до компромісів, як це має місце у нас.

Ах, це те найнеприємніше. Коли б не воно, було б ясніш. Говоримо про літературу. Згадуємо імена тих, що в Києві. Цікаво, що буде з ними, чи застанемо їх там? Цікаво б зустрітись з людьми, з якими ми стояли на різних позиціях. Згадуємо Тичину, Бажана, Головку, Смолича, Яновського.

Сонце над заходом. Коронасті клени і липи творять мальовничі групи, а між ними кущі відцвілих рож. Доріжкою проходять молоді люди і з зацікавленням дивляться на двох людей у спортивному, що ніяк не подібні на звичайних відвідувачів цього парку.

На заході появляються хмарини. Було б добре, щоб пішов дощ і освіжив дещо повітря.

Вертаємося на мешкання і зустрічаємо ще одну групу полонених. Багато з них просто в білизні. Кажуть, що німці нагло застали їх в укріпленнях і не дали їм часу

одягнутися. На мешканні нас чекає вечера, довгі розмови і, нарешті, так дуже й дуже потрібний нам сон.

15 липня. Повно сонця. Встаємо о восьмій. Снідаємо вже нормальню. Довідомося, що все ще нема можливості переходу через Сян. Виходимо на город і безліч разів фотографуємося разом з нашими господарями. Нам хочеться йти далі. Чекаємо поки не сповістять, що це можливо. Обідаємо добре, весело, сито. Взагалі наш настрій, не дивлячись на все, піднісся. Чуємо себе вже одною ногою у себе. Ще тільки цей символ Сян. Не будемо дуже вагатися, ї як не зможе нічого організація, зможемо самі. Ідемо до людей, що знають місцевість, і доб'ємося свого.

По обіді нас повідомлено, що переходити Сян біля Ярослава неможливо. Збільшено сторожу, а до всього тут глибока річка. Десь там у горах випав дощ, і вода ще більше піднялася. Радять нам їхати до села Сосниці, там є знайомий священик, що нам поможет.

Ідемо до Сосниці. Потяг йде в тому напрямку, біля першої по обіді. Не чекаємо ані хвилини, лишаємо наших міліх гостителів і маршуємо. Я зі своїм наплечником, Олена з торбиною. Сідаємо на потяг, ідемо прекрасними полями. Пшениця вже вкривається тією бронзовістю, що заповідає жнива. Спека триває і можна чекати зливи. Основний скромний потяжок старанно пробирається поміж пшеницями в напрямку. Перемишля і там кінчаеться. Далі потяги не йдуть.

Година часу, і ми в Сосниці. До села три кілометри. Ідемо вузькою стежкою, потім польовою глибокою дорогою попід вербами. Справа й зліва пшениці. Ще раз »в степу під вербою«, і на цей раз беру Олену на знимку. Велике бажання затямити і затримати в пам'яті кожний мент, кожний порух думки. Всі живі і мертві істоти й предмети хвилюють уяву. Настрожене і піднесено бує уява, чується зв'язок між минулим і майбутнім. Ці власне менти пройдуть через віки, бо якраз вони зумовлюють те, що є в ці виняткові дні.

У Сосниці халепа. Потрапляємо в руки прикордонної сторожі. На щастя, ми спокійні. Ми йдемо ось до священика. Це наші знайомі. Самі ми ось з Krakova. Прошу. Наші документи в порядку.

Гранічарі (а це було біля їх мешкання) виявляють скепсис. Хто власне зна. Очі старанно шукають у наших документах чогось, що б помогло не нам, а їм, але дарма. Все в порядку. — Яволь! Бітє шен! — Дають нам документи, — і ми незалежно ступаємо до священничого дому.

Нас приймають гостинно. Деякі з наших книжок побували вже тут перед нами, і тому нам тепер легше знайомитись. Старший, поважний о. декан Р., його шановна пані-матка, по-тутешньому — превелебна, їх весела, гарна дочка — панна і ще і ще не знані нам люди. Що ми собі бажаємо? Перш за все, кислого молока. Ця наша скромність зворушує пані-матку, і кисле молоко — справжнє, холодне, зі сметаною, появляється в необмеженій кількості. Молоко робить з нас справжніх ентузіастів. При цьому ведеться розмова. Тема — мельниківці-бандерівці. Вічна, постійна і незмінна тема. Всі її переживають трагічно. О. декан не радить нам нести того розбрата бодай туди, де його ще немає. Ми, розуміється, з ним погоджуємося.

«Фара» творить закуток на землі, що дає затишок, тепло, добробут. Перед обвітим у плющ ганком квітник. Квіти горять соковитими барвами. Сидимо на лавці, на плетених стільцях, дихаємо свіжістю, чистотою. Вечір спадає уро чистою симфонією. Ластівки літають дуже низько, і дехто зауважує, що буде дощ.

Вечеряємо великим галасливим товариством. Сміх Олени звучить без перерви. Гасова лямпа горить перед столом. Теплий вечір дихає на нас з відчинених на балкон дверей.

Нарешті відпочинок. Олену схопили під руки панночки і запроторили її у хащавини будинку. Мені зробили постіль у юдельні. З заходу насунула густа, чорна хмару, подуло вітром, загриміло. Незабаром полив шпаркий дощ. По деревах, по квітах до самого ранку гарцювали химерні переливи дощу та блискавок. Але я вже втратив можливість чути і бачити. Сон — густий та твердий забрав мене під свою владу, а я і не думав йому перечити.

16. липня. Дуже раненько на фарі розпочався рух. Входять, виходять, хляпають двері. Не хочеться вставати, але час біжить, колесо історії крутиться, треба бігти за ним. Встаю. Миюсь у квітнику. Дощ допоміг мені водою. Милюся Ґрунтовно, як це роблять в природі, і витираюсь міцно волохатим рушником. На ґанку зустрічаю усміхнену Олену. — Чудово! А скільки ми насліділись! Боже!

На веранду виходить кава, сметанка, печиво. Появляються люди. Вітаємося. О. декан представляє молодого пана, що ось тільки прибув з того боку. Він прибув також нелегально і приніс багато нового.

Оповідає, як прийшли німці, як їх скрізь радісно зустрічали. Оповідає, як тікали большевики. Перед тим провели вони великі арешти. По всіх тюрмах знайдено гори трупів.

У львівській в'язниці відкрито дві з половиною тисяч трупів.

— А де вуйко Ромко? — питаютъ. — Загинув. — А чи живе такий то? — питання сплющується, а відповідь переважно: нема, загинув, вивезли.

Але зараз населення радіє. Час терору минув. По селах бурхливі маніфестації, промови, вітальні брами для німецького війська. При владі скрізь бандерівці.

Це нас, а особливо Олену, насторожує. Вони жпускають тільки «своїх». Я з посмішкою дивлюся на неї. У моїй голові вертяться думки: невже ми дожили до такого, щоб ми з цією жінкою не могли вернутися додому не тільки через чужих, але і через своїх. Уголос кажу: «Нічого. Я вже роблю пляни. Будемо звертатися тільки до інтересії та духівництва». У цей саме час в мені виникло достаточне рішення: не буду належати до українських політичних груп так довго, поки між ними будуть якраз такі відносини.

О. декан робить підготовку нашого переходу. Хмари розійшлися, знов виглянуло сонце. Я прошу всіх на Ганок і роблю знімки. Хочеться затримати все це в пам'яті. Пишемо останні листи з цього боку. Олена пам'ятає за свого Михайлика.

16. VII.

»Мій дорогий Михайличку!

Пишу тобі за годину до переходу. Сиджу у надзвичайно симпатичного панства, родини п. о. С. Рудавського в Сосниці, звідки переходимо. Тут ми були кілька годин і ніч, як у себе дома. Якби ти мав колись переходити — зайди обов'язково сюди. Ніде так не було мило і затишно. Надіємося, що перейдемо річку, щасливо, здається, тут щого не чекає злого.

При першій оказії передай мені куфірок і поклади туди і сірий капелюх. А головне — збираїся й сам!...»

На другому боці листівки адреса панотця. Панотець до цього пізніше дописав: »Пишу тих пару слів, бо хочу Вас повідомити, що Ваша Панц щасливо перейшла сьогодні о 13.00 год. Рудавський.«

У нас постає проблема. Зі всього видно, що у нас не вистачає грошей. З великою непевністю звертаюсь до добрячого о. декана. Він дуже охоче нам зичить тридцять золотих (яких ми так і не мали можливості повернути). Ділимось ними з Оленою. Імо обід. Зараз по обіді приходить селянка з малою дівчинкою і забирає наші речі в

рядно. Прощаємось. Всі нас проводять до воріт. Селянка з малою дівчинкою і великим клунком на плечах йде до річки »прати близину«. Нас проводить панна Рудавська. Йдемо утрійку весело, гамірно. Садом, лугом, біля поля з пшеницею, біля розквітилих маків. Над річкою гаї, все зелена стежка гущавиною. Все нижче і нижче сходимо, повертаємось, робимо закруті і... Сян! Е! Жінка з нашими речами стоїть над річкою і киває нам переходити. Діємо скоро і поважно. Небезпека велика. Хто зна, що хоронять в собі ті кущі, хоча сказали, що сторожа пішла на обід. Швидко прощаємось з милою панною, Олена цілується з нею. Біжимо до жінки, миттю роздягаємось. У нас все приготоване. Ми схильовані, і видається, що робимо все не так.

Роздягнені, як до купання, входимо у воду. Я несу всі наші речі, Олена має тільки мої чоботи. Річка тут розлилася і неглибока. Я йду наперед і тримаю Олену за руку. Вода дещо вище колін. Ступаємо трохи поспіхом по гладеньких камінцях. Вода тече швидко. За нами на березі стоїть жінка, за кущами панночка. Вони нам кивають, що все гаразд.

Це все триває пару хвилин. Схильовані виходимо на другий берег і швидко біжимо далі травою до якогось поламаного плоту і ховаємося в кущах. Тут нас не видно. Кидаємо речі на землю і вітаємось, як є, мов на Великдень. Потім цілуємо рідну землю, робимо це без сорому, без страху, що нас побачать небажані очі. Ми вже говоримо вголос, хоча притишено. — Вітаю тебе, рідна! — виривається з мене в нарямку сходу, і я потрясаю в небо рукою. Олена в екстазі. Вона зовсім тратиться і говорить в захопленні патетичні слова. Під нашими ногами Україна. За нами довгі скитання. Перед нами... невідоме.

Швидко приводимо себе в порядок. За хвилину ми в бойовому настрої виходимо на зарослий густою, високою травою пішний, зелений луг. Сяну вже не видно. Ще не так давно тут проходила мертві границя смуга двох різних страшних, розвойованих світів. Ступати по цій землі нормальним людям значило — смерть. Звідсіль почалась війна.

Йдемо по можливості далі від Сяну. Добрий, бадьорий настрій — тепло, свіжо і легко. По пояс трава. Навкруги ні живої душі. Натрапляємо на низенький, загострений, майже невидний з трави стовп. На ньому випечено серп, молот і напис: СССР.

Улас САМЧУК

ДВАДЦЯТИРІЧЯ ПРЕМ'ЄРИ »НАРОДНЬОГО МАЛАХІЯ«

!

Переїзд Березоля з Києва до Харкова відбувся в 1926 р., коли дискусійні бої ВАПЛІТЕ, а вірніше Хвильового з своїми опонентами були, так би мовити, в зеніті. У двох попередніх роках Курбас, а з ним і Березіль з молодими акторами завоювали перше місце не тільки серед українських театрів, але його акції стояли дуже високо і у всесоюзному маштабі». Широкий відгомін »Газу«, »Джіммі Гігінса«, »Макбета«, »Прологу« і багатьох інших п'єс вже був позаду. Отже зовсім зрозуміло, що Хвильовий з допомогою Шумського (тодішнього наркома освіти) підняв велику кампанію у боротьбі за перевод Березоля з Києва до Харкова як столичного українського театру. А боротьба справді була не легка. КПБУ і зросійщена вулиця вже не могли заперечувати існування українського театру, боротьба йшла тільки за те, котрий із театрів мав бути провідним, столичним. У цей час безсилий ворог намагався за всяку ціну закріпити у столиці України такий театр, який ніяк не виходив із рамок малоросійського провінціалізму, театр Гната Юри. Цей театр у боротьбі двох культур для ворога був не страшний, і тому він міг його терпіти, тим більше, що такий театр і його керівника можна було б зовсім підпорядкувати своїм інтересам.

Та тоді Хвильовий ще перемагав і Березіль опинився у Харкові. До того часу, від початку свого існування, він відвідав Харків два рази, і його постави бачило лише невелике число глядачів. Масовий глядач був зовсім у полоні театру, який там постійно перебував від 1922 року — театру ім. Івана Франка. Не даючи тут оцінки цьому театріві, треба сказати, що Березіль застав у Харкові дуже невідрядну картину театрального життя. Сірість думки, еклектизм, епігонство і малпування провінційного російського театру — відштовхували прогресивні елементи молодої революційної України.

Відкриваючи сезон у місті нового осідку, Березіль поставив п'єсу Кромелінга »Золоте черево« у стилі тих мистецьких постулатів, які послідовно розвивались із попередніх постав київського періоду. Київ був завойований Курбасом, Березіль був дитиною Києва і був для нього

зрозумілим і рідним. Але зрусифікований Індустріальний Харків прийняв Березіль дослідно вороже. Це для нього була *terra nova*.

Який театр — такий глядач. І нічого дивного в тому, не було, що Березолеві довелось уперто воювати з смаками, прищепленими Сінельниковими та Юрами. Критика, підтримувана офіційними партійними колами, які дуже пильно дбали за те, щоб українське мистецтво не дуже вилиналося з екзотичних пелюшок, виставу «Золотого чрева» прийняла не тільки холодно, але й намагалась переконати театр, і глядача у відриві від землі і інших численних гріхах.

Березіль це не знеохочувало. Вони зізнали, що не тільки вороже настроєні глядач буде ставити опір усякому прояву прогресу, але й серед самих же землячків є такі, що з молоком матері всмоктали присмак натуралістичного побутового театру і пильно замикали свої вікна перед свіжим подувом. У цьому наступі на зросійщеного міщанина Курбас був не один — Хвильовий і вся ВАПЛІТЕ з перших днів стали в один ряд. Але п'єса, збойкотована глядачем, була знята з репертуару, і довелося Курбасові зробити крок назад, дозволивши спеціально запрошеному режисерові Ін-кіжнову поставити п'єсу «Седі», яка зовсім випадала із репертуарного стилю Березоля.

ВАПЛІТЕ не тільки у виступах у пресі, але й на літературно-мистецьких диспутах стала по боці Березоля. Курбас нав'язав тісний контакт із Хвильовим, згрупував драматургів — Куліша, Дніпровського, Йогансена; ширше коло письменників із ВАПЛІТЕ були постійними гостями курбасівського т. зв. четвергового сальону.

II

У Києві 1925 року Березіль уперше познайомився з драматургічною творчістю Миколи Куліша, поставивши його другу драму «Комуна в степах». Професор Глушко зовсім слушно назвав першу його п'єсу «97» і «Комуну в степах» натуралістично-побутовими. І зовсім зрозуміло, що в Березолі «Комуна в степах» була поставлена не в тому стилі, в якому була написана. Автор, приїхавши в Харкова на одну з вистав своєї драми в Березолі, вийшов із театру дуже розгублений. Експресіонізм, умовність сценічного оформлення, перетворений жест, збірність, а не типізація образу, були для автора чужим і незрозумілим.

Він пішов після вистави з театру, не зайшовши за лаштунки до акторів, не познайомившись із поставником драми.

»Комуна в степах« була перша оригінальна п'єса сучасного драматурга в репертуарі Бerezоля. Молодий драматург, якому доля судила за кілька років відограти незгладну роль в історії української драми, у ці перші роки своєї творчості з незалежних від нього причин стояв остронь від Бerezоля. Дистанція Київ-Харків у перші роки після громадянської війни була досить велика. Він не впізнав свого твору в Бerezолі і вийшов з вистави не обурений і розгніваний на театр, а хотів насамоті, без пояснень режисера й акторів розібратися в тому, що побачив, збагнути, проаналізувати і відкинути чи засвоїти.

У Харкові Куліш став постійним глядачем усіх березольських вистав. Непомітний серед глядачів, він слідкував за думкою режисера, за грою актора, за обличчям і стилем театру. При особистих зустрічах нам, акторам, не вдавалось пізнати його думку про наш театр, про нашу працю. Його скромність, простота, але й хитра та іронічна посмішка в очах і на устах не дозволяли заглянути в його душу. Цілу першу половину театрального сезону 1926—27 року ми були добрими знайомими, але якась непоборна сила притягала нас взаємно. В тому ж сезоні, після стратегічного маневру — »Седі«, »Мікадо«, »Сава Чалий«, якими Бerezіль нав'язав контакт із глядачем, театр продемонстрував майже весь свій репертуар київського періоду: Закінчення сезону пройшло під знаком повної перемоги Бerezоля. Університетська та вузівська молодь, яка повінню заливала нову столицю, стала палким прихильником театру.

У травні 1927 р. автор цих рядків поїхав разом з Курбасом до Німеччини на столітню виставку німецького театру у Магдебургу. Після повороту підготовна праця над новим репертуаром почалась біля Одеси над морем. Одного липневого дня завітав до нас Микола Куліш. Серед веселої товариської розмови виявилось, що він радий би прочитати нам свою нову п'єсу. Не знаю, чи ще хто з драматургів і поетів були такими мистцями в художньому читанні, як Куліш. Один П. Тичина, коли вдавалось йому перебороти свою дівочу соромливість перед глядачем, міг поразити слухачів інтерпретацією свого незабутнього »Вітру з України«. М. Куліш був надхненним майстором слова. Ні один актор не міг конкурувати з ним в цьому, мистецтві. Він інтуїтивно відчував мистецтво слова.

Перша творча безпосередня зустріч березільців з М. Кулішем мала вирішальний вплив на дальший шлях і напрям не тільки нашого театру, але й на всю практику боротьби. Правда, це вже був час, коли Хвильовий схрестив мечі на літературному та публіцистичному полі. Але читач замикався в свої чотири стіни, і тільки вибранці або інтимні друзі мали доступ до тайників душі. Кожний із книжкою чи газетною статтею залишався сам і рідко коли обмінювався думками на тему прочитаного. У театрі масовий глядач одночасно слухає, переживає і реагує. Тут уже не сковається за маскою сфінкса... По реакції глядача автор і театр бачать, з ким мають справу, а стратег має нагоду зробити «огляд» своїх діючих сил.

П'єса »Народній Малахій« зробила на нас, акторів, потрясаюче враження. Ми були зачаровані мистецькими якостями драми, але рівночасно й перелякані відвагою автора. Ми побачили, що театр з допомогою драматурга висуває у перші лави генерального бою. Прослухавши п'єсу, ми сміялися і плакали рівночасно. Сміялися над смішним, плакали над трагедією реального, дійсного життя. У кожного з нас у грудях клекотіло і затискало віддих від хвилювання. викликаного »Народнім Малахієм«. Кожен з нас був, так би мовити, зрушений із дотеперішньої точки опертя, тільки висловити те один одному ніхто з нас не відважився. Ми відчули й зрозуміли, що цього Малахія Стаканчика повинні показати широкому глядачеві, якого вже не треба було приманювати до театру, який сам стукався у всі двері Бerezоля, а передчасна аналіза і розкриття ідеї автора могли насторожити ворога. Ми зрозуміли: щоб здобути можливість стати на сцені перед глядачем з цією п'єсою, треба так охоронити її ідею, так заховати її від »правлячого ока«, щоб його зір не доглянув того, з чим автор хотів висунути перед масовим глядачем. Перед Бerezолем стало завдання: пільно замкнути усі вікна своєї творчої лябораторії і тільки тоді їх відчинити, коли вистава буде закінчена і театр стане перед судом свого глядача.

До репертуарного пляну наступного сезону »Народній Малахій« був включений разом з п'єсою німецького драматурга Бюхера »Войцек«. Підготова обох цих п'єс ішла рівночасно. Тому що я був зайнятий в головній ролі останньої, я не міг брати участі у »Народному Малахії«. »Войцек« був знятий репертуарним комітетом, і Курбас зосередив усю свою увагу над п'єсою Куліша. Після кілько-

інсцючної праці Лесь Курбас запропонував мені приступити до проб над ролею кума. Цю роль виконували два актори, я мав бути третім. Коли я прийшов на пробу, майже вся п'єса була розплянована, образи намічені, режисер працював уже над ритмом окремих сцен та цілих актів. Цього дня я побачив два акти п'єси. Сівши у кутку залі проб, я в перших хвилин забув, де я і що зі мною діється. Я зразу, від перших слів жінки Малахія та його дочок, сусідів, був втягнений у новий світ. Я не бачив своїх колег по праці, хоч вони тут, рядом зі мною, »діяли« без гриму. Я тільки пізнавав надзвичайне слово Куліша, почув симфонію звуку, інтонацій та цілі мелодії окремих персонажів на канві прекрасної Кулішевої мови, і найменше відхилення від малюнка, даного режисером, вже було страшним дисонансом. Чотири години проби пролетіли, мов кілька хвилин, і мені було дуже трудно знову вернутися у буденницу.

Курбас доручив мені опанувати за три дні роль кума і взяти участь у пробі з персонажами. Я був ще під враженням баченого, і мені не вірилось, що я зможу. від такий короткий час наздогнати своїх товаришів, які вже місяцями засвоювали цікаві, але й дуже складні завдання інтерпретатора. Ми вже були призвичаєні до того, що кожна нова робота Курбаса була все новим і новим відкриттям, новою сторінкою в українському театрі, але те, що я побачив перед кількома хвилинами, перевищувало всі можливості уяви. Перш за все Курбас вперше після »Гайдамаків« взявся за драматичний твір на хвилюючу українську тему, і тут відчувалась уся сила його творчого генія. Кожна сцена, залежно від місця дії і образів, мала свій власний плян і ритм. І те, що деяким критикам згодом здавалось слабістю режисера, для мене ще й сьогодні здається незаперечним успіхом і силою, — саме ця оригінальна відмінність стилю кожного акту, хоч загальний знаменник був дуже помітний і яскравий. Езопівська мова автора вимагала надзвичайного таланту режисера, щоб постріл був спрямований влучно,

IV

Після п'ятого місяця від часу, коли я приступив до проб, п'єса була вже в такому стані, що Курбас вирішив показати її глядачеві. Від часу дискусії Хвильового чайничу партійних органів перенеслась і на театральний ґрунт. У 1927 році був заведений т. ав. звичай громадського пере-

Гляду нових п'єс. На такі громадські перегляди запрошува-
лися, крім членів комітету, представники різних організацій
і установ, яких обов'язком було взяти участь у дискусії,
що мала виявити погляди на дану, п'єсу, і її театральну
поставу.

За кілька днів до перегляду до нас дійшли чутки про
надзвичайне зацікавлення прем'єрою Березоля і новою
п'єсою М. Куліша не тільки членів Репертуару, але й дуже
широких кіл громадянства. У призначений для перегляду
день театр за багато часу до початку був обложений такою
масою публіки, як ніколи досі. Крім письменників, журна-
лістів, мистців, делегатів професійних спілок, театр облягла
молодь усіх інститутів та вищих шкіл Харкова. Цей, так
би мовити, молодий глядач уже в київський період Березоля
привчив упорядчиків до того, що всякий опір був даремний,
молодь силою вдиралася у всі двері театру й заливала верхні
яруси. Цей глядач був найбільше нам бажаний, та й він
не приховував своїх симпатій до нас.

Курбас із трьох виконавців роль кума для цієї першої
вистави перед глядачем призначив мене. Крім того, що
я працював над ролею тільки півтора місяця і не мав
певності у своїй готовості, моє хвилювання ще збільшувало-
ся від почуття відповідальності за майбутню долю п'єси
Куліша. Що ідея і окремі проблеми у «Малахії» викличуть
заперечення й гостру дискусію, цього всі ми сподівалися,
але наше акторське завдання було в тому, щоб виконати
цию п'єсу так, щоб загальна опінія глядачів не припускала
можливості заборони. Подібне хвилювання було у всіх
співробітників театру, бо кожен розумів, що тут справа
не тільки у долі п'єси, але й у новому переломі шляху
напряму всієї роботи українського театру.

За лаштунками перед виставою панував якийсь підне-
сений настрій. На мене особисто за всю театральну прак-
тику два автори впливали дивно-святочно — це Гоголь
і М. Куліш. Кожного разу, коли я грав у «Ревізорі» або
в якійсь із п'єс М. Куліша, я переживав якесь надзвичайне
свято. Прийшовши до театру перед виставою п'єс тих дра-
матургів, я одягався і характеризувався у якомусь підне-
сеному настрої. Я відчував що за кілька хвилин вийду на
сцену, але це буде не звичайна собі гра, а велике «храмове
свято». В день перегляду «Народного Малахія» такий наст-
рій опанував мене з якоюсь особливою силою. У залі вже
загасили світло, глядач притаїв дихання, чекаючи чогось
незвичайного. І це незвичайне почалось... Я, дочекавшись
своїх черг виходу на сцену, почував, що трачу

собою, в очах потемніло, у горлі стисло не тільки голос, але й віддих, і я зовсім непримітний вийшов на сцену. Я не був новаком у театрі, маючи за собою тринадцятилітній стаж поразок і успіхів, але здається мені, що ні один дебютант не виходив на сцену так схвилюваний, як я у тій виставі »Народного Малахія«. Перші реагування глядача на заваги і приказки »церомоніяльного майстра« кума почали приводити мене до свідомості, і я поволі став опановувати себе. Хвилювання і піднесений тонус акторського настрою планував на сцені й серед глядачів у залі. Безпосередній контакт з глядачем підніс актора на мистецькі верхів'я. Досі під час проб завданням актора було засвоїти і тривати в формі та завданні автора й режисера, а, ставши вперше перед глядачем, я автора та режисера десь загубив. Кудись вони зникли, і залишився тільки кум і глядач. Я перестав бути собою, мене не було... Був кум. Навколо себе я не бачив колег-акторів, вони »діяли« з кумом, а не зі мною. Після завіси хвилинна мертвотиша була перервана бурхливими оплесками, які не припинялися, доки завіса знову не піднеслась і не почалась друга дія.

Цей вибух реакції глядача був для нас несподіваним. Під час громадських переглядів, які трактувались як свого роду проби, аплодисменти не практикувалися, а той спонтанний вибух зразу після першої дії заманіфестував особливу, надзвичайну подію в театральному житті. Поки під шум захоплених глядачів на сцені перебудовували декорацію, в акторських приміщеннях роїлося від глядачів. І ось тільки тоді Куліш зайшов до нас, вперше від початку праці над »Народним Малахієм«. В час підготовки він, не бажаючи впливати своєю присутністю на режисера й акторів, а головно зі скромності, ні разу не зайшов до помешкання, де відбувалася праця, і тільки тепер побачив свою п'єсу у акторському і режисерському виконанні. Він кинувся до Курбаса, обнімав його із слезами радості та захоплення, і ми, актори, почули від нього, що це не його п'єса, що він не міг написати такої високомистецької речі, яку він тільки що побачив. Тут уперше Куліш відчув, що таке режисер і театр і який вплив ці чинники можуть мати на автора і трактовку його твору.

Сигнали помічника режисера примусили нас перервати зворушливі розмови і повернутись знову до кулішівських образів і світу ідей Стаканчика. Хоч глядач уже з першої дії був завойований і наставлений прихильно сприймати дальший хід вистави, напруження і мистецьке діяння росло в кожною сценою, а кожною дією.

Секрет непослабного росту драматичного і естетичного сприймання вистави був безумовно у силі драматурга, але не в меншій мірі важив тут і геній Курбаса. Дійсно, автор переносив нас із дому Малахія до канцелярії Соняркову, з божевільні до публічного дому, але Курбас кожному цьому, середовищу і окремим образам давав такий стиль і ритм, що глядач мав уже справу з двома творчими актами. Те, що відбувалось на кону, бреніло і в залі. Глядач переживав, як і актор, і в цілому це було справжнє мистецьке театральне дійство, де усі компоненти «діяли». Те, що автор устами Малахія, кума інших персонажів говорив, розривалось бомбами в залі. Подібного ніхто з драматургів досі не дозволяв собі. Куліш використав театр, і вони разом заманіфестували перед півторатисячним глядачем своє відношення і свою думку про існуючу українську дійсність. Цього вечора глядачі разом з нами відчули й зрозуміли, якою трибуною і якою зброяю може бути театр.

V

Закінчивши свою роль в третій дії, я подався в залю, щоб разом побачити останню дію. Маючи можливість вийти з образу, я розчинився в масі глядачів і хотів пасивно сприйняти кінець вистави. Але чи моє тривання у попередніх трьох актах як актора, чи активне включення глядачів у дію пірвало мене теж у той вир надреального буття. По закінченні вистави мало хто покидав театр, більшість, сидячи тут же в залі, диспутувала над п'єсою і її сценічним втіленням.

Наступного дня після перегляду, як звичайно було за-веденено, мала відбутися прем'єра »Народнього Малахія«. Та перед відкриттям каси до театру з'явився представник Репертуарного комітету і оголосив заборону публічного демонстрування п'єси. В історії Березоля це був перший випадок такого рішення »влади«. Не тільки у Харкові, але й по цілій Україні ця подія викликала метушню і зацікавлення — чим це все закінчиться?

Цілий місяць Репертуарний комітет дебатував над п'єсою. Було відомо, що не тільки Комісаріят Освіти, але і Політбюро ЦК КП(б)У брало живу участь в дебатах і конференціях над питанням, що робити з п'єсою. Ікс разів викликали Куліша і Курбаса до різних установ і »вождів«, які вимагали від них нових редакцій і змін окремих сцен та образів. Перед обома авторами вистави повстало питання чи піти офіційній цензурі на поступки і п'євеличими змінами все таки показати виставу широкому гляда-

певі, чи відкинути вимоги влади і зробити з п'єсою так, як це зробив Хвильовий з другим томом »Вальшнепів«. Курбас і Куліш погодилися із першою можливістю, і за місяць після перегляду відбулась прем'єра »Малахія«. Як і слід було очekати, прем'єра пройшла не з меншим успіхом, як і громадський перегляд, а прийняття нової п'єси Куліша глядачам перетворилось у демонстрацію проти політики влади в ділянці драматургії й театру. Звичайно, що справа була не тільки в театрі чи літературі. Боротьба точилася за все духове і політичне життя на Україні. Та цікаво, що українські опозиційні кола, напр., троцькісти, підносили на щит »Народного Малахія« і знаходили в п'єсі воду на свій млин, а це ще більше розпалювало атмосферу біля театру і Куліша. П'єсу ставив Березіль кожного дня два місяці при повній залі і демонстративній реакції глядачів. Партія не могла довше терпіти не бажаного для себе явища і за два місяці остаточно заборонила п'єсу.

Ця заборона мала для партії і влади небажані наслідки. Не тільки широкі кола глядачів, але і мистецькі, навіть партійні кола (Шумський, Гринько, Скрипник) на різних конференціях і прилюдних виступах висловлювалися проти заборони. За рік по виставі наступної п'єси Куліша »Мини Мазайл« була переглянута постанова про »Народного Малахія«, і п'єсу знову дозволено до вистав, але тільки для того, щоб, продемонструвавши її ще раз, розпочати безглядний наступ на Куліша і Курбаса.

У процесі цієї боротьби, яка тяглася до 1933 року, М. Куліш написав ще три п'єси: »Діялоги«, »Патетичну сонату«, що не побачила світла рампи на українській сцені, і »Маклену. Грасу«, яка була його і Курбаса лебединою піснею.

По двадцяти роках після появи »Народного Малахія«, після знищення Куліша і Курбаса, після смерті тих, які так мужньо і рішучо стали до боротьби з далеко нерівним ворогом, бачиш, якою могутньою зброєю володіють письменник і театр. Адже ж в цьому періоді ні армія, ні політичні організації не зуміли так духовно збудити і активізувати національну свідомість суспільства, як це зробив письменник і театр. Не в тому річ, як гладач сприймає мистецький твір драматурга і втілення його на сцені, а в тому, як на цих творах росло і мужніло суспільство і як росла на них національна свідомість народу. »Народний Малахій« класичний тому приклад. В історії українського театру, вдруге мистецтво слова і його сценічна інтерпретація відограли незгладну, ролю у політичному, і духовому, житті народу.

Йосип ГРНЯК

ЛИСТ, НА ЯКИЙ НЕ ПРИЙШЛА ВІДПОВІДЬ

„Norilsk, die Stadt im ewigen Eis“

(Відкритий лист до редактора журналу „Die Lupe“ — Берн)

Nach Sibirien muß ich jetzt reisen,
Muß verlassen die blühende Welt,
Schwer beladen mit sklavischem Eisen
Harret meiner nur Eiland und Kält' ...

Ці слова старовинної пісні, що І склали Західня Європа для Сходу і що тепер стала її власною Schicksalslied, пригадалися мені, коли читав я у Вашому шановному цікавому журналі »Die Lupe« (ч. 55, 1945) передрук в московської »Internationale Literatur« статті »Norilsk, die Stadt im ewigen Eis«, автором якої є совєтський гаветяр Георгій Кульбіцький. Подібних статей, також і західноевропейських журналістів, друкується тепер багато в Європі та Америці, довершуючи справу найбездушнішої в містифікації, що їх знав колинебудь світ.

Я син одної з багатьох націй, для яких не було короткої весни європейського ренесансу. Як її від сторіч живуту у страшному історичному підземеллі, не перестаючи змагатись і мріяти вийти колись на соняшну волю. Я син української нації, про відчай і боротьбу якої світ уперто не хоче і не дає нічого знати. Нації, вікову визвольну боротьбу якої від Петра I до сьогодні піддається анатемі з церковних і політичних амвонів Москви. Трагічні повстання якої стара феодальна Польща подавала світові, як жорстокість азіяцького хама, кріпосницька Москва — як кабалістичне мазепинство, гітлерівська Німеччина — як бунт унтерменша, а большевицька Москва — як бандитський антисемітизм і фашизм. Я син України, яка ще між двома світовими війнами, коли світ купався в розкошах добробуту і миру, втратила в організованому чужинцями терорі і голоді не менше третини свого 50-мільйонового трудолюбного населення, міста, села і сади якої знищено чорними й червоними гітлерами, що, відступаючи один перед одним, строго дотримувалися божевільного принципу »чорної землі«. Сьогодні більша половина українців розкидана по сибірських европей-

ських, американських та інших еміграціях, таборах, тюрмах, переселенських колоніях та інших подібних »прекрасних« інституціях нашого вищуканого ХХ століття. І мого молодого віку більша половина пройшла в тюрмах, таборах та вигнанні тільки за те, що я часом висловлював свої погляди на деякі речі в вузькому колі своїх знайомих.

У тому понад три роки мого життя згинули в тому самому Норильську, про який пишеться у Вашому журналі, як про щасливу квітучу Аркадію, що процвіла дивом на щастя людей у вічній мерзлоті арктичного Таймиру. Це було так недавно, що я не міг спокійно перечитувати клаптик з моєї власної біографії, який в таких розкішних прикрасах дійшов до мене через Ваш шановний журнал.

Бо Норильськ, який ще в 1936 році, коли я вперше привезений був туди як політичний в'язень, був селищем, що складалося з шести дерев'яних бараків і сотні полотняних драних наметів. Це не місто, це — »віддалений поправнотрудовий табір« (по-російськи скорочено ІТЛ) — за одною термінологією, а за другою — просто концентраційний табір. Зокрема, так широко описаний п. Кульбіцьким город і с-г фарма, створені не тим службовцем управи табору Ніколаєм Євським, а в'язнями, над якими нерозумним, жорстоко-невдачним і тупим наглядачем був цей пан, що хизується плодами ума і праці уярмлених людей, які втратили на тому здоров'я, волю, родину і все, що прив'язує людину до життя. Я сам разом з іншими в'язнями - фахівцями і робітниками обробляв перші грядки того городу, здіймаючи мохову шкіру із мерзлої землі, будував перший парник і першу теплицю тої фарми — і знаю до болю точно всю жахливу, правду того »райського« міста Норильська.

З властивим певній пресі цинізмом прикидається автор передрукованої Вами статті тим захопленим чистосердечним спостерігачем, який взяв у руки безокий череп невільницької смерти і, прикриваючи його букетом журналістичних фраз, каже: дивіться, який прегарний клаптик життя!

Коли примхлива доля якимсь чудом викинула мене з того »раю« в Західню Європу, я надіявся побачити пресу, щокаже правду про життя. Яке ж було моє розчарування! Мені здається, ніби світ, бачачи, що летить у безодню, навмисне накидає пов'язку чи якісь кольорові окуляри на очі, щоб не бачити своєї нестерпної для нервів ситуації. Я певен, що Ви не надrukуюте цього листа. Якщо Ви не належите до тих, що бачать речі на Сході з прекрасного далека в рожевому світлі Кульбіцьких, то однаково для Вас існує незрима цензура. Крім того, Ви не повірите мені, бо не маєте

змоги послати свого кореспондента в Норильськ. А хочби й послали, то йому там показали б ряд рекламних висновків, а не сувору дійсність, і в цьому трагедія сучасної преси, навіть такої незалежної, як швайцарська...

Ви не повірите мені, що взимку 1937-38 року з десяти тисяч в'язнів, які були на той час у Норильську, біля тисяч були просто розстріляні за незрозумілим принципом якось десяткування. Ви не повірите, що при морозах між 35 і 50° С я цілий день важко працював в порваних валацях і порваний кожушині, голодний і виснажений, чекаючи, що вечором і мене візьмуть на розстріл. Ви не повірите, що науковця звалтували двадцять п'ять педерастів - уркачів (уркачі — назва цілої соціальної верстви професійних і бездомних рецидивістів) і потім повісили його тільки тому, що він був кинутий до них в намет жити. Ви не повірите, що сотні юнаків за кілька місяців під впливом скорбуту поверталися на шістдесятлітніх дідів. Ви не повірите, що поруч із містом, яке ми будували ради наявного в тій Місцевосці воєнно-важливого нікелю, міді, плятини, росло кладовище в'язнів, прилюдні похорони яких були строго заборонені законом і над могилами яких тільки вночі крадь-кома можна було поставити паличку з написом імені померлого. Ви не повірите, що в тій Аркадії люди систематично божеволіють від «щаливого» життя в ній. Що коли в'язень просить замінити йому порване взуття на полатане, перш ніж послати його на роботу, його босого, а то й голого витягають з намету, прив'язують плечима до волокуші (спрощений рід саней) і тягнуть так, як дохлого пса на працю в холодну тундру. Ви не повірите, що ті прив'язані до волокуші плечі винесли на своєму горбі цю «країну майбутнього» в країну сучасного, а не поліційні наглядачі Євські. Ви не повірите, що в тій Аркадії ув'язнили дівчину і жінку і пляново перетворюють їх в рабиню-проститутку. Я міг би навести тисячі таких фактів, щоб Ви переконалися, що ніколи ні в якій дійсності і ні в якій фантазії не було такого апокаліпсису мук і тотального нищення людини, як у тій заквітчаній Аркадії. Але Гімлер — цей бездарний учень тої східної школи своїми жорстокостями в Зах. Європі притупив і вбив гуманне почуття європейця. Нехай би кожна літера моєї сповіді скапувала кров'ю правди — ні на кого те все не справить враження. Бо світовий Гімлер переміг, убивши вироблене двохтисячолітньою культурою почуття людянosti.

Отже, ви напевно не повірите і напевно глибоко не будете вражені цим листом. І я Вас цілком дозумію. Але

ж зрозумійте ї Ви мене, як Вашого читача, коли я, що пережив три арктичні ночі — зими в драному наметі без теплої постелі і без теплого співчуття серед страху, голоду, холоду, серед морального і фізичного нищення людини, не може без обурення читати наївовану риторику людоїда, який прикидається гімназисткою-ідеалісткою і пише: »Wie sind die Menschen, die das «Land der Zukunft» mit ihrer Hände Arbeit in ein Land der Gegenwart verwandeln?«

І далі малює вільне місто, вільних людей, ні словом не обмовившись (бодай хоч помилково), що Норильськ — це страшний концентраційний табір, де вільними були лише наглядачі і контролери.

Більше півроку пройшло з того часу, як прочитав я статтю про Норильськ у Вашому журналі. І от з того часу раз-у-раз встає перед моїми очима неймовірний контраст Вашого газетного Норильська — і пережитого мною мого Норильська, що з'їв тисячі людей, десятки тисяч людських щастя, молодість і здоров'я моїх товаришів. Нарешті, я, несмілова і безправна в Західній Європі людина, що вирвалась зі скоту і що за міжнародними договорами не мала права вириватись із свого пекла, нарешті осмілююся Вам писати. Бо коли я не хочу вертатися в ту «квітучу Аркадію», то мушу сказати, чому. Нема нічого в світі більш реального, як людський біль. Трудно його замовчати — і тоді кричиш навіть у порожнечу.

Мені здається часом, що арктична крига і кілометровий шар вічної мерзлоти Таймирської землі мають у собі більше тепла, ніж сучасна людина. Недарма жуважав кожний норильський тaborовик своїм найбільшим щастям побути хоч одну годину поза дротами табору в обіймах страшної, могутньо-суворої, але принаймні спеціально незайнтересованої в тобі природи.

Прийміть мою пошану до Вас.

Юр. ДИВНИЧ
Австрія. 1948, 15 липня.

Р. С.

15 лютого 1948 р. Відповідь, як і був певний автор, не прийшла. Редактор журналу «Die Lüre» не зацікавився нею? А чи окупаційна цензура не пропустила листа в Швейцарію? Чи не однаково? Ми і сьогодні єзольовані у своїм ДП-гетто і ще не в силі прорватись в світ, серед якого живемо.

Юр. Д.

ЄВРОПА

Берлін

Руїни Берліна мають в собі якусь велич, таку жахливу, що справляють враження природного явища, як Кольорова пустеля Каліфорнії... Проходячи одною вулицею по розбуреному бруку, я поминув рештки університету, потім наблизився до Фрідріхштрассе, що подібно до інших є не що інше, як канал через купи каміння. Нарешті зауважив Унтер ден Лінден, де збереглися рештки готелю Адлон. Брандебурзька брама чудом лишилась цілою. За нею кілька стовбурів дерев і дві-три статуй окреслюють приблизно у весь район Зоопарку. По другім боці Зоопарку боязко, з своїми вузликами, йдуть берлінці в спустошену зону, яка нагадує звалку сміття якогось американського міста. Деякі з них мають під руками пакети. Це чорний ринок. Я наближаюсь, вражений подібністю цих людей до тих, які тридцять років тому творили чорний ринок у Москві. Це ті самі виснажені обличчя, і в тих самих кошиках, теках вони принесли ті самі рештки зруйнованого, розбитого життя. Торгуючись, ці люди боязко озираються через плече, і це та сама сором'язлива і ляклива звичка, яку я вже спостерігав у Москві. Протягом цілого життя вони були певні, що комерція — річ почесна, а тепер — це злочин. Рік тому вони були чесні німецькі буржуа, тепер — тільки злочинці.

Я продовжую просуватися далі по місту і перетинаю єдиним вцілілим мостом ріку Шпре. Тут кілька величезних потворних будинків виглядають не дуже зруйнованими. З усіх вікон теліпаються вилинялі прапори. У момент, коли альянти вступили до міста, росіяни видали наказ вивісити прапори. Ніхто купити прапора не міг, але росіяни люблять послух. Тому жінки просидли ніч над сшиванням ганчір'я з старого одягу і покомбінували на свій власний смак червоне, біле й синє. Правда, я зауважив дуже мало червоних прапорів з серпом і молотом, зате американські й англійські, більш або менш спотворені, були у всіх вікнах. Росіяни не сказали, які саме прапори потрібно. Вони просто наказали: прапори!

Ще далі робітники з допомогою кабля валили хиткі мур. Скрізь жінки, стари, молоді, жінки, що працювали всю свєт життя, й жінки, що, можливо, ніколи не піднесли вантужу, важчого від голки, гусачим кроком носили відра, повні

цегли. Інші жінки обтирали їх, чистили, і складали в стоси. Всі дрижали від холоду, а на їх сірих від пилу обличчях шкіра позначена була синяками втоми під очима. Вітер був гострий і холодний, як часто в Берліні, падала суміш дощу з ожеледдю. Жінки понатягали на себе весь одяг, який мали.

— О, вони це люблять, — каже до мене молодий американець веселого вигляду. — Ті, що виконують важку працю, мають додаткові харчові картки за важку працю і їдять більше... Вони зажерливі, ці корови!

Сидячи в купе вагону, я думав про всі ці видовища вулиць зауважив, як швидко вони забиваються, коли обідаєш з американськими урядовцями у комформабельно обставленому і добре опалюваному зrekвізованому будинку або коли в їх товаристві ідеш до росіян з візитою в старий замок Шенеберг — осідок Ради чотирьох. Говорячи з урядовцями, маєш враження, що все, що навколо відбувається, має свій сенс, має своє віправдання, і так повинно бути. Вони говорять там про установи, в яких вони колупаються, проблеми, які вони розв'язують, і писані ними звіти. Всі ці люди живуть у сфері мрій про міжнародну конференцію, в атмосфері дипломатичних таємниць... Вони трагічно нагадують мені те, що я вже багато років тому бачив у Версалі. Може в дуже швидкому темпі вони самі підготовляють масове вбивство власних дітей... Але так уже створена людина, що завжди шукає віправдання, бодай для самої себе, то спраби, яку робить.

Як і у Відні, я розпитую всіх своїх співрозмовців, як вони порозуміваються з росіянами. Вони відразу стають в оборонну позу. Дехто боїться їх, як чуми, інші вперто настоюють на формулі: «Росіяни точно такі, як інші». Один журналіст відмовився висловити свій погляд. «Я маю друзів серед росіян, ви розумієте, і я не оголосив свою опінію». Нарешті я знайшов одного берлінця. Він сказав мені, що часто зустрічає росіян у нічних льокалях і що це єдине місце, де совєтські офіцери зважуються обмінятися парою слів з чужинцем. Одного вечора ми сіли в машину і подалися на розшуки Феміни. Нам треба було так багато на це часу, що в момент нашого прибуття двері вже зачинялися. Ми збиралися повернути назад, коли один німець з насунутими на очі крисами капелюха вийшов з тіні і запропонував нам 100 марок за один пакет цигарок (10 доларів, 1190 франків). Один з офіцерів, що були зі мною в авто, запропонував йому одну.

— Ми прибудемо завтра, все тут коштує так дорого, що ліпше мати при собі гроши.

Відвідувачі виходили з нічного льокалю.

— Подивітесь на жінок, — промурмотів німці. За чотири цигарки — ціла ніч, а за коробку консервів — справжня любов.

Другого дня ми справді прибули вчасно. Дух сирого й затхлого повітря стискав горло, коли ми підносилися східцями. На верхній площаці вродлива бльондинка, цілком п'яна, сміючись, хапалася за руки перехожих. Всередині була звичайна для нічних льокалів цілого світу обстановка, але докраю зужита за 7 років війни. Було там кілька п'яних американських офіцерів, з 25 росіян з дикими обличчями, багато добре одягнених німок і німців, одягнених рірше від жінок. Ніхто не сміявся. Крім американців, що грали ролю обсерваторів, всі інші, здавалося, були зайняті якоюсь торгівлею. Справа не йшла про жінок. Всі цивільні носили під руками жалюгідні теки, шкіряні портфелі, які я вже бачив в Зоопарку. Хтось наблизився до нас і промурмотів: «СіГарет?» Один росіянин питав: «Ур, Ур?» — мені пояснили, що він шукає купити годинника.

Ми не мали нічого ні продавати, ні купувати і не думали випити склянку того ерзаку, який продавався по неймовірних цінах. Було досить холодно, льокаль мав жалюгідний вигляд, і всі ці відвідувачі — люди занепокоєні, з обличчями так само холодними як жалюгідними, як і заля, викликали у мене бажання відразу втекти. До Феміні приводив порок, цим пороком не був алькоголь, гра чи жінки, це була комерція. З враженням огиди і співчуття, що стискали горло, ми подалися безпосередньо до американського пресового клубу. Тут були комфортабельні фотелі, було тепло, і люди були справді подібні на людські істоти.

Я пробую окреслити це враження кошмару, яке я виніс з Берліна. Німецька столиця не лише вруйноване місто. Це місто, населення якого досягло такого ступеня убожества й деградації, що воно вже не викликає симпатії. Ті, що впали до такого ступеня, страждають так, що їх страждання не можуть вже нікого розчулити. Можливо, той самий механізм ментальності діяв тоді, як німці винищували своїх друзів і сусідів-жидів, як росіяни з черствим серцем дивились на катастрофи, викликані фантазіями і «поворотами» Кремля? А чому ні, коли зараз американці, зовсім порядно виховані в дусі демократії, лишаються байдужими до страждань, які переживають змучені народи центральної Європи! Коли війна зламала суспільний договір, цілий лан-

цюг реакаїй збуджує людську масу й руйнує почуття кожного. А по скінчені боїв чесність і найелементарніші людські почуття, на яких базується цивілізація, лишаються захитаними.

Я дійшов до цього висновку про Берлін, проходячи повз Штеттінський вокзал. Саме з нього прибувають німці, що напливають з російської зони, і полонені. Я ніколи не бачив, як приходять ці поїзди, але протягом цілого дня навколо вокзалу, на фоні пейзажу, нещастя й руїн, битих вітром і омиваних дощем, завжди товпляться гурти людей, обтяжених пакунками й мішками: чоловіки, жінки й діти — всі здаються опанованими безумством і дивляться одне на одного збентеженими очима. Шкіра висить на їх кістках, як краплі сала на свіці. Всі рухаються, ходять, розправлюють члени без мети, як птахи в клітці. Їх видовжені Готичні обличчя нагадали мені виснажених американців, яких я зустрів у Сан Томас, коли наші війська вступили до Манілі.

Потім у поїзді, що віз мене з Берліна, трясучись на з'їдждженіх колесах і погано зремонтованих коліях, я заснув з молитвою, щоб мої компатріоти ніколи не зазнали долі, яка сьогодні припала Німеччині.

Париж

Не зважаючи на холод і голод, Париж, звичайно, менш ентузіастичний, як і раніше, лишається столицею Європи. Ейфелева вежа стоїть на тому самому місці, так само, як і мости на Сені. Як і раніше, над площею Згоди висне небо, і давня будова Інституту Франції, постаріла від змін погоди, лишається найкращим монументом світу. Площа Під'яль і маленькі покручені слизькі вулиці, що ведуть до Монмартру, не змінилися. Погожого зимового дня натовпи добре одягнених гуляють по Елісейських полях. Жінки вбрані в гарні одяги і великі спіральні тюрбани на твердих капелюхах. Вони не мають панчіх, і ноги у них обвітрени, але ходять вони не з меншою елегантністю на твердих дерев'яних підошвах, що замінюють шкіряні. Ось проїжджають на велосипедах молоді дівчата, м'яко похитуючи надбудовами локонів і зачісок на головах. Навіть дерев'яні підошви мають в собі щось елегантне, а молоді дівчата граційно крутять педалі.

На набережній Вольтера двоє мужчин, один п'ятдесяті, а другий двадцятьп'яти років, обидва в однакових

уніформах хакі, проходять повз крайничку букиніста. Вони виходять на міст Мистецтв, щоб милуватися досконалими пропорціями собору, зеленню ріki і небом, вкритим маленькими, зафарбленими в рожево-цитринові кольори пір'їстими хмарками, що пропливавуть над старими дахами Лювру. Молодий, а застиглим і натягнутим обличчям, в рогових окулярах, — кореспондент «Stars and Stripes». Він розпитує старшого; обидва спираються на балюстраду моста.

— Яка, по- вашому, різниця між Європою по першій світовій війні й Європою по закінченні другої війни?

— По-перше, перша світова війна прорізала досить широкі смуги спустошення на континенті, але вона не знищила цілої соціальної будови... Я б сказав, що спустошення моральні й соціальні відповідали спустошенням матеріальним.

— Дійсно, ми прогресували в мистецтві спустошення. А юну другу відміну помічаєте ви, пане?

— Рівень європейської цивілізації впав після першої війни. Цього разу, здається, він впав багато нижче. По першій війні ми з певним оптимізмом дивилися на майбутнє людства. Російська революція відкривала несподівані перспективи перед робітникою класою. Ми мріяли про суспільство, яке б не базувалося на експлуатації людини людиною. Все здавалося нам легким.

— Совєтський Союз мав успіх, ви не можете цього заперечити?

— Звичайно, я заперечую. Його соціальна організація відмінна від соціальної організації інших країн. Вона встановила справжнє державне рабство, замість рабства найманого. Ми сподівалися, що революція дасть більше свободи і незалежності індивіда. Вийшло зовсім протилежне. Нестримна всемогутність правлячої класи в Росії змусила нас подумати, і ми питали тепер себе, чи наша економічна система, базована на приватному зиску, справді така погана, як ми думали.

— Безробітний не має багато приватного зиску.

— Американський безробітний, який живе з допомоги на безробіття, багато вільніший і краще харчується від працюючого російського робітника.

— Але не тільки харчування важить в житті... Людська гідність, безпека. Я часто запитую себе, чи не ліпше б я зробив, якби залишив працю журналіста й, повернувшись подому, приїхав до страйкарських пікетів.

— А що ви гадаєте, якби ви подалися до Росії, щоб взяти участь у страйкарських пікетах?

— Робітники не мають потреби страйкувати в соєвській РОСІЇ. Засоби виробництва належать їм.

— Може б ви ліпше зробили, якби самі переконалися, в якій мірі є вони власниками засобів виробництва, — сказав а сумом старший.

— А тепер, — відповів другий, підносячи олівець до ноутника, — розкажіть мені трохи про Версальський договір.

— Тоді він здавався нам жорстоким і нездійснимим. А тепер, коли я передумую це, мені здається, що то був Новий Єрусалим в порівнянні з тим, що ми бачимо зараз. Тоді робилося реальне зусилля для забезпечення демократичних свобод і бралося до уваги волю малих народів.

— Алех СССР Союз забезпечив демократичну свободу Східної Європи.

— Молодий чоловіче, ви нещирі, це ви самі знаєте.

Старший терпеливо засміявся і зауважив, як очі молодшого закрилися за окулярами:

— Нарешті, — настоював той ввічливо, — які були наслідки Версальського договору?

— Фашизм.

— А що буде наслідком цього миру?

— Фашизм, помножений на фашизм, я гадаю.

— Тоді, виходить, росіяни не мали рації, коли вони нищили європейський фашизм?

— Єдиний лік проти фашизму — свобода. Народи англійської мови живуть під режимом, який гарантує кожному індивідові певну свободу. Цей режим має в самому собі всі можливості пристосування й трансформаці... Історія повна іронії. Хіба не кур'озно бачити молодих людей, як от ви, що тратять віру в цей режим тоді, коли це саме той режим, який підходить для цілого світу?

— Не забувайте, що ми діти кризи. Як хочете ви, щоб ми з довір'ям ствалися до парламентарного режиму, до поліції й погоджувалися з монополіями трестів?... Хіба не ліпше знищити все, як росіяни?

— На нещастя, так діючи, росіяни знищили й цивілізацію. Ніхто не має права робити замаху на демократію. Найліпше, що б ви могли зробити, — це повернути до Сполучених Штатів, захищати свої ідеї і... поволі...

— Скажіть мені, пане, я поставлю вам трохи дивне питання: що ви думаете самі про себе? А головно, що подумали б ви про себе самого, той, що був у Парижі, коли підписували Версальський договір, про того, що тепер дійшов до писання похвали монополіям?

— Ви, можливо, думаєте, що я визнав би себе за старого реакціонера... ні, я не думаю... я змінився, але й обставини теж змінилися. Тоді Совєтський Союз був мрією, тепер — це реальність, і ми можемо оцінювати його, як приклад.

— Вони не кажуть, що живуть у комунізмі. Вони будують комунізм. Життєвий рівень покращиться після того, як зникнуть наслідки війни.

— Ви певні того? Я боюсь, щоб ви, молоді, не були реакціонерами. Не можна будувати вільне суспільство, йдучи зверху. Навіть Кремль не може декретувати свободу. Немає справді вільного суспільства, коли народ прагне свободи. Треба, щоб індивід був досить міцним економічно й політично, щоб піднести на весь зразок і відповісти урядові, чи він його хоче. Рід людський ще не створив ні одної такої людини, якій би можна було довіритися, що вона не діде до абсолютної влади.

— Всі ці історії про свободу — порох, яким Національна Асоціація Підприємців закидає нам очі. — І молодий чоловік додав, скандуючи кожне слово: — Народ завжди потребує безпеки.

— Життя певне тільки у вільному суспільстві. І я не розумію, що ви не здаєте собі в цьому, справи... це так очевидно.

Навколо них падали сутінки, дах Інституту синів, кілька електричних ліхтарів загорілися, як великі квіти, здовж набережної. Свіжло. Обидва відчули прохолоду.

— Я думаю, що нам ліпше вже йти, — сказав молодий чоловік... — Я вам дуже дякую, пане. — І обидва швидко перейшли міст.

Джон Дос Пассос
(Пер. Ів. Кошолівець)

РЕЦЕНЗІЇ І НОТАТКИ

ШЛЯХИ І МАНІВЦІ УКРАЇНСЬКОГО ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

(Думки я приводу двох альманахів)

1. Слово про «репрезентацію» українського образотворчого мистецтва

Перед нами два зошити альманаху »Українське Мистецтво« Спілки образотворчих мистців. (Перше число зредагувала ініціативна група УСОМ в складі: С. Гординського, М. Дмитренка, Е. Козака, С. Луцика. Друге число зредагувала колегія в складі: М. Дмитренка, Е. Козака, С. Луцика).

Це перше видання Спілки мистців на еміграції безперечно поважна подія не лише в житті самої спілки, але й в культурному житті цілої української еміграції.

Та власне через те, що це видання вийшло на еміграції, мусимо ставити до нього більш суворі вимоги й критерії оцінки, а особливо тоді, коли йдеться про репрезентацію української мистецької культури перед чужинцями.

Зовнішнє враження від видань добре. Високомистецьке оформлення (М. Дмитренко) добірний папір, вишуканий шрифт і добрий друк змушують звернути на себе увагу. Це плюс.

Та вже мандрівка по сторінках альманаху (головно другого числа) змушує замислитись. Виникає питання; для кого призначено це видання — для себе чи для світу? Кого воно репрезентує. Чи дійсно українське мистецтво (як про це каже наголовок), чи певну групу сучасних українських мистців на еміграції, оформлену в клубі?

Тримовний наголовок на обкладинці (в українській, німецькій і англійській мовах) вказує на те, що кібито мова йде про репрезентацію українського мистецтва перед чу-

жинцями. (Підкresлюю; репрезентацію українського мистецтва, а не праці українських мистців на еміграції).

Тут треба бути щирим. Інформувати чужинців про нашу культуру й мистецтво справа надзвичайно важлива й потрібна. Мистецтво — один з найпевніших чинників, що пробиває для нації дорогу в світ. Згадаймо хочби діяльність хорватського скульптора Мештровича, що ім'я маленького хорватського народу зробив широко знаним у світі, а провінціяльне, майже нікому не знане місто Загреб — на деякий час одним з центрів світового мистецтва.

Наше мистецтво в світі знають мало або ототожнюють з поняттям російського мистецтва. Звісно походить байдужість до нашої боротьби, до нашого нестерпного становища за залізною завісою.

Не можна реагувати на те, чого нема. Цілком природне зрозуміле психологічне й фактичне стремлення інтелектуальної верхівки нашої еміграції до того, щоб нас пізнали, а пізнавши почули. Та це ствердження нашого народу практично на еміграції підмінюється ствердженням «себе», і саме це ствердження «себе» йде не на користь, а на шкоду цілому нашому народові.

Це явище загальне і притаманне для всіх ділянок життя нашої еміграції, не виключаючи духового й мистецького життя. І поява альманаху не становить собою винятку. А шкода. Наскільки це видання було б цінніше і яку б величезну роль воно відограло, коли б видавці альманаху мали більше зрозуміння й пошани до українського мистецтва, до його цілості, а насамперед пошани до самих себе і... більше скромності.

Абсолютно неможливо собі уявити, щоб об'єднанню мистців будь-якого європейського народу прийшла в голову думка назвати свій орган мистецтвом свого народу. Назва »французьке мистецтво« чи »німецьке мистецтво« для француза, як і для німця — свята. Навіть геніяльний Роден при житті не наважився назвати свої твори »французьким мистецтвом«, хоч фактично вони ним вже були.

Чи показує альманах європейцеві хоч клаптик української душі, її внутрішню суть? Чи наближує його хоч на півкроку до пізнання української правди, українського духу? Очевидно, ні, якщо абстрагуватися від першого числа і статтей архіт. Повстенка.

Я не маю на думці недувати видання, як і ініціативну групу його видавців, що вклали багато праці в це видання, але як мистець мучу рішуче застерегтися проти існуючої самооманії, перевонання, що лише даний еміграційний гурт

мистців репрезентує українське мистецтво. Треба репрезентувати українське мистецтво найкращими творами його дійсних творців, що з максимальною повнотою виявили в своїх творах проблеми української душі, естетичний ідеал свого народу.

2. «Українськість» мистецького твору. Альманах українського мистецтва чи альманах імітацій мистецьких напрямів другої половини XIX ст.

З'ясувавши питання «репрезентації» і переходячи до короткого огляду матеріалів, вміщених у двох числах альманаху, рівнобіжно хочу порушити і загострити питання «українськості» в українському образотворчому мистецтві останнього тридцятиліття. Що дає творові право називатись твором українського мистецтва? Його зміст і форма чи не перше і не друге, а щось третє — інше, чи сукупність цього третього з першим і другим?

Мистецтво 19-го століття було мистецтвом «об'єктивного» відтворювання об'єктивно існуючого світу. Творчі завдання мистця зводились лише до пасивного відображення вже пізнаного світу. Західно-европейський натуралізм в поєднанні з російським раціоналізмом і ідейним реалізмом пересувників були смертельними для українського мистецтва, зводячи його до народницького етнографізму.

Мистецтво ХХ-го століття в Європі стверджує себе як мистецтво активного творення світу. Цей загальний для Європи процес не оминув і українських мистців. Коли XIX ст. для українського мистецтва було століттям етнографічних пелюшок і небезпечної школи — то починаючи від першої світової війни, а особливо, двадцяті роки були роками великої творчості. В цей час українське образотворче мистецтво, розірвавши етнографічні пелюшки, досягає європейського рівня. І може тому, що виросло воно з національних джерел, з української національної традиції, — української духовості і було майже байдуже до копіювання аразків тогочасного європейського мистецтва.

Це не означає, що воно його не знало. Навпаки. Зразки чужого мистецтва старанно вивчались і вбиралися в себе, але творилось лице те, що органічно виростало з власної духовості і мало своє неповторне обличчя. Як європейськість мистецтва кожного народу Європи мала свою національне обличчя, так і європейськість українського мистецтва в особі його найвизначнішої п'ятірки (братья Василя

І Федора Кричевських, Ю.Нарбута, О. Мурашка і М. Бойчука) мала своє неповторне національне обличчя. І коли б для прикладу повісти без підпису декілька творів французьких і українських імпресіоністів — В. Кричевського і О. Мурашко, — їх абсолютно неможливо було б сплутати, бо одних і других різнило б їх національне обличчя. Недарма численні виставки творів Мурашка в Європі завжди викликали сенсацію й захоплення. Саме тут ми підійшли до питання, що робить твір образотворчого мистецтва українським.

На жаль і на шкоду, поняття українського твору розуміється у нас досить примітивно. Всякий художній твір набуває у нас значення інтересу лише тоді і постільки, коли і поскільки він виконує ту або іншу національно-політичну місію. На тій підставі більш ніж посередині мистецтці, діяльність і творчість яких зводиться лише до гонитви за модою, одразу ж класифікуються як великі таланти.

Чи справді тільки український зміст робить твір українським? Як же тоді трудно уявити собі, наприклад, наскрізь український своїм змістом твір з життя Христа? А проте, не одягаючи Христа в вишивану сорочку й шаровари, а матір Божу в намисто і плахту — (як це не смішно, але у нас домислились і до такого) Де! Холодний дали твори наскрізь українські.

Отже, трудно повірити, щоб зображення на творові лівачат в вишиваних сорочках, хлопців з оселедцями зробило твір справжнім твором українського мистецтва, як не зробить ще його таким примітивна стилізація під Візантію або народній лубок.

Цілком зрозуміло, що такий вульгаризований і спрощений підхід в розумінні українськості не може сприяти справжній еволюції розвитку українського образотворчого мистецтва. Він може його швидше загальмувати.

Очевидно поняття »українськості« треба шукати не в змісті і формі, — хоч перше і друге безперечно відіграють важливу роль. Це поняття треба шукати в даній добі (бо кожна українська доба, як і всяка доба, мала і має свій зміст і свій кольорит), в усьому складному комплексі ти-сячолітнього національного світовідчування мільйонів одиниць в однаковим духовним спрямуванням. І коли душа мистецтва зможе зібрати і вмістити в собі увесь цей складний комплекс світовідчування і стояти на рівні світової культури (не копіювати, а знати), лише тоді творчість такого мистецтва буде національною українською, а водночас і вселюдською, бо вселюдськість приходить через національне.

В якій же мірі поняттю українського мистецтва відповідає альманах, що носить назву »Українське мистецтво«? Перше число альманаху ще в деякій мірі відповідає своїй назві. Грунтовно опрацьована змістовна і добре ілюстрована стаття арх. Повстенка про фрески і мозаїки св. Софії у Києві дає змогу докладно ознайомитись не лише нам, але й чужинцям з найвизначнішою мистецькою пам'яткою доби княжої України. Сміливістю своїх тверджень вона становить цінний вклад в українське мистецтвознавство. Дискусійна стаття Святослава Гординського »На великих шляхах« цікава порушенням сьогочасних проблем українського мистецтва. Деяка стриманість в підборі (подекуди ще не дуже вдалого) іконографічного матеріялу для альманаху, і добре редактування заслуговують на визнання.

Та вже ніяк не можна сказати цього про друге число. Гнітюче враження від нього навіть не може згладити не менш досконала, ніж в першому числі, стаття арх. О. Повстенка про фрески і мозаїки Михайлівського (Дмитрівського) монастиря в Києві, що є однокою солідною статтею цього числа (хоч і має певні хиби — повторення хибної концепції Брунова, неїчути дослідження І. Моргілевського). В цілому майже все друге число виповнене ілюстративним матеріялом, добре всім знаним із зливи українських емігрантських виставок, особливо з виставки 1947 р. в Мюнхені. При перегляді цього іконографічного матеріялу вражає навіть не так нестримна балакучість, бажання за всяку ціну виговоритись, як затрачення ґрунту під ногами.

Українське образотворче мистецтво має своє славне по-заруборашнє і вчоращене минуле й не менш славне сьогодні. Саме цього сьогодні за виняком декількох речей (Гординського, Козака, Баляса, Мухіна, Бутовича) годі шукати. Коли б не знати де, в який час і ким видано цей альманах, і спитати, в якій добі і яким народом створені ці речі, відповідь була б одностайна. Вона напрошується сама. Це друга половина XIX століття. Це в основному імітація російських пересувників чи тих українських мистців, що перебували в полоні пересувників: Трутовський, Ярошенко, Маковський, Рєпін, Пімоненко, Бодаревський і інші та французьких Барбізонців.

Українське мистецтво пройшло довгий шлях. Його основні віхи від Мартоса, Козловського, Левицького й Венеціянова до Шевченка і далі до славної трійці — Васильківського, Сластиона, Мартиновича, що на цьому фундаменті заклали будівлю національного мистецтва, яку остаточно в 20-х рр. нашого століття завершила й оформила вже згаду-

вана могутня п'ятірка. Брати Кричевські, Мурашко, Но-
ваківський, Бойчук у мальарстві, Нарбут, Сахновська, Крав-
ченко, Падалка, Ковжун у графіці; Архипенко в різьбі,
Петрицький в декорі — ці імена стали синонімом україн-
ського мистецтва нашої доби, без них воно немислиме.

Звідки ж тепер це плавування у XIX століття, сліпє ко-
плювання з чужих напрямів і досягнення 80-х років минулого
століття? Чи властивий українській душі ідейний реалізм
Стасова або сьогодні на батьківщині згори нақинутий українським
мистцям соціалістичний реалізм? Адже реалізм —
це не лише стиль певної доби і певних творчих особистостей,
а насамперед певний соціально-політичний і мистецький сві-
тогляд пануючої верхівки, яка прагне себе ствердити через
мистецтво й тим узаконити й виправдати своє панування.
Це світогляд, який вимагає певного й абсолютноного погоджен-
ня з дійсністю, яку та верхівка вважає за реальну, справжню.
Суспільно-політична тенденція російського пересувництва,
її пропагандивна тематика і перемога останньої над формою
загнала в свій час російське мистецтво в сліпий кут. З
появою картини Саврасова »Грахи прилетели« — мистецтво
відлетіло. Чому ж наші мистці, опинившись на еміграції й
маючи повну свободу пізнання й творчості, свободу, про-
яку тільки можуть потай mrіяти українські мистці
за залізною заслоною, раптом намагаються говорити
з чужого голосу, переспівати давно відспіване
чи більш-менш копіювати європейські зразки? І взагалі
чи потрібні нашему мистецтву українські Саврасови або
українські Коро чи Сезани, що говорять не своїм голосом?
Над цим питанням мусять подумати наші мистці на емі-
грації та дати собі ясну відповідь — чи це шлях україн-
ського мистецтва, чи його манівці?

6. ВЛАКИТНИЙ

Нестор Олешко. АГРАРНА ПОЛІТИКА БОЛЬШЕВИКІВ

(Спроба Історичного аналізу). 1947 р., стор. 103.

В-во — «Наша Книгозбірня».

Шкода, що ця цікава й змістовна книжка не звернула на себе уваги, залишилась майже непоміченою. Книга варта того, щоб на цій бульш докладно зупинитися, бо вона

трактує надзвичайно пекуче питання в умовах совєтської системи — аграрну політику. Нема сумніву, що саме аграрна політикою большевизм як політико-економічна система остаточно себе скомпромітував.

Автор коротко зупиняється на відносинах, що ґсиували в цій ділянці до акту 19 лютого 1861 р. Потім переходить до змін, що повстали в наслідок розкріпачення селян.

Автор пише, що «з зброєю в руках селянин відстоював своє право на землю і надихнений своєю могутністю та пошаною на протязі трьох років бореться на всіх багаточисленних фронтах громадянської війни й перемагає». Бо думав, хочеться додати від себе, що він буде господарем на своїй землі, й не сподівався, що «всі землі на території УССР, в чийому користуванні вони не були б, становлять власність Робітничо-Селянської Держави» (Земельний Кодекс України).

Давши огляд аграрної політики за часів НЕП'у, автор далі показує, які причини обумовили перехід до найбільш трагічної сторінки совєтської аграрної політики — колективізації.

»Неминучість воєнного втручання в життя західних держав, з метою революційного перевороту, стає політичною програмою, правда, прихованою, затушкованою постійними запевненнями про підготовчі напади на Росію«. »Програма індустріалізації країни в першу чергу мала на меті підготовлення до майданчикового конфлікту. Типи заводів, що будувалися, розміщення їх по всій території, виробнича спроможність — все було підпорядковане цьому завданню. Колективізація сільського господарства була логічним результатом цієї програми індустріалізації« (стор. 52—53).

А після цього прийшов »період побудови соціалізму« з його страхіттям розкулачення, голодом і нечуваними репресіями проти українського національно-свідомого елементу.

Автор весь час оперує цифрами, фактами, прикладами. Ось декілька з них, що яскраво характеризують совєтську систему плянового господарства. »У 1931 році був введений так званий »понадфранцій засів«. Ще перед звільненням землі від снігу, звичайно при кінці лютого або на початку березня, коли про виїзд у поле не могло бути й мови, провадився засів ярих зернових культур ручним способом або з літаків, щоб цілком використати весняну вогкість... Безглупдість такого засіву була ясна й агрономам і селянам, але на протязі 6-ти років від усіх наполегливо вимагали його виконання, доки врешті не був виданий закон, що забороняв

під загрозою суворої відповідальнosti займатися понадраннім засівом» (стор. 80). Або другий приклад: «В 1930 році багато агрономів було засуджено на смерть і багаторічну каторгу за розповсюдження пшениці «українка», а в 1935 році той самий сорт пшениці визнається за найкращий» (стор. 80).

Свою працю автор написав на фоні загально-політичних подій в країні. Він наводить окремі факти, що характеризують партійну боротьбу тих часів, які оживлюють працю. Хоча б нагадати славнозвісний вислів Леніна про Сталіна, яким в свій час оперувала опозиція, що «це куховар, що вміє варити тільки гострі страви». Або репліка Троцького на останньому партійному з'їздові, де він приймав участь; »Ви не можете підняти руки й голосувати за моїм внесенням, бо ваші руки зайняті портфелями«.

На жаль, праця має цілу низку прикрих помилок, які напевно повстали з вини видавництва.

Політвіддли при машино-тракторних станціях організовані в 1933, а не 1923 році. Очевидчаки, з доповідю про їх організацію Каганович міг виступити тільки в 1933 році (стр. 56). В 1939 році відбувся не 17-й, а 18-й з'їзд партії. Врожай зернових культур на Україні в п'ятиріччя 1909—1913 р.р. обчислювався в 19 млн. тонн, а не пудів (стор. 85). На стор. 12 написано: »громада зв'язувала передусім найбіднішу частину села й найбільш небезпечну його верхівку« — замість забезпечено.

На стор. 24 наведена таблиця зростання площі цукрового буряку на Україні — і потім написано: »зауважити швидкість інтенсифікації можна хоча б по зросту площа становив 1,7% початкового числа, а за чотири роки від 1908 до 1912 р.р. — 4%«. Навіть в такій перекрученій, неясній редакції можна зрозуміти, що річ іде про темпи зростання цукрового буряку за час з 1888 по 1898 та з 1908 по 1913 рік. Але в цьому випадкові ми будемо мати такі відсотки зростання: з 1888 по 1898 р. — 17,6% та з 1908 по 1912 — 52,7, а не 1,7, та 4%, як наводиться в книжці.

На стор. 45, де говориться про відчуження робочої сили в залежності від засіву землі, відсоток 6,6 для господарств, які засівали понад 25 дес., явно не відповідає дійсності. Очевидно, мусить бути 0,6, як і в групі 25 десятин засіву. На сторінці 36, про форми землекористування в 1925 році, сума окремих видів землекористування не дає 100%.

На стор. 55 написано: »Безсумнівним лідером партії був в той час (1930 р. Авт.) Голова Української Центральної Ради Народніх Комісарів — Чубар«. Незрозуміло — чому

вживається термін »Центральної« Ради, коли була просто Рада Народних Комісарів.

На стор. 28 написано: »Якщо порівняти українську дань 1905—1922 р.р., це бото років найбільш напруженої боротьби за землю, то вийде:

	1905	1922
Кількість дворів у млн.	2 721	4 413
Кільк. десятин землі в тис.	22 920	23 935
На один двір	8,4	9,6
На одну людину	1,05	1,28

Абсолютний приріст користування землею, як бачимо, менше ніж мінімальний. В порівнянні з 1916 роком усього на 14%.

В цій таблиці, здається, все перекручено. Поперше, згідно з наведеними на один двір в 1922 році землі приходилося не 9,6 десятини, а тільки 5,4 дес. Коли це так, очевидно, не можна говорити навіть про »менше ніж мінімальний абсолютний приріст користування землею«. Подруге, незрозуміло, чому, порівняння береться з 1916 роком? Абсолютні дані відносяться ж до 1905 року? Потретє, нам здається, що і для 1905 року цифри не відповідають дійсності, бо кількість населення на один двір в 8 чол. є занадто високою.

Біглядає так, що всі ці недотягнення повсталі з вини видавництва. Але дещо ми можемо закинути й автору.

Автор твердить (стор. 25), що »в перевороті 12 березня 1917 року петербурзький пролетаріят грав роль тільки ініціатора й що єдиними виконавцями перевороту були війська гарнізону й моряки Кронштадту«. Безумовно не запеччило б правді, якби автор до цього твердження ще дбав, що в перших рядах »виконавців« перевороту, йшли українські селяни в салдатських шинелях.

Твердження автора (стор. 76), що »з початку суцільної колективізації до 1939 року, себто за 10 років, сільське населення України зменшилося з 28,7 млн. чол. до 19,8 чол., тобто на 8,9 млн. чол. — рішуче не відповідає дійсності. За час перепису, з 1926 по 1929 рік, сільське населення України збільшилося всього на 1,5 млн. чол., тобто з 23,6 в 1926 році до 25,1 млн. чол. на початок 1930 року. Отже, фактично сільське населення за 1929—1939 рік зменшилося з 25,1 млн. чол. в 1930 році до 19,8 млн. чол. в 1939 році або всього на 5,3 млн. чол. Треба підкреслити, що за цей час повстали разючі зміни не тільки в кількісному, а й в якісному складі населення України в цілому і села зокрема

в зв'язку з колективізацією, розкулачуванням, голодом, репресіями, іміграцією росіян, урбанізацією міста й т.д. Але це вже інше питання.

На стор. 90 автор збір збіжжя по ССР в 1913 році назначає в 801 млн. подв. центнерів, а для 1937 року: 898 млн. центнерів. Фактично було зібрано: 1913 рік — 720 млн. цнт. і 1937 рік — 1088 млн. цнт. Коли автор не погоджується з цими офіційними цифрами, він мусив би подати свої розрахунки.

Автор твердить (стор. 39), що «весь період НЕП'у носив усі риси системи державного диктаторського соціалізму, а не державного капіталізму, як сталося пізніше». І тільки. Коли при НЕП'і був соціалізм, нехай «державний» і «диктаторський», то цікаво, чому він перетворився в «державний капіталізм»? Які його ознаки? Треба підкреслити, що й на сьогодні щодо дефініції «державного капіталізму» існує велика плутанина, нема однозначності навіть серед представників, що стоять на позиціях однакових соціально-політичних концепцій.

Поза тим всім, книжка пана Олежко, що ми її рецензуємо, є, під кожним оглядом, — добра книжка. Власне це перша праця, яка трактує проблеми, що лежать в площині соціально-економічній. Завдання, яке стоїть перед українською політичною еміграцією, якраз в тому її полягає, щоб показати світу Україну з цього боку. Чужинці чули наші пісні, бачили наш одяг, милувалися нашими вишивками й писанками, дещо знають з історії. Але боляче мало знають про нашу економіку, її фактичний стан, її можливі перспективи.

Книга написана доброю мовою. І, що зовсім рідко у нас зустрічається — коштує вона цебагато — 5 марок.

• *Указ 1876 року перед судом європейських літераторів у Парижі*

1948 року минає сімдесят років з того дня, як Михайло Драгоманов, що виїхав з України на еміграцію 1875 року, виступив перед європейською громадською думкою з різким протестом проти царського указу 1876 року, що заборонив розвиток української культури.

Цей протест був видрукований брошурую І розданий членам Міжнародного конгресу літераторів, що відбувся 1878 року в Парижі. Головою організаційного комітету конгресу був І. Тургенев, а почесним головою славний французький письменник Віктор Гюго.

Брошура звертає увагу членів конгресу «на виключне становище, створене письменниками цілого народу, які представляють літературу, що має виконати свою місію в європейській цивілізації». «Я хочу повідомити конгресові, — пише далі Драгоманов, — про становище, створене в Росії української літератури, забороненій і переслідуваній урядом одної з найбільших держав світу. Членам конгресу можливо трудно буде повірити, що ця література була заборонена в Європі і що цей дивний факт стався в середині XIX століття».

Подавши статистику українських видань, М. Драгоманов повідомляв, що українці розселені від Тиси до Дону й від Німану до Чорного моря і займають територію більшу за Францію — 13.500 географічних кв. миль. «Всі обсерватори, — писав М. Драгоманов, — згоджуються з тим, що ми, українці, йдемо вперед, всі вони визнають за українським народом, а також мовою, якою він говорить, добре визначеною оригінальність. Під час дискусій, які відбулися з цього приводу, питали себе лише, чи ця оригінальність є такої природи, щоб віднести український народ в ряд окремих націй, що належать до слов'янської раси, як, напр., скандинавська національність прив'язується до германської, або чи творить вона галузь, що прив'язується до росіян-московитів, як флямандці прив'язуються до німців. Більшість важливих мовознавців всіх слов'янських країн висловилися за першу думку.

Далі М. Драгоманов підкреслював, що «український народ має також оригінальну історію» й що «давно народ не має національної незалежності, але його довга історія від цього не менш славна».

Зробивши короткий перегляд історії українського народу, М. Драгоманов робить такий підсумок: «Резюмуючи всі ці факти, ми бачимо, що історія України характеризується прагненням народу до інституцій республіканських і демократичних, але дістаючи удар за ударом народ все підпадає під панування чужих монархій і аристократій. Якщо цьому народові не вдалося здійснити свого ідеалу, то це сталося через географічне розташування країни, яка, з одного боку, лежить на шляху народів-номадів Азії, а, з другого,

збуджувати зазіхання великих держав Східної Європи. Це причина всіх політичних нещасть України...«

Конгрес прилучився до протесту М. Драгоманова й ухвалив його доповідь долучити до своїх протоколів.

Доповідь була надрукована українською мовою в перекладі Івана Франка у львівській »Правді« (1878 р., ч. 18-23) і видана окремою брошурою в »Дрібній Бібліотеці« Ів. Франка, що стала нині бібліографічною рідкістю. Вона була ще перекладена на сербську, італійську й еспанську мови. В переробленому і доповненому вигляді доповідь була опублікована під заголовком »La litteratura di una nazione plebea«, (Література одної плебейської нації) в Rivista Internazionale del Socialismo (Інтернаціональний Огляд Соціалізму) в Мілані (1880 р., ч.).

З того часу ця праця М. Драгоманова ніколи не була перевидана. Особливо цікава доповідь своєю схемою розвитку історичного процесу на Україні. Про цю схему, незрозуміло в яких причин, — чи з нехтування, чи в незнанні її, — не вгадав ні один український історик після М. Драгоманова. Нині, коли в Західній Європі росте інтерес до історії Сходу Європи й України, що за поглядом М. Драгоманова, не раз висловленим в його творах, з найдавніших часів була органічною частиною західно-европейської культури, було б доцільно, щоб наші видавництва перевидали доповідь.

Доповідь є в Британському музеї в Лондоні і університетських бібліотеках Мадрид, Фльоренції й Женеви, а також в Національній Бібліотеці в Парижі.

Світозар Драгоманов.

»Чи екзистенціялізм — гуманізм?«

Під такою назвою вийшла нова книжка Ж. П. Сартра в обороні екзистенціялізму. »Дійсність, — пише Сартр, — існує тільки в дії, навіть вона йде ще далі, додаючи: людина не що інше як її шкіц, вона існує тільки в тій мірі, в якій здійснює себе, отже вона не що інше, як її власне життя. З цього ми можемо зрозуміти, чому наше вчення відстрашуює певну частину людей. Бо часто вони мають тільки один спосіб зносити своє убоєство, так думаючи: обставини були проти мене, я був здібний бути багато кращим, ніж я був; правда, я ніколи не мав великої любові або великої дружби, але тому, що не зустрів чоловіка чи жінки, який або яка були б варти того.«

»Геній Пруста — це сума творів Пруста; геній Расіна — це ряд його трагедій, поза тим немає нічого. Чому надавати Расінові здібність написання ще одної трагедії, коли він її власне не написав? Людина виявляє себе у власному житті, окресює своє обличчя, і поза цим обличчям немає нічого. Цілком зрозуміло, що ця думка може здатися комусь жорстокою, кому не пощастило в житті.«

»....Коли люди роблять нам закиди, що ми в художніх творах змальовуємо сонливі, слабі, малодухі, а часто наявіть і очевидички погані істоти, то це не тільки тому, що ці істоти сонливі, слабі, малодухі; бо коли б ми заявили, як Золя, що вони такими є від успадкованих обтяжень, від впливу їхнього оточення, суспільства, в наслідок органічних чи психологічних передумов, то ці люди заспокоїлися б. Вони б сказали: так воно є, ми саме такі, бо нічого тут не порадиш, однак, коли екзистенціаліст змальовує малодухого, то він каже, що цей малодухий відповідальний за свою малодухість. Він такий не тому, що має малодухе серце, слабі легені чи мозок, такий він не по своїй психологічній організації, такий він тому, що своїми діями перетворив себе на малодухого.«

ТРИСТА I ТРИДЦЯТЬ

(Закінчення з 3-ї стр.)

рили по козацьких елементах України — по тих ніколи непокріпачуваних елементах українського пореволюційного села. А, не розбивши цієї сили, спробували присвоїти собі Чим'я («червоне козацтво») і її ще невичерпану силу (демагогічні залиляння з кубанським та іншими козацтвами, що утворилися частково і в наслідок поразки Хмельниччини). 1648 р. козацтво виросло з напівдикої Січі та »ретрового« кадру польського февдалізму і усвідомило себе як авангард українського села та міжанства, тобто — всього українського народу.

За часів Хмельницького почався під проводом козацтва другий знаменний історичний процес — перетворення українського селянства із «кляси в собі» в «клясу для себе», з безформної глини в чужих руках на суб'єктивний чинник історії, на конструктивний складник українського відродження. Підкреслюємо: тільки почався — і під проводом козацтва. До найблискучіших сторінок праць Липинського належать ті, де він закреслює контури цього страшно повільного, розтягненого на віки, але неухильного процесу формування українського »хліборобського стану«, перспективи якого йде в неоглядне прийдешнє. На зміну стомленим і зледачілим аристократичним панам, переймаючи їх культуру, взоруючись на тип козацької людини і зливачуючись з її здоровою спадщиною, йде нова провідна верства хліборобського стану — з самого хлібороба-селянина формованна. Тут торкаємося складної і деликатної проблеми еволюції соціальних станів. Багато говоримо про історичні експансійні завоювання українським селянством усіх чорноземних просторів геть аж до Волги і Терека. В цих романтичних малюнках велике захоплення біологічно-госпо-

дарською силою українського селянина, але нема ще чіткого політичного сенсу. Біла українська хата, за висловом одного чужоземного грунтознавця, стала «грунтознавчою ознакою чорнозему чи не на всій земній кулі». Але що ж нам із української хати на чорноземах Парани, коли вона тільки свідок руїни і розпорощення та державного неоформлення українського материка?

Багато більшої політичної ваги має в собі культурний і агркультурний ріст та організація українського селянства на Україні в ХХ столітті, його наступ на земства, його сільська організація і самоуправа, що немов методою японського просмоктування, пробивалась крізь мури ворожого петербурзького режиму і його аграрного законодавства. Як у десятиріччя перед Хмельниччиною нагромаджувалися в сільському господарстві України величезні національні багатства, так і в десятиріччя перед 1917 р. росло багатство сільського господарства України. Але не забуваймо — це було багатство колонії, вонд йшло до чужих метрополій. І його ріст лише поглиблював безправ'я, а часом і злідні колоніяльного раба. Як і тоді — 250 років тому — необхідна була революція, щоб звільнити національне багатство від чужого посідання і випомповування та дати шлях для творчої ініціативи і дальншого росту козацтва й селянства та сільсько-господарської культури, так і тепер революція 1917 р. повинна була звільнити набрякли бруньку потужностей села для її повного розквіту в своїх виповнених національних формах і насамперед у свою користь. На дорозі до цього стояла царська імперія з її російським русифікованим поміщицтвом та лятифундіями. 1905 р. селянство зробило перший революційний удар по цих мурах. 1917 р. воно їх завалило. І коли з руїн російської вавілонської вежі повстали отруйні хмари анархії, селянство інстинктивно згадало світанок свого соціального і політичного народження під проводом козацтва, воно виразно пригадало собі Хмельниччину, і відродило козацтво як порядкуючу, силу, інституцію.

Трагедія Липинського як дворянини і українця полягала в тому, що він протягом десятків років пристрасної праці і пропаганди не зміг повести поміщицьких денационалізованих елементів назустріч процесові від'одження українського хліборобського стану, що не міг він в силу історичних обставин нав'язати нитку, переємності й історичного зв'язку між хліборобською аристократією та селянством. Дворянство — ці фізично ще живі, а морально і політично мертві нащадки великих хмельничан, прийшло до селянства не

навесні 1917 р., а влітку 1918, і то не з допомогою, а з каральними загонами, складеними з білогвардійців і німців. Селянство з гнівом змело їх... Подібні речі творили дворянські верхи і з козацтвом (на Кубані). Вони попросту про гавили українську національну революцію (особливо її перші вирішні місяці) і з своєї соціальної «гори» вели курс не на консолідацію, а на диференціацію «хліборобського стану». З другого боку есдеківські й есерівські інтелігенти не зрозуміли суті проблеми і теж взяли гострий курс на диференціацію. У вирішний для України момент, коли треба було вести тяжкі війни з чужими напасниками, в сільсько-господарському лоні країни вибухла найстрашніша внутрішня війна, в результаті якої навіть селянська частина проєктованого «хліборобського стану» розбилась на три ворожі тabori: заможних, середняків і незаможників. Тепер Україну міг узяти і найслабший ворог — большевицька Москва. Сталася трагедія розколу. Здавалося, українська Історія ще раз розірвалась, як тоді за Хмельницького, коли по передчасній смерті геніяльного майстра національно-визвольної революції козаччина не спромоглася стати підвалиною позитивного розв'язання аграрної проблеми, то йдучи за прагнучою кріпацького ладу аристократією (Виговський), то безсороюмно й демагогічно граючись із селянськими й козацькими низами (Брюховецький).

А все ж українське селянство, проганяючи звироднілих і спольщених нащадків козаччини, зберегло свою любов до козацтва — свій інстинктивний рух до перетворення себе на суцільній козацький хліборобський стан відроджуваної України XX століття. Таким чином як за Хмельниччини, так і за другої національної революції «хліборобський стан» не здійснився до кінця, розірваний між його аристократично-шляхетським і «незаможницьким» полюсами. Ця місія формування найбільшого соціального стану України — хліборобського — залишається сьогодні за селянством та його дозрілішими і більш культурними верхами. Бо від часів Хмельницького і до Центральної Ради в «хліборобському стані» відбулися брунтовні зміни; аристократія й козацька шляхта, не захотівши чи не змігши ієрархічно включити в орбіту своєї становової організації також і селянства, з бігом часу відривались від нього все більше, аж поки у хвилях революції 1917 р. не зникли навіки з історичної арени. Даремні були філософічні сентенції Сковороди, пропорчі ін'єктиви Шевченка, пристрасні й наукові трактати Липинського... Історична доля української козацько-хліборобської шляхти (не говорячи вже про аристократію)

була припечатана і то мабуть ще за часів Помилок під час Хмельниччини. Вони були соціально занадто егоїстичні, національно непрітомні, і подвиги їх окремих одиниць від Капніста до Липинського не врятували їх від неминучого кінця. В хліборобському стані України формуючий центр перейшов на селянство. Чи впорається воно з тим історичним завданням — ось що хвилює нас сьогодні. Селянство в умовах повної (до 1861 р.) і відносної (після 1861 р.) кріпаччини не могло витворити своєї організації і велетенської сили його вистачило лише для зруйнування царської імперії, для розгрому німецького окупанта, але не для провідної ролі в організації і захисті держави, яка одна могла протистояти все новим і новим хвилям напасників.

Немає сумніву, що московська колгоспна система, органічно чужа і противна для українського селянства, викличе в ньому ще більшу тугу за власним національно-становим самоздійсненням, що розпочалося ще за Хмельниччини, а одночасно сприятиме виробленню на селі власних організаторських кадрів. Немає лиха без добра. Масовий військовий вишкіл селянства в совєтській армії, тісне ознайомлення селянства з сучасною військовою і господарською технікою, з містом, де воно сьогодні майже як дома, з Європою, де воно побувало в ролі оstarбайтера і окупаційного солдата — все це розширює обрії селянина до меж, яких може не віддав за Хмельницького низовий реєстрний козак та навіть деяка його старшина. Трудно передбачити, як переварить цей досвід та іспити українське селянство та як зуміє використати його, як українська державна творча жкляса для себе». Трудно сказати також, яку ролю ще відограє цінний і сьогодні козацький елемент. А ще трудніше сказати, чи відограє тут свою допоміжну роль українська інтелігенція ізпіше й не так фатально, як 1917 р.

Певна подібність між Хмельниччиною і 1917 р. помітна і в сфері культурного руху обох українських революцій. Вишенський і Могилянська Академія були культурними підготовниками Хмельниччини, так як Сковорода, Шевченко і культурні діячі XIX і початку XX століття були передвісниками національної революції 1917 р. Взагалі культурні рухи передують всім великим прогресивним соціальним рухам в історії людства. Напр., енциклопедисти і просвітителі були попередниками великої французької революції, як і цілий ранній європейський культурний ренесанс був попередником народження сучасної Європи в її соціально-економічному, політичному, пляні. Формування національної освіти, куль-

турне, зокрема церковно-релігійне самоздійснення за Хмельницького має чимало подібних рис з культурним відродженням перед 1917 і подальшими роками. Навіть той своєрідний культурний комплекс чи стиль, що має називатися бароко і що ним характеризується стиль і людина XVII століття і Хмельниччини, є якоюсь мірою притаманний стилю і людині українського революційного і пореволюційного відродження, зв'язаного з 1917 роком. Поєднання сміливої революційності з любовним ставленням до найдавніших традицій, — риса, яку проф. Д. Чижевський вважає такою типовою для людини барокко доби Хмельниччини, — пробивається раз-у-раз і в культурних явищах та в окремих діячах, зв'язаних з добою другої великої національної революції. (В мистецтві ці бароккові прикмети були помітні у Нарбута, Тичини, Хвильового, Куліша, Курбаса, Довженка).

Як за Хмельницького, так і в добу 1917 року збудилась українська політична і культурна сила міста. Духовництво, торговельні і ремісничі елементи міста виступили як активна сила по боці Хмельницького. Тут ми могли б знайти чимало подібностей до національно-активних у 1917 р. залізничників, київських робітничих куренів «вільного коозацтва», до стихійної дерусифікації міської інтелігенції, до звороту деяких промислово-торговельних кіл в бік української державної незалежності і т. д. .

За обох революцій очистилася від чужого намулу і спростилася та розпрозорилася соціальна структура України. Як тоді, так і тепер вона не мала сил, часу і достатніх об'єктивних умов для самозакріплення в місцях незалежних державних формах. Тут підходимо ми до найяскравішого моменту в даній темі, до проблеми держави і нації. Хмельницький поруч із Кромвелем був один із перших піонерів національно-політичного європейського ренесансу. Хмельницький був одним із перших європейських діячів, що валив підвалини середньовічного феодалізму і закладав підвалини національного суспільства і держави — правда, поминаючи якось типовий для Західної Європи етап абсолютизму. Липинський вважає якраз слабою стороною доби Хмельниччини те, що вона не закріпила українського абсолютизму. Це питання дуже дискусійне. Нам здається, що перед Хмельницьким стояло завдання звільнити шлях для кріпосницького абсолютизму. На цьому шляху загинув трохи пізніше Мазепа. І не для »плебейської революції« — на цьому шляху значно пізніше загинув Грушевський. Дати вільну, дорогу, буржуазному торговельно-промисловому розвитку в місті і козацько-селянському, продукуючому власництву, на селі,

не йти на поступки ні вимагаючим повороту кріпаччини аристократам, ані руйні плебейській.

До цього він може й прагнув, маневруючи між різними силами, будуючи державу, що формами монархії наближалась до абсолютизму, але змістом являла щось інше, диктоване дійсністю соціальної і національно-визвольної боротьби. Не вдаючися в цю проблему, підкresлюємо, що Богдан Хмельницький був одним із перших пionерів сучасного європейського національного суспільства-держави. Пропсper Меріме навіть писав, що Богдан Хмельницький «здається, перший винайшов у Європі боротьбу національностей».

Чому ж сьогодні стоїть Україна останньою у довгій черзі до національно-державної волі? Чому ні Хмельницькому, ні Грушевському не вдалося закріпити вже здавалось завойованої незалежної держави? Нам якось легше зрозуміти катастрофу князівської України-Русі: страшні сили Азії і типовий для феодалізму внутрішній роздор князів українських. Здається так просто — будь Україна над Райном, а не Дніпром — Батий не пройшов би крізь Золоту Браму, і значить і внутрішній роздор князів міг би бути не таким фатальним. Так це чи ні, а психологічно ми задовольняємося цією відповідлю. І зрозуміло — епоха ця занадто далека від нас, її соціальних станів сьогодні на Україні вже нема.

Але останні триста літ, починаючи від бурхливої Хмельниччини і живчаючі нашою сучасністю, ми психологічно переважаємо неначе один історичний день України, виповнений тими самими надіями і розчаруваннями, тими самими піснями і тими самими сльозами, тим самим перманентним і ніколи не вдійснюваним до кінця вмирянням і відродженням нації. Реальність цього психологічного відчуття дуже яскрава, бо головні обцільні сили, які за Хмельниччини з'явились на арені історії — приявні в сьогоднішній соціальній структурі України: селянство і козацтво, міщанство і робітництво, інтелігенція і духовництво. Ми готові бачити аналогії і подібності скрізь, і навіть там, де може їх і нема. Заява Хмельницького при в'їзді в Київ про його боротьбу не за себе особисто чи свій соціальний стан, а за всю Україну, за її визволення. Заява Грушевського по повороті до Києва на початку 1918 р. — ця потрясаюча запізнена клятва звільнення од песього обов'язку супроти Москви. Дивує нас сьогодні те, що витрачені марно Хмельницьким роки на автономізм не були враховані Грушевським на початку революції і що він, не проявляючи в даному випадку прогресу, супроти Хмельницького, витратив вирішальний для цілої

епохи першій рік революції на боротьбу за автономію, а не самостійність України. Ті самі трагічні зовнішні геополітичні обставини поразки тоді й тепер. Ці обставини не міг перемогти навіть геній Хмельницького, якому, правда, стала на перешкоду передчасна смерть. Основоположник і перший майстер закордонної української політики Богдан Хмельницький вів смертельну гру з найбільшими силами тогочасної Азії і Європи: Порта з татарами, Москва, Польща (за якою стояв увесь католицький світ Європи), шведи, Венеція і навіть Англія Кромвеля. Розгромивши польську феодальну озію, витративши на цього незвичайно удливого напасника колосальну енергію, оточений з усіх боків зрадливими друзями й ворогами — татарами, москалями, поляками, Хмельницький не міг дістати підтримки з Європи, що сама ще перебувала в пелюшках свого політично-національного становлення — серед руїн Тридцятилітньої та інших воєн.

Геній Хмельницького в своїй політичній активності (розгорненій не зразу) зродив, між іншим, ідею дипломатичної організації міжнародного простору по всіх межах України з упором на далікий європейський Захід і з фундаментальною опорою на сусідній південь і схід. Не маючи географічно-острівного становища Англії, Хмельницький, опираючись на дальший потойбікопольський захід і на південно-схід, свідомо й несвідомо будував з України острів соціально-політичний, в якому шляхетські елементи абсолютизму, буржуазні елементи міщанства і трудові елементи селянства і козацтва мали дати якийсь новий національний стоп.

Але побудовані Хмельницьким дамби українського острівця були слабі, щоб витримати невгамовний прибій скажених хвиль феодальної Польщі, татарської орди і хитрих московських царів. Цей острівець у другій нашій визвольній революції (1917) знайшов свій стисліший термін — «чотирекутник смерті».

Чверть тисячоліття по упадку княжого Києва в колосальних зусиллях Хмельниччина піднесла Україну з політичного небуття на рівень міжнародного фактора. За тим знову на ціле чвертьтисячоліття — упадок, і український острівець залили чужі мертві води. 1917 р. знову з нечуваною вибуховою силою підіймається цей острів, стаючи міжнародним фактором. Здається, на цей раз Україна спирається на підвалини, закладені Хмельниччиною і княжим Києвом («Предки. Предки встали в могил...» — каже поет в поемі про «золотий гомін» революції 1917 року). І на цей раз ще не встигла чорноземна (та індустриальна вже)

рівнинна поставити вистарчальні дамби. Однак є, здається, мертві води напасницьких сил тепер уже не досягають усіх вершин українського острова. Вони бурхливіші і зліші, але й мілкіші. Історично вони йдуть на спад; імперії кришаться, а народи, що не бачили волі, збираючи в одно тисячоліттями нагнічену відпругу, тиснуть інтер'єральну напасницьку силу в її власні етнографічні межі.

Хмельниччина є 1917—18 рік. Дві перемоги і дві поразки. Переможених, звичайно, судять. Не диво, що польська історіографія зробила все можливе, щоб представити світові Хмельниччину як дикий безцільний бунт. Та оскільки Польща дісталася від Хмельниччини смертельний історичний удар, то й зусилля польських істориків пішли намарне, і полякам лишилося тільки скуповувати праці Липинського (польською мовою) про Хмельниччину — і палити їх.

Але диво-дивне, коли є наші історики і публіцисти беруться судити другу національну революцію як дикий бунт (Кучабський, І. Лисяк-Рудницький і т. д.). Всупереч таким тлумаченням є Хмельниччина і революція 1917 року ввійдуть в історію як два гігантських поштовхи народу в камінну кору, накинуту чужими силами. Позитивне верно обох революцій у тому, що вони виявили в зовсім чітких формах (держава, соціальне законодавство, здобутки окремих часткових рухів і т. д.) волю народу створити в своїх державних рамках властиву собі національну соціальну структуру. І коли Хмельниччина мала тенденцію оминути і випередити абсолютизм та кріпосництво, то друга революція мала тенденцію оминути і випередити монополістично-імперіалістичний капіталізм. І перша і друга революції шукали свого українського розв'язання вічної соціальної проблеми. Сьогодні ще рано пересуджувати характер і місію другої революції. Драма Хмельниччини з її прологами і епілогами тривала понад століття. Драма другої революції теж не вичерпується 1917—23 роком.

Це треба зрозуміти: друга українська національно-визвольна революція, почата 1917 року, ще не закінчена. Її зовнішні шанси ще малі, але вони явно наростають. І, навпаки, її внутрішні шанси, ми сами, сучасники — українці, наша психологія, а зокрема культурна і політична думка — в розpacливому, здається нам, стані. Можна подумати, що українська людина не подає ознак прогресу, ніби вона ніяк іне може народитися у своїй натуральній величині. Є в народній мітології образ потерчат — ненароджених дітей. Цей образ потрясав уявою Шевченка, Лесі Українки, Франка. Може вони відчували в цьому утворі народньої фантазії

символ і образ української громадської людини, України, що століття народжується і народится не може. Вмирає і вмерти не може, бо несе в собі колосальний заряд свого історичного зачаття. (Мабуть не випадково не маємо ми сьогодні нової пісні, бо недоспівана пісня попередніх пів-тисячі літ.).

Яких же напруг всіх фізичних і духових сил народу треба, щоб довершити це неймовірно затримане народження? Якщо цей подвиг мусить статися (а він мусить статися, бо і вмерти нам ненародженим не дано), то прорив має статися насамперед силами передових стеж — тобто силами наших культурно-політичних, духових, психологічних даностей і потенцій. Щоб здійснити зруйновану Батиєм, нездобуду Хмельницьким і Центральною Радою самостійність державної країни, треба щоб виріс духовно і психологічно самостійний українець. Інакше сказати — повноцінний. Тобто, такий, що універсальною досконалістю своєї громадської психіки і культури, своїм форматом дорівнював би найкращим передовим зразкам людини Європи, Азії і Америки. Бо, повторюємо, самостійність — не що інше як повноцінність.

Вичаровник образу хмельничан — Липинський з прікістю констатує культурну і психологічну недовершеність та неповноцінність козацької старшини за Хмельницького, а особливо пересічної людини козацького стану. Такого рівня вистачало б може для форування загубленої тоді в лісах Московщини, якою менше, ніж Україною, цікавились тодішні найнебезпечніші напасники. Але в geopolітичному становищі України потрібен був для перемоги багато вищий тип людини та її психологічної, культурної і соціальної організації. Тип — вищий навіть за європейський. Бо європейець не мав таких труднощів, як українець, він не мав під боком ані орди, ані Москви, ані Польщі, а мав сусідів із спорідненою соціальною і культурною структурою — те, що ми властиво називаємо Європою. До цього вищого типу громадської людини було далеко тоді — за Хмельницького, а ще далі тепер. Поступу, на жаль, нема. Донцов дещо має рацію, коли кличе взоруватися на хмельничан. Але поверховість цього заклику очевидна. Поперше, хмельничанин юч і перемагав, але не переміг. Йому було ще далеко до ліпших зразків. Подруге, заклик творити провідну «еліту» за взором хмельничан — висне в повітрі. Козацькі верхи виростали з козацького стану, із окремих представників старої української аристократії (підкреслюємо: тільки з окремих). З кого ж має формув-

вітися сучасна «еліта» (провідна верства)? З яких станів і шарів населення має черпати вона свої невсихальні соки? Сучасних пропагаторів «еліти» це питання нітрохи не цікавить. Вони уявляють собі, що провідна верства вербується так, як яксь партія, або що цей процес схожий на утворення сметанки на молоці: «одстоїться». Дуже поширенна помилкова думка, що провідна верства чи «еліта» — це просто всі люди інтелігентних родів праці. Тим часом сучасну провідну еліту Англії плекають в собі три соціальні стани: аристократія (лорди), буржуазія й інші середні прошарки (ліберали та інші), робітництво (тред-юньоністи і лейбористи). У лоні цих окремих могучих соціальних станів і їх великих традицій плекалися своєю чергою складові частини сучасної провідної верстви Англії.

Україна сьогодні має три соціальні стани: інтелігенція, робітництво, селянство. Поки кожен із них станів не виплекає своєї соціально-станової «еліти» (інтелігентської, робітничої і селянської) — доти не може скластися і загально-національна провідна верства.

Насамперед провідні верхи даного соціального стану мають стати майданами розв'язування основних проблем життя цього стану. Наприклад, як має у майбутній Україні сільська громада розпорядитись матеріально-організаційною спадщиною колгоспу, радгоспу і МТС? Що і як треба зберегти з попередніх набутків у галузі механізації, раціоналізації і укрупнення сільсько-господарських підприємств? Як зберегти і розвинути передові здобутки аграрікультури і с-г організацій, щоб сільське господарство України могло змагатися на світових ринках з продукцією раціоналізованого і укрупненого сільського господарства Америки? Як надалі уникнути розгойданої капіталізмом гибеліної диференціації і внутрікласової (-станової) боротьби на селі? Які загальні і деталічні риси повинна мати національна організація селянства, як одної з підвалин держави? Які психологічні і соціально-культурні риси треба плекати в селянстві?

Хмельницький шукав відповідей для хліборобського стану і талановито закладав підмурки його організації. Він геніально зв'язував (хоч і не до кінця) козацтво з селянством (принципове урівняння в правах козацтва й селянства та право переходу з селянства в козацтво і навпаки). Так само хотів він прилучити до хліборобського стану і шляхетські та аристократичні верхи, які своїми домаганнями абсолютної соціальної зверхності і повернення їм селян-кріпаків ставили Хмельницького перед кризою. В цих велетен-

ських зусиллях об'єднати хліборобський стан і всі інші шари в національно-державне ціле козацькі верхи на чолі з Хмельницьким виковували провідну людину своєї доби.

Передчасна смерть Хмельницького обірвала цю щойно започатковану історичну роботу.

Часи гегемонії якогось одного стану (за Хмельницького це був козацький стан) на очах відходять у минуле. І поки ми будемо провадити милі балачки про загально-національну «еліту», ігноруючи питання селянське, робітниче і питання інтелігенції як соціального прошарку, доти вся наша політика не вийде з ефемерної сорочки вікового українського потерчата. Шукаючи ідеальну »провідну людину«, мусимо зупинитися над тим соціальним лоном, в якому ця людина тільки й може формуватися. Здається, це один із важливіших висновків цієї, свого роду, історично-ювілейної фуги »300 і 30«.

Проблема диявольськи трудна і складна. І як же це добре, що сучасна нещадна криза нашої громадсько-політичної думки й цілого життя ставить »декляматорів«, »обрядників«, і »алилуїніків« у безвихідне становище. Вони приречені. Шлях іде мимо них, але він крутий і вимагає не тільки вміння вмерти і вбити (ідеал сучасного »націоналіста«), а й уміння працювати, жити, перемагати, а й думати та почувати. Амбіція кожного здорового може бути оправдана лише в цій трудній площині найбільшого опору.*)

Ю. ДИВНИЧ

*) Прим. автора: Ця стаття становить собою дев'ятий розділ з циклу „Перед новим етапом?“, початого друком у газеті „Українські Вісти“.

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ:

		надрук.	треба
Ст. 89,	рядок 9-й знизу	безполітичності	безпомічності
" 91,	" 17-й зверху	позиція	посада
" 92,	" 2-й зверху	в музику	в мозку
" 95,	" 22-й зверху	де Фойя	де Файя
" 95,	" 24-й зверху	Бендісамена	Бенджамена

СУЧАСНИК

*КВАРТАЛЬНИК
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ І КУЛЬТУРНОЇ
ПРОБЛЕМАТИКИ*

Виходить за редакцією Юр. ДИВНИЧА та Ів. КОШЕЛІВЦЯ

СІЧЕНЬ — БЕРЕЗЕНЬ 1948

Ч. 1

З М І С Т

Юр. ДИВНИЧ: Триста і тридцять	1 і 147
Б. КРУПНИЦЬКИЙ: Б. Хмельницький як основоположник української закордонної політики.	4
Є. М.: З щоденника	14
В. РЕПКЕ: Баланс європейського колективізму	15
Є. ГЛОВІНСЬКИЙ: Сто років „Комуністичного маніфесту“	33
С. ДОМАЗАР: Змарнована сила	42

ОГЛЯДИ

СОКОВИЧ: Грошова реформа в СССР	56
В. НЕМИРОВИЧ: Падіння кремлівського теоретика	63
В. К-Й.: Україна в бюджеті СССР	68
А. РОЗУМОВСЬКИЙ: Славістика	70
М. О.: Українська історична наука в 1920-х роках	76

МИСТЕЦТВО Й ТЕАТР

Юрій КОРИБУТ: Мистецький підсумок світу	85
Франц ГАЙТЕР: Театр Жана Ануї	96

ПО СВІЖИХ І СТАРИХ СЛІДАХ

У. САМЧУК: Побачимось у Києві	100
Й. ГІРНЯК: Двадцятиріччя „Народного Малахія“	114
Юр. ДІВНІЧ: Лист, на який ве прийшла відповідь	123
Д. ДОС ПАССОС: Європа	127

РЕЦЕНЗІЇ І НОТАТКИ

Є. БЛАКИТНИЙ: Шляхи і манівці українського мистецтва	184
ЕКОНОМІСТ: Нестор Олешко. Аграрна політика большевиків	139
С. ДРАГОМОНОВ: Указ 1878 року перед судом європейських літераторів у Парижі	143
„Чи екзистенціалізм — гуманізм?“	145

©